

A HORTOBÁGY PUSZTA ÉS ÉLETE

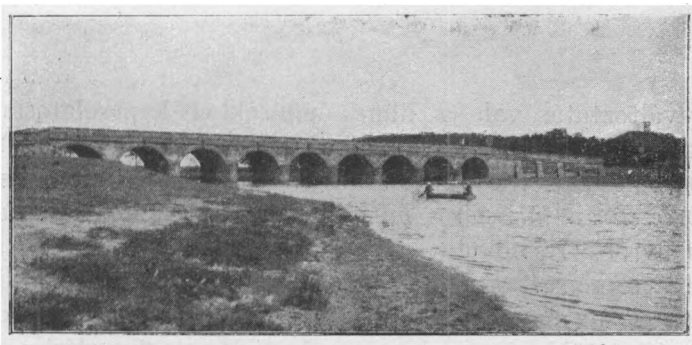
ÍRTA: DR. ECSEDI ISTVÁN.

DEBRECZEN, 1914.

DEBRECZEN SZAB. KIR. VÁROS KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA

Előszó.

Bár a Hortobágy-pusztá a múltban a Debreczentől Pest felé irányuló nagy forgalmi út mentén esett, mégis részletes leírásokban felette szegény. Hazánk földtani és természeti viszonyait buzgón tanulmányozó idegenek között *Beudant*: Voyage minéralogique et géologique en Hongrie. Paris 1822 c. alapos munka is épen e vidékre hagy fenn a legtöbb kívánni valót, Ettől kezdve pedig *Kúthy Lajos*, *Petőfi Sándor*, *Jókai Mór* költői leírásától eltekintve a német *Wolf* és *Moser* bécsi geologusok és a magyar *Szabó József* szórványos geologiai adatai után *Hunfalvy János* becsületes munkája volt egész a legújabb időig csaknem egyedüli forrás e vidék földrajzi viszonyainak tanulmányozására. *Szűcs István*, *Tikos Imre*, legújabban *Zoltai Lajos* népszerű és helyi jelentőségű leírásait szintén hézagpótlóknak kell tekintenünk. Rendszeres feldolgozás a *M. Földrajzi Társaság Alföldi Bizottságára* háramlík, amely nemes lelkesedésének, nagyarányú munkásságának már eddig is számos jelét adta. A pusztá geologiai viszonyait *Treitz Péter*, morphológiáját *Cholnoky Jenő* tanulmányozta a Tisza középső szakaszán a meder

helyváltoztatásával, a dűne építésekkel kapcsolatosan. A fizikai földrajzi viszonyokról e sorok írója nyújtott 1908-ban előzetes tájékoztatást, archeológiai feltárása Debreczen sz. kir. város múzeumának munkaprogrammjában évről-évre bővül.

E szerény tanulmány igényei nem nagyok. Az eddig elért eredmények és felkutatott adalékok alapján kiegészítve több évre visszamenő saját megfigyelésem és kutatásaim anyagával az *antropogeographiá*-nak kíván szolgálatot tenni.

Montesquieu óta mind többen győződtek meg arról, hogy az emberi munka szoros viszonyban van, ha nem épen egyedül a klimatikus, de a környező földrajzi tényezőkkel. *Brunhes* szerint minden életjelenség függ a környezettől, de egy fejlődésben levő, örök fejlődésnek alávetett környezettől. Az igaz, hogy a kultur ember szellemének alkotó erejével gyakran környezete természeti erejének szárnyain és ezek segítségével felemelkedik ugyan a neki szűknek bizonyult határok közül és *Vojejkov* szerint tud hatni a földre, mert hatalmába ejtette a mozgó testeket: mégis a kezdetleges műveltségi fokon álló, primitív foglalkozást űző, természetes, nomád népek rabjai környezetüknek, mely bilincset a kultur ember rég lerázott. A nomád pásztor boldogulásának útja a megalkuvás, munkája behódolás, nem győzelem a természet elemei felett. E szempontokból igyekeztem a rendelkezésemre álló anyagot feldolgozni. Megkísértem az embert a földrajz keretébe állítani. Tárgyalásomat archeológiai, történelmi és ethnographiai ismeretekkel támogatván arra az eredményre jutok, hogy a Hortobágy-pusztá a természettől mind e mai napig állattenyésztésre, pásztorzkodásra volt rendelve. Most a kultur ember intelligenciájára, mely felszabadul a milieu környezetének fizikai és szociális kényszere alól, vár ama nehéz, de annál magasztosabb feladat, hogy e pusztát elhódítsa az elemektől, a jövő többtermelési ágába vonván be, a modern haladás szilárd alapját rakja le.

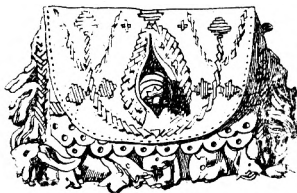
Munkám az adatok szórványossága miatt ezidőszereint inkább adatgyűjtésre, közlésre, mint messzebbmenő összehasonlításra szorítkozhatott. Az elért eredmények azonban kettőzött erővel buzdítanak a további kutatásra, melyre délen a Berettyó mellékét, a Sárretet, északon a legközelebbi Nyírséget jelöltem ki. Csakis így, lépésről-lépésre folytonos munkával, fokozott lelkesedéssel haladhatunk édes hazánk, derék magyar népünk megismerése felé. Serény munkára szólít ama körülmény, hogy épen a tizenkettedik órában fogtunk munkához. De még itt sem állhatunk meg. Minél több adat, eggyel több bizonyíték a nagy keleti rokonság mellett. Hiszen Alföldünkkel hasonló felépítésű zónában az Alpoktól, messze keletre Kínáig, sőt a Csendes Oceánig évezredek múltán is megőrizte a turáni faj ősi hagyományait, melyeket a magyar idegen áramlatok közepette újakkal volt kénytelen felcserélni. E vidékeket is be kell vonni kutatásaink körébe, de csak akkor, ha magunkról valamelyes tudásunk van. Legsürgősebb teendőmnek, nemzetem múltja iránti szent kötelességemnek tartom, mielőtt időm és körülményeim engedik, az európai török-tatár ősfoglalkozást űző népeket fokozatosan tanulmányozni és a magyar néppel párhuzamot vonni. Erős meggyőződésem, hogy Keleten Japánra, nyugaton Magyarországra vár ama feladat, hogy turáni fajrokonait civilizálja. Ha ezt megteszi, nemzeti erőben izmosodik s a nyugati világnak nem kell félni a sárga veszedelemtől.

Tanulmányom megírása alkalmával nem mulaszt-hatom el, hogy hálás köszönetet ne mondjak *dr. Semayer Vilibáld* úrnak a M. N. M. Néprajzi-Osztálya igazgatójának és *dr. Györffy István* tisztelt barátomnak, kik a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi-Osztálya részéről tetemes erkölcsi és anyagi támogatásban részesítettek. Köszönettel tartozom igen tisztelt barátom és buzgó tisztársam *Zoltai Lajos*-nak, aki becses levéltári és régészeti adatain kívül sikerült rajzai közül nem egyet készséggel bocsátott rendelkezésemre. Köszönettel tartozom a debreczeni kollégium

nagykönyvtára igazgatójának dr. Ferenczy Gyulá-nak, aki a szükséges szakkönyveket a legnagyobb készséggel szereztette be számomra. A rajzok között derék tanítványaim: Nagy Sándor, Csiha Gábor, Túróczi Bertalan ügyes rajzaiban gyönyörködhetik az olvasó. A nagyszámú klisék jó részét a „*Népr. Oszt. Értesítője*“, az „*Uránia*“ tud. folyóirat szerkesztő urai, más részét *Debreczen sz. kir. város múzeuma* voltak szívesek használatra átengedni. E nemes cselekedeteikért fogadják őszinte köszönetemet. Végül köszönettel tartozom *Debreczen sz. kir. város nyomdai vállalatának*, amely legnagyobb előzékenységgel teljesítette minden kívánságomat, csak hogy e munka külsejében is minél nagyobb igényeket elégítsen ki. Mindezek és még számosan a tudomány és hazai kulturánk lelkes barátai fogadják hálás köszönetemet fáradságukért. Én pedig fáradozásom legnagyobb jutalmának tekinteném, ha e szerény munka olvasójára találna s ha benne néhány adattal járulhatnék a magyar Alföldi Bizottság munkálataihoz.

Debreczen, 1914 április havában,

Dr. Ecsedi István.

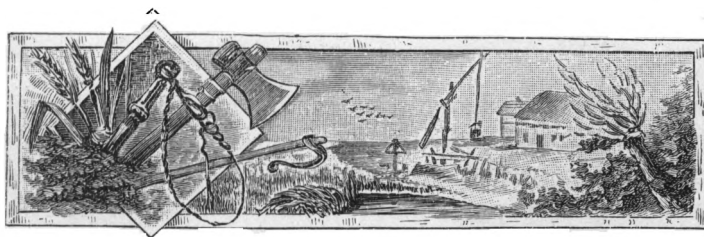
Masinatartó szironnyal kikötve.

Tartalom.

	Oldal
Előszó	III
I. A Hortobágy-puszta fekvése, neve, kiterjedése és jellege	1
II. Geológiai vázlatok a Hortobágy-pusztán	11
III. A sós földek	23
IV. A hortobágyi őshalmok	43
V. A Hortobágy puszta vízrajza	47
VI. Őstörténeti nyomok a Hortobágy pusztán	70
VII. Nomád pásztor enyhelyek a Hortobágy pusztán.	101
VIII. A pásztorok étkezése a Hortobágy pusztán.	134
IX. A hortobágyi pásztorviselet	153
X. A hortobágyi pásztorkésztségek	221
XI. Az állatgazdaság történeti áttekintése a Hortobágy pusztán	237
XII. A hortobágyi pásztor	270
XIII. A Hortobágy puszta jövője	278
Név- és tárgymutató	293

I.

A Hortobágy puszta fekvése, neve, kiterjedése és jellege.

Korunknak lázas buzgalma, mely egyre fokozottabb erővel fordítja a még kihasználatlan területek felé a heverő tőkét, napjainkban valóságos idegen forgalmat létesített a hazánk egyik legérdekesebb vidékén, a Hortobágy pusztán.

Különböző kulturkörökbe igyekeznek bevonni e külön kis birodalmat, mely az egymással tülekedő kulturáramlatok közepette még feltörés nélkül egy napsütötte világban őrzi a magyar ősi élet itt megmaradt régi korszakát.

Nem politikai határokkal körülzárt terület ez, melyen csak a debreczeni határban eső közel 50,000 kat. hold területet kellene értenünk, mikor saját ölen felnőtt lakói a maguk geográfiai érzéküknél fogva Hortobágy néven nevezik mind ama pusztai területeket, melyek a Hortobágy-folyó, Szentágótától kezdve csatorna két partján esnek. A geográfus a bizonytalan értékű név helyett a szerkezeti viszonyokat veszi felosztásában irányadónak. Ez esetben pedig a Hortobágyhoz kell sorolnunk mindazon ma pusztai területeket, melyeket három oldalról homok határol. Csak délfelől olvad szinte észrevétlenül a hozzá

hasznó sárrét áradmányos, mocsaras területébe. A homokbuckák a Tisza felső kanyarulatánál kezdődnek; északon és keleten az Alföldünket szegélyező hegyekről leomlott törmelékkúpok képezik határát, hacsak külön nem kívánjuk megkülönböztetni ama keskeny ó-diluviális sávot, amely e törmelékkúpoknak szél által előre tolt finomabb részeiül tekinthető és Büdszentmihály, Hajdunánás, Balmazújváros, Czucza, Macsi-pusztá, Nagyhát, Kis- és Nagyhegyes-pusztákon át Hajduszoboszló keleti határán észrevétlenül olvad ama felső diluviális kötött talajú felszínbe, amelyből a Hortobágy-pusztá egész felszíne áll és érintkezik a Körösök törmelékkapujával, melynek *Cholnoky* szerint¹ Derecske, Berettyóújfalu, Dévaványa, Gyoma határai. Nyugati határát is homok képezi a Hortobágy pusztának. Ama homokbucka sorozat, melyet az uralkodó nyugati és északnyugati szelek a Duna—Tisza közéről, nagyobb részt pedig a Tisza széles kanyargós medréből fújtak ki és halmoztak parti buckákba, a dűnékbe. Déli részén ez idő szerint még bizonytalan határai vannak. Közönségesen ama határt szoktuk venni, ahol a Sárrét mocsaras, tőzeges lerakódásai kezdődnek, melyek így egészen más geológiai formációt adnak. Tehát nem 50,000, hanem több, mint hatszor akkora terület az, amelyet a geográfusok Hortobágy-pusztá néven foglalnak össze. E név úgys gyűjtőnév, amely e pusztai területekre csak a XIX. sz. közepe óta vált divatossá.

A Hortobágy szó eredete és ethymológiája már régóta élénk vita tárgyát képezte nyelvtudósaink körében. Nyelvészetileg nem tartjuk magyar eredetűnek. Annyi bizonyos, hogy összetételből keletkezett. *Ortway* elég behatóan foglalkozik e szóval s rövid cikkében² összeállítja az oklevelekben megőrzött emlékeket és szakvéleményeket e szóról. Szerinte a Hortobágy szó két alapszóból áll, ú. m. *Horto* és *Bágy*. A horto szót *Jerney* akként magyarázza, hogy e név a víz *írtó*, vagy *ortó* tulajdonságából származott.³ Míg némelyek, mint *horhó* szót a nép nyelvből átvett régi szót magyarázzák és alkalmazzák.⁴ Az Akadémia Nagy-

mert az 1261. oklevelen az idegen, valószínűleg német anyanyelvű Peter comes *Chartybak*-nak írja a Hortobágy szót, a következőképen magyarázza. A Hortobágy szó két kelta, illetőleg longobárd szó: 1. Hart = erős, 2. Bach = forrás, patak.⁵ Hortobágy tehát erős folyású patak lenne. Ez a mi Hortobágy-folyónkról egyáltalán nem mondható.

A Hart szó „ó“-vá hasonulását hibásan hasonlítja össze a longobárd = „langer Bart“ szóval, valamint sokak előtt ma is nagyon kedves Salzbach = Száldobágy alakulatokkal, melyeket már a nyelvészeti kutatás sem fogad el. Vannak még, kik a kelta Hart, mások a görög *χόρος* = füveshely és *πάρος* = halom, latin *hortus* és *pagus*, sőt még a perzsa *bág* = kert szavakkal szeretik összehozni.

Szerintem egyik magyarázat sem fogadható el. A helynevek etimológiáját inkább a hely topografia alakulatára, mint a településre lehet alapítani. Szerintem a *Hortobágy* szó főalakja a „bágy“ szó, amely a Hortobágy-pusztán széles felszíni mélyedést, talán egy feltöltött morotvát jelent, melyben csapadékos időben megáll, sőt folyik a víz, de csakhamar lehúzódik vagy elpárolog és bőséges füvet kaszálnak, vagy legeltetnek a környező lakosok az ilyen „folyóban“, pl. Macsi-folyó. A „bágy“ szó ma már kivesző népies szó. Emléke azonban még él a Hortobágy-folyó egyik ágában, a Bágyban,⁶ ezenkívül ettől nyugatra a polgári határban levő hajlást, félkör alakú fossilis morotvát szintén bágy-nak, Margittai bágynak nevezik s ettől északra a polgári legelőn a Polgári bágy van.⁷ Mivel pedig a Hortobágy középső ágát csak akkor nevezik Hortobágynak, midőn a kis „Hort“ pusztát eléri, bizvást hihető, hogy valamint a polgári határban polgári bágynak, úgy a horti-pusztán „Hortibágy“-nak nevezték.

Mivel pedig a mai Horti-pusztta egykor megült hely volt Hort néven s ennek emlékét őrzi a nép is, midőn nem a Horti-pusztára megy, hanem a Kis Hort-ra, vagy Nagy-Hortra, azért nem Horti bágynak nevezték, ami pedig az 1261. évi *Chartybak* szóból kimagyarázható lenne,

hanem „Hort-bágy“-nak, ahova a könnyebb kiejtés kedvéért az „o“ hangzó szinte önkénytelenül is odahangzik s lesz *Hortobágy*.

Hortobágy nevű falu *Zoltai* szerint volt. Birtokosa a százdi apátság volt.⁸ *Csánki* azonban illet nem ismer.⁹ *Ortvay*¹⁰ IV. Bélának az egri egyház részére kiadott 1248. évi birtok cserélő okírata és ugyancsak IV. Bélának az egri egyház birtokát megerősítő 1261. évi okiratában előforduló Chartybak szót folyónak ismeri. Balássy F. szintén csak folyóvizet ismer.¹¹ Szerintünk úgy folyóvízről, mint faluról lehet beszélni, de a folyóvíz sokkal, de sokkal régibb.

Egységes Hortobágy-pusztta sem volt. Hanem a pusztta különböző részét minden időben különféle néven nevezték. Így volt Ohat, Zám, Mátá, Papegyháza, Kis-Hort, Nagy-Hort, Angyalháza stb., amelyek, mint alább látni fogjuk, mind egy-egy faluk voltak. Idővel egyöntetű pusztasággá vált az egész terület, mely a különböző korokban fel-fel tűnő népeket hosszú idő folyamán egységes néppé forrasztotta össze.

Az ősfoglalkozást űző népek természetes megnyilatkozásának kell tekintenünk ama jelenséget, hogy e vidék népei sohasem a területhez, mint e nem is olyan nagy jelentőségű Hortobágy-folyóhoz kötötték életüket. A debreczeni igazi cívis pógár mind e mai napig nem a *Hortobágyra* megy, hanem a *Hortobágyho'*, t. i. a Hortobágy-folyóhoz s nem a Hortobágyra hajtja ki jószágát, hanem a *Hortobágyho'*, a Hortobágytúl vezeti haza lovát s keservesen ujságolja hozzátartozóinak, mi újat látott a *Hortobágynál*.¹² Így volt ez régen is. 1697-ben úgy rendelkezik a tanács, hogy a lovak is a *Hortobágy mellé* hajtassanak. A lovakat a Hortobágyho' hajtásák, rendeli 1700-ban a tanács.¹³ 1791-ben Csatári György csikói el nem kelvén a *Hortobágyho'* Kele Gáspár keze alá hajtotta.¹⁴ Szeremley Sámuel szenátor uram is 1737-ben a *Hortobágynál* töltetett kocsisának egy icce bort.¹⁵ 1791-ben a *Hortobágy mellől* vezett el egy ló és 1792-ben a *Hortobágy mellett* találták meg.

Alföldünk egész hazánk területének harmadrészét teszi ki. E nagy síkság a magyar medencének legnagyobb részét foglalja el s olyan egységes, összefüggő, jól határolt terület, hogy eme tulajdonaságánál fogva típusa a zárt medencék nagy síkságainak.

Határai megvonásánál nem a nevet, mint inkább a talaj szerkezetét kell tekintenünk. E szerkezet *Cholnoky* szerint¹⁶ kétségkívül bizonyító jellemvonása, hogy a harmadkori tektonikus erőktől származó egyenetlenségeket a negyedkori lerakódások töltötték ki és egyenlítették el. Így lett belőle *síkság*. Az Alföld tehát addig terjed, ameddig ezek a szárazföldi lerakódások síksággá töltötték ki az eredetileg egyenetlen lesülyedt felszínt. Síkság jellegén nem változtatnak semmit sem a szabad szemmel nem látható tektonikus zavarok által keletkezett vetődések, sem a felszíni erős lejtések, vagy a homokbuckák, melyek mind az elegyengető negyedkori lerakódások után újólág képződtek és képződnek mai napig is.

Az Alföld területéhez kell tehát számítanunk ama törmelék lejtőket is, amelyek az Alföldünk peremét képező hegyek lábainál lankásan helyezkednek el, melyeket jó részt a folyók hordtak ki és a szelek továbbítottak. A szelek munkája a durva homok törmelék kúpokból újabb felszíni egyenetlenséget formál a homokkúpok peremén.

Ez azonban nem homok többé, hanem finom por, melyeket a szellő ősidők óta mind e mai napig nagy szorgalommal válogat ki s felszinhullámban hajszol össze, ha munkája megfelelő akadályba ütközik. Debreczen város maga még ilyen homok törmelék kúpon fekszik, melyet azonban a szelek hajszoltak ennyire előre. A város peremén körös-körül elterülő homokbuckákon szőlőskertek keletkeztek. E homokbuckák még tovább a Látóképig kivetettek a múltban, de már jó korán diluviális lösz-anyaggal vonattak be. A homokból kifújt poranyag nedves füves térségen platóvá halmozódott fel, mely igazi lösz-terület határát, a Debreczentől nyugatra folydogáló Tóció-vize alkotja. A Tóciónak aránylag óriási medencéjéből egyszerre

Mérték 1:1000

1^m/_m = 1 m.

Felső Diluvium	Aréteg		Aréteg megnevezése
	kezdeti	végső	
Felső Diluvium	0	6	Szaga. lösszerű agyag.
	6	2.50	Kék agyag.
	12	4.50	Finomkvarczhomok.
	16.50	2.20	Durva homok.
	18.50	3.40	Homokos agyag.
	21.90		Kék homokos agyag.
	42	5	Barna agyag.
	46	10.75	Durva kvarczhomok.
	55.75	1.25	Világos agyag.
	57.50		Éles szemű kvarczhomok kavicsa sz.
Diluvium	105	41	Köves agyag.
	116	5.50	Durva kvarczhomok.
	121.50	7.50	Köves agyag.
	129	12.80	Kavics, kővegyesen.
	141.80	4.40	Világos agyag.
	146.20	10.10	Fehér kvarczhomok.
	166.30	6.80	Kék agyag.
	173.10	13	Szürke kvarczhomok.
	186.10	3.10	Világos agyag.
	189.20	4.25	Barna agyag.
Középső Diluvium	193.45	2.75	Kék homok.
	196.20	19	Barna omlós agyag.
	216	4.25	Kék homok.
	222.25	10.75	Kék agyag.
	233	12	Eleinte lignitben, szerves anyagok- banafta rétegeken agyag, lignit.
	245	46	Omló tarka agyag.
	261	5	Földm.
	270	6.5	Kék agyag.
	276.5	13.5	Szürke és kvarczhomok.
	292	5	Barna agyag.
Középső Diluvium	297	4	Barna agyag.
	301		Barna agyag.

A Hortobágy—pentezugi ártézi kút szelvénye.

éles határral platóvá lép fel a lösz. E platón emelkednek Debreczen őshalmjai és az utóbbi években gomba módra elszaporodott téglagyárai. Ez alig 20 klm.-es szegély után a Hortobágy-pusztta felsődiluviális területe jön, mely minden oldalról a futóhomokba ékelődik bele, de nem átmenet nélkül, mert északi és keleti határán tekintélyes vastagságú lösz-plató vonul.

Maga a Hortobágy-pusztta folyóvíz által többször letarolt terület, mint a kevés számú fúrások eddig még kellően nem tanulmányozott anyaga mutatja. Északon a büdszentmihályi Fehér szíken s ettől délre a csegei lyukas halmi szőlőskert északi részén, a nagyobb szemű kavicsok oly nagy bőségben fordulnak elő, hogy az utóbbi helyről kényelmesen bekavicsolták a közeli vaspályát. Délfelé követve, élesszemű homokká finomult és a dűnék anyaga észrevétlenül megy át a keleti felsődiluvialis lösz márgába.

A Hortobágyon eszközölt fúrások alkalmával felszínre hozott elszenesedett szerves anyagok kétségtelen bizonyítékai annak, hogy ott volt hajdan a felszín és bő tenyészet díszlett rajta. A legutolsó mátai ártézi kútfúrás, melynél szerencsés voltam jelen lenni, feltevéseünket a leghatározottabban beigazolja. Fontos ez a fúrás nemcsak azért, mert bő ártézi vizet ad, hanem azért, mert ilyen mélyen még nem fúrtak le a Hortobágyon. Szerves anyag — bár még nagyon csekély mennyiségben — már 34 m-nél kezd mutatkozni, az 58—58·50 méterig szintén lignitben járt a fúró s kevésbé oxidált szerves anyagot bő iszappmelléklettel hozott felszínre. A szerves anyagok nagyobb mérvű oxidációja a harmadkor felső határán kezdődik. Eleintén itt is vékony réteget alkot, de 210 métertől kezdve eddig szokatlan mennyiségben fordul elő. Több méteres vastagságú erősen oxidált tiszta lignitet nehezen járta a fúró s a motor szivattyú erőlködésében féltényérnyi nagyságú elszenesedett fadarabokat is adott ki. Kétségkívül kemény fatörzsek egyrésze, hogy minő faj, azt a későbbi vizsgálat fogja eldönteni. Egyelőre fogadjuk

el *Staub Mór* vizsgálatának eredményét, aki az 1850-es években Debreczen város belterületén eszközölt fúrások lignit anyagának nagyrészt mikroszkopikus vizsgálat után tülevelűfákhoz tartozónak véli.¹⁷ Természetes, hogy bőséges iszap közt nyugosznak e letarolt erdők, melyre később több méteres vastagságú agyagréteg feküdt. Hogy a nagy nyomás alatt, elzárva a szabad levegőtől, barna szénné oxidálódott, mutatja, hogy milyen hosszú idő óta el lehetett temetve. Olykor-olykor megszaladt a fúró s a víz apró pikkelyszerű oxidált szerves anyagot, olyan páfrányfélét hozott fel. Az erdőt megelőzően magas füves steppét érte el, mely a mai kornak geológiai őse volt, amikor ép úgy nem volt fa ezen a vidéken, mint ma, azonban a fű a bővebb csapadék folytán sokkal dúsabb volt a mainál. A fásréteg gyérül, a steppei klíma igazi anyaga, az omlós agyag jön tekintélyes vastagságban és csigákkal bővelkedik. (266—280 m.) *Hydrobia inflata* és *acuta* édesvízi lerakódások ezek, miocén korúak, szarmata relictumok. Közel 60 m. vastag agyagréteg választja el a másik csigás rétegtől, melynek agyag palás szerkezete a mélységben honolt óriási nyomásról tesz tanúságot. Rendkívül tanulságos adalék e kút az Alföld történetére s eggyel több bizonyíték ama föltevésünk mellett, mely a Hortobágy puszta területét egy áradások által több ízben letarolt felszín alakulatnak tekintette.

¹ Cholnoky J. dr. : Az Alföld felszine. Földr. Közl. XXXVIII. 1910. 10.

² Dr. Ortvay T. : Magyarország régi vízrajza. Budapest. 1887. 382. l.

³ Magy. Nyelvtud. Közl. 56. évf.

⁴ Reclus—Geócze : A hegyek története. Budapest. 1891. VII. 5. l.

⁵ Szántay A. : A Hortobágy név eredetéről. Hortobágy. 1862. évf. 18. sz.

⁶ B. Szabó Lajos : Debreczen helynevei. Debreczen. 1865. 24. l.

⁷ L. az Alsó-szabolcsi Tiszai Ármentesítő-Társulat átnézeti térképét.

⁸ Zoltai Lajos : Debreczen és vidékének urai 1200—1400 közt. Debreczen. 1904. 9. l.

⁹ Dr. Csánki D. : Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest. 1890. I. k.

¹⁰ Ortway T. : id. m. I. k. 382. l.

¹¹ Balássy F. : Zámi és ohati apátságok. Budapest. 1881. 14. l.

¹² Dr. Ecsedi István : A nomád pásztor enyhelyek a Hortobágy pusztán. M. N. Múz. Népr. Oszt. Értesítője. XIV. 3. f.

¹³ Debr. vár. jk. 1697 máj. 5-én.

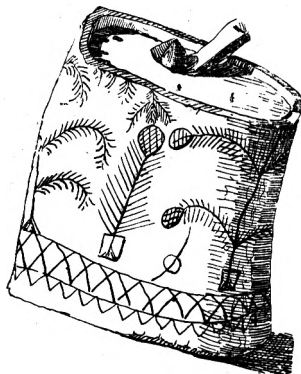
¹⁴ Protocollum Appropriationum. 1791. Debr. közlevéltár.

¹⁵ Debreczen városi számvevőség számozatlan írataiból közli Zoltai L. : Magyar Gazdasági tört. Szemle. 1902. évf. 414. l.

¹⁶ Cholnoky J. dr. : id. m. Földr. Közl. XXXVIII. k. 10. f.

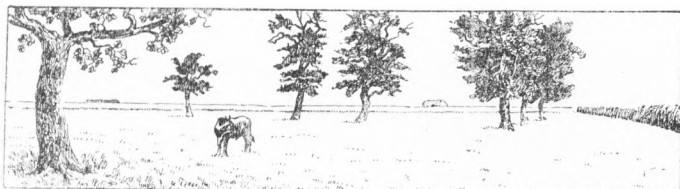
¹⁷ Dr. Staub Mór : Adalékok Magyarország általajának ismeretéhez. Földt. Közl. XXV. 11—12. f. 343.

¹⁸ Dr. Böckh Hugó : Geologia. Selmechánya, 1909. II. K.

Rühzsiros kupa.

II.

Geológiai vázlatok a Hortobágy pusztán.

A lösz elterjedése a Hortobágy pusztán, fajai és kora. — Lösz-konkreciók. — A vasborsó keletkezése és elterjedése.

A Hortobágy talaján a felső diluviális lösz takaró, néhol tekintélyes vastagságot ér el s szigetszerűleg elég tisztán meg is maradt, de jó részét víz járta s egyes mocsarak sülyedtek belé, melyben erősen sziksós víz párolog évszokról-évszakra, évről-évre, átadván kártékony sóját a környező lösz talajnak, ami által mindig többet és többet hódít el abból magának, hacsak valami különös emberi beavatkozás ezt meg nem akadályozza.

A talaj színe eredetére enged következtetni. A szürke, világos sárga, kékes zöldes színű talaj vízi lerakodásnak tekinthető; a sárga színű ellenben szárazföldi eredetre vall és kevés humuszsavat tartalmazó földből képződött.¹ A pusztai klíma igazi talaja a lösz. Fakósárga rétegezetlen könnyű földnem, agyagos, sárga, kevésbé homokos földből, kevés szén-savas mészből és néhány könnyen oldható alkális sóból áll. Az elmállott gyökér szálak üregei, mint finom csatornák húzódnak keresztül rajta s mohón magukba szívják a felszíni nedvességet s ezzel megakadályozzák a tavak, mocsarak képződését, a talajvizet mélyen

leszállítják. Másfelől e hulló por különböző ásványo- és szerves alkotó részeket foglal magában, azért a szélalkotta felhalmozódásból keletkezett talaj, ha a klimatikus feltételek is kedvezők, nagyon termékeny. Legtöbb község határában a kubikgödrök lösz anyagot tartalmaznak, melyből a tapasztó cigányok dolgoznak.

Hazánk lösz talaja korát tekintve diluviális képződmény, aminek bizonyítékaul szolgál előfordulásának magassági helyzete és a lösz talajban eltemetett emlősök fossziliái. Ez emlősök közül gyakori az *Elephas primigenius*, a *Bos*, *Rhinoceros*, *Ursus* csontjai, melyeket a Tiszamentén koronként felszínre hoz a kutató ásó.³ E, hazánkban közismert talajnem⁴ régtől fogva ismerték és használták, bár neve *Richthofen* báró felfedezése előtt ismeretlen²/skeletalizáció az elméletek özöne közt bizonytalan volt. Míg legtöbb kutató folyó hordalékának, iszapjának tartotta, addig Richthofen az ázsiai hatalmas lösz takarók tanulmányozása közben rájött, hogy ez érdekes talajnem a puszták füves térségén a levegőből lehulló porból képződik. Szinte a kételkedésig nagy ujság volt a tudományban *Richthofen* felfedezése,⁵ noha mindenki tapasztalhatja azt a tényt, hogy a csendes időben is pár óráig nyitva tartott ablakon a szoba bútorait vékony porréteg lepi be. Ha egy pár óra alatt mérhető vastagságú porréteg szállott be a szoba ablakán, képzelhetni, hogy mennyire nőhet e porréteg vastagsága kint a szabad természetben évezredekken keresztül. Erre különben *Madách* adja meg a választ, kinek halhatatlan poézise megkapóan ecseteli e tüneményt:

„Nem érzed-e a lanyha szelletet,
Mely arcodat érinti s elröpül?
Vékonyka porréteg marad, hol elszáll,
Egy évben e por csak néhány vonalnyi,
Egy század évben már néhány könyök,
Pár ezredév gúláidat elássa,
Homok-torlaszba temeti neved,
Kéj-kerteidben a sakál üvölt,
A pusztán koldus, szolganép tanyáz —
S mindezt nem a mennyrázó fergeteg,

Nem bömbőlő földindulás cselekszi,
Csak gyenge szellő, mely körül enyelg“.

Igaz, hogy *Richthofen* a maga elméletét Ázsiára állapította meg, de hogy elmélete hazánkra is áll, *Inkey Béla* bőven kifejti.⁶ Hogy a magyarországi lösz nem vízben ülepedett le, bizonyítják a löszben található szárazföldi csigák, mint a *Succinea*, *Pipa*, *Helix*; a mocsári csigák ú. m. *Planorbis* *Lymnea*, *Volvata*, melyek csak a löszterületeken levő behorpadásokban és az összemosott löszben fordulnak elő. Különbséget csak a mennyiségben talál, mert míg hazánk területén már a 60 m. vastag löszréteg is ritka, addig *Richthofen*⁷, *Lóczy Lajos*⁸ Ázsia belsőjében pár száz m. vastag réteget is talált s míg Ázsiában 1700–2500 m. magasságban is gyakori, nálunk már a 400 m. t. sz. f. magasságban is ritkaság. Az Alföldön pedig 100 m. az átlagos magassága.

A lösz-takaró Debreczen vidékén elég vastagságban kezdődik. A Tócsó-folyó mellett a kokaslói téglagyárban 4–6 m. vastag löszréteget bányásznak, a Látókép-nél már 8 m., a Macson 12 méter s itt a rétegek így következnek:

0–0.60	m humusz
0.60–12	„ barnás lösz
12–15	„ sárga apró (futó) homok
15–20	„ szürke agyag
20–37.50	„ vörös (limonitos) agyag
37.50–39.30	„ apró barna homok
39.30–44	„ sárga homokos agyag
44–47.50	„ vörös liminitos agyag
47.50–49	„ sárga aprószemű homok
49–53	„ vörös konkréciós agyag
53–63	„ homokos agyag
63–75	„ omlós kék agyag
75–79	„ nagyszemű kék homok
79–81	„ erős kék agyag
81–85	„ kék homok
85–86.50	„ konkréciós agyag
86.50–92	„ kék homok.

Legvastagabbnak bizonyult a lösz-takaró a Nagyháton, mely maga is mint egy felszín hullám húzódik észak-kelet, dél-nyugati irányban. E felszíni egyenetlenség alig tesz ki 5—6 m-t, a diluviumban a kiegyenlítőds után a Nyíri homoktörmelék kúpból halmozta fel az északi, illetőleg északkeleti szél. A fúrások alapján 30 m. vastagságú lösz-takarót észleltünk. A Steinfeld-tanyáról a *Trnka* kútúró cég szívéssége folytán a következő rétegeket kaptam :

0·00—0·40	m	humusz
0·40—30	„	sárga lösz
30—41·49	„	futó homok
41·49—40	„	kék agyag vízi lerakodás
49—61	„	szürke homok
61—63	„	sárga vegyes agyag
63—65	„	szürke homok
65—73	„	sárga agyag
73—74	„	iszapoš barna agyag
74—76·50	„	barna homok
76·50—82·30	„	vegyes agyag
82·30—87·80	„	sárga homok

Nem sokkal marad hátrább a Hortobágy-vidéki ódiluviális lösz-takaró déli pereme sem, mint Hajdúszoboszlón az állomás melletti vasúti órház számára fúrott kút mutatja :

0·00—1·20	m	sárga homok töltés
1·20—31	„	sárga lösz
31—43	„	kék agyag
43—63	„	szürke homok
63—68·93	„	világos kék agyag
68·93—76·37	m	szürke homok

s a tengerszíne felett 20 méterről bőséges ártézi víz szökik fel 0·80 m. magasra. Ezt a pár, sajnos, szórványos adatot a későbbi rendszeres följegyzések nemcsak támogatni, hanem igazolni is fogják.

A lösz anyagát képező por csak ott halmozódhatik fel, hol a csapadék nem túlságos, mert a bősapadék,

míg egyfelől lemossa a port, addig másfelől azáltal, hogy a növényzet nem korhad, hanem rothad, egészen mássá változtatja a porból keletkezett talajalkotó közetet.⁹ Míg Inkey szerint a tipusos lösznél 45% a löszanyagot alkotó a finom por, addig a *Nowacki* az összes talajalkotó rész 70%-át méri a lösz alkotó finom pornak.¹⁰

Az északkeleti felföldről lefutó folyók, maga a Tisza is bőséges törmelékot szolgáltatnak mind e mai napig az Alföld peremére. E törmelék rendezését az időszakos szelek vették munkálat alá. *Hegyfok*y szerint a szél, miként a víz, az alacsonyabb fekvésű tájakra, tehát hegyről a rónára tart. Úgy látszik, mintha a Tisza vidéke, mintegy az Alföld közepe volna a középpont, azon medence, mely felé a levegő legtöbbször áramlik.¹¹ Hegyfoky megfigyelései szerint nekünk az északi és északkeleti erős szelek vagy a dél-délnyugati, nyáron a délkeleti szelek jutnak.¹² E szelek néha nagy erővel főhn szerűen csapnak le Alföldünkre és a folyók által felhalmozott törmelék térfogatával fordított arányban tovább vitetik, kirostál-tatják. A levegő szárnyain a kisebb porszemek az egész föld kereskségét bejárják, a nagyobbak csak alig pár métert gurulnak tovább és garmadákban társulnak. Ez utazás közepette a gyengébbek előre ragadtatnak, míg a nehezebb homokszemek csak lassan követik¹³ s lassan mozdulnak tovább e futóhomok-buckák. A nyírségi futóhomok-buckák a nagy törmelék kúpnak, melyet az Alföld peremét öntöző folyók a hegyekről hoztak, csak durva homokszemeiből maradtak vissza, míg finomabb részük, minél kisebbek voltak, annál messzebb vitettek.

A porhullás a diluviumban beállott szárazság idején roppant arányokat öltött, azóta kisebb-nagyobb mértékben folyton tart és tartani fog örökké. Az apró gyeppel borított steppe megfogja a porszemeket olyanformán, hogy a gyeper és a gyepen megülő csekély nedvesség megtartják a porszemeket, a gyér tenyészet gyökerével átöleli és halóporával betakargatja. Ilyen módon alakul ki, „a sárga színű, meszes, képlékeny, laza szövetű, rétegezetlen, függőlegesen

elváló talajnem“, melyet típusos lösz néven ismer a tudomány.¹⁴

Amint a növények évenként elhalnak, a gyep alatt kisebb-nagyobb vastagságú humusz réteg keletkezik, mely a lehullott por ásványrészei közül a meszet részben, vagy egészben elvonja és a humusz elégeése által a talajban keletkezett széndioxiddal egyesülve, szénsavas mésszé lesz. E szénsavas mész keletkezési helyén marad, a talajból nem lúgozódik ki s ebből magyarázható a lösz magas mész tartalma. A Hortobágy vidékének topografiai fekvése, éghajlata és növényzete nagyon kedvez a lösz képződésnek. A Nyírség homok-buckái az északi és északnyugati szelek hatása alatt, a Duna—Tisza közének homokterületei az itt uralkodó délnyugati szelek hatása alatt termelik számára a löszanyagot, mely tekintélyes behozatalra és kivitelre talál. A levegőbe felvert por, mely szélcsendben ott lebeg a forró felszín felett, az olykor-olykor érkező meleg szél hullámok szárnyán odább táncol, a felomlott felső talajrétegből pedig ugyanakkor nem kis mennyiségű kerül a távozók helyébe, vagy útítársul. A délibáb csalóka hullámai bizony mérhető mennyiségű port hordanak lenge ruhájukon. Innen érthető, hogy a puszta felett, melyen igazi kopár terület alig számot tevő, olyan óriási porfellegek szoktak átvonulni a várva-várt eső előtt. Különösen nagy porhullásra emlékeznek az 1863. évben. Számos kisebb laponyagot mutatnak, melyet a por elébe került szálasabb növényzet hozott létre. Egy-egy karámszárny, ha több évig ugyanazon helyen áll, elég arra, hogy egy kisebb fajta lösz-hátnak adjon életet, mely idővel, addig dézsmálja a száraz szél, újra eltűnik.

A Hortobágy-pusztán a típusos löszterületbe sok helyt a szikes depressziók ékelődnek s a szikes víz miatt a talaj színe, összetartása, szövete megváltozik. Létrejön egy lösz válfaj, mint br. Richthofen hiszi, mely teljesen helyi értékű és jelentőségű. *Horusitzky* ez átítatott löszöt mocsár lösznek nevezi, karakterisztikumát adja és diluviális korúnak teszi.¹⁵ Hatalmas lösz-platóba vágta

medrét maga a Hortobágy-folyó a Daraksán, a Mata, a Kosföld vagy Hodályzug, Tornyi-domb, a Hortobágy legmagasabb része, áradásoktól ment száraz, típusos, termékeny lösztalaj. Hasonlóképp lösztalajban folyik az Arkus s mindkét folyó partja jó szántóföldnek ígérkezik. E löszterületeken, minden időben nagyobb, népesebb falvak keletkeztek és tovább fennmaradtak, mint a rossz szíkes, áradmányos talajon, hol tengődni voltak kénytelenek és az első támadás, vagy szükség esetén minden sajnálat nélkül hagyták el. Ámde tömérdek depresszió mentén az erős elszíkesedés is tapasztalható és most talán még jobban, mint bármikor. Két nagy depresszió észlelhető. Egyik a Csúnyaföld északon, másik a Kunkápolnás délen. Ha e hatalmas mocsarak a vízszabályozás folytán vizes területeikből veszítettek is, az elszíkesedés még fokozottabb mértékben tart és ezzel szemben a várva várt hasznosítás is, csak gyenge átmeneti kísérletezésnek fog bizonyulni.

Itt-ott a szálló por garmadákba verődött össze. Az ilyen felszíni egyenetlenséget *hát-nak*, *telek-nek* nevezi a magyar.

Magasságra és kiterjedésre nézve legnagyobb a *Nagyhát*, *Látótelek* (ma Látókép), melyek a Hortobágy-pusztá keleti határát képezik. A Hortobágy-pusztát két részre osztja a Tiszapolgártól Tiszafüredig északkelet-délnyugat irányú vízválasztó. Magán a pusztán a *Mátai-telek*, *Szakmári-telek*, *Derzsi-telek*, *Telekháza*, *Macska-telek*, *Szász-telek*, melyek mindannyian északkelet-délnyugati irányúak, rajtuk rendszeren néhány prehisztorikus halom.

A lösztalajba szivárgott szénsavas mészsodrat egy sajátságos alakulatot hoz létre, melyet *löszbaba* néven ismer a tudomány. A Hortobágy-pusztá némely helyein e mészkonkréció túlságos képződése vehető észre. Így a Mátán, a Hortobágy-folyás és a Pap-ér közt eső területen nagy mennyiségben található. Közvetlen a felszín alatt kezdődik és az eddigi feltárások tanúsága szerint 2–4 m. mélyen is található, vízszintes elhelyezkedése látszólag

rétegzést mutat, de a löszbabák függőleges helyzetük bizonyítja, hogy a helyszínen keletkeztek. Külalakjukat tekintve, van henger-, gyűrű-, gömbalakú, vagy teljesen alakatlan. Sokszor számos összeforradása az emberi fej alakját veszi fel. Öt-nyolc cm. hosszú, 2—3 cm. átmérőjű, henger alakú. Valamennyinek szilárd mágya van, mely egyöntetű, savval megérintve nem pezseg, a világosság felé tartva pedig zsírfényű. Ezt egy egyenlőtlen kiterjedésű fekete réteg veszi körül, mely színével épp oly szigorúan elválík a belső, mint külső rétegtől. E fekete réteg valószínűleg humuszsavval átitatott szénsavas mész, mely idők múltával átadja szénsavát a beleeresztékelt világosabb ereknek, a mész pedig átalakul, elveszti mészsajátságát, a fekete réteg ugyanis savval megérintve többé nem pezseg. E fekete rétegbe fehéres erek nyomulnak be, melyek erős sárga, sötétvörös rétegbe mennek át. Néhol egy szál gyökér nyomán kovásva rakódik belé s egy függőleges vékony csillogós szál keletkezik, mely már az üvegtáblát is megkarcolja. Ebben csillámló parányok, tiszta kvarcsemek tűnnek elénk, míg a helyenként feltűnő erősen vörös néhány mm. vastagságú erek a vasoxid hozzájárulását mutatják. E külső burok a savak hatása alatt erősen pezseg.

A gömbalakú konkrécióban fekete anyag nem fordul elő, hanem csak a sárgaszín néhány árnyalata. Keletkezése ennek is egy maghoz van kötve, mely idővel az őt körülvevő szénsavas mész alatt megkeményedik és zsírfényű lesz. Keményebb tárgyakra írhatni vele, az üveget nem karcolja, a sav hatására nem reagál, mutatván, hogy a szénsavat átadta a felette fekvő, puhább rétegnek. Végre előfordulnak a társas-konkréciók is, melyek konglomerátszerűen jelentkeznek, de itt a ragasztóanyag megegyezik a szemek anyagával s az apró testeket mintegy egységes testté forrasztja össze. Belsejében már a szemcsék meg sem különböztethetők, legfeljebb az anyag eltérő színe enged következtetni a különböző szemekre; a réteghiány pedig mutatja, hogy ez nem egy mag körül épült föl, hanem

tömérdek apró konkrécio nőtt össze s a bő szénsavas mésztartalomban néhol ökölnyi nagyságúra növelték a testet. Külsején számos apró kidudorodás az előbbi fölt évcsünnket igazolja, míg széttörve, néhány önálló magra akadunk.

A Mátán, a Hortobágy-folyás jobb partján haladva, elérve annak oldalágát, a Pap-erit, az apró gyep alatt a sajátságos apró konkréciónak óriási mennyiségét találjuk. E konkrécio néha kevesebb, máskor több; néha teljesen megszűnik, hogy pár száz lépéssel tovább, annál bővebben lépjen fel. Néhol lapátolni is lehetne, mint valami kavicsmurvát. Zizeg-zörög lábaink alatt, okát kutatni hív önkéntelen.

A síma gyepes földön 50—60 lépésnyi hosszban egyfolytában, a gyep tövében milliárd számra hevernek a borsó, köles, lencse, kása nagyságú konkréciók. A talajban a növény legvékonyabb szívó gyökereit, mint valami paraziták fogják körül. Egy kis darab gyepet felfejtve, bámulatos mennyiségű konkrécio tárul elénk, még a hajszálgyökerek apró közei is tele vannak. Előfordulnak szürke, sárga, fekete talajban egyaránt, elsőleges és másodlagos fekvésben. Eredeti helyüknek a növénygyökerek tekinthetők, melyeknek bizonyára kárára vannak, mivel átölelik a növény hajszálgyökereit s akadályozzák a szabad életműködésben. Vízsíntes és vertikális elterjedésük különböző. A folyás partjához van kötve s még itt is szakaszos. A szelek és az évszakos csapadék a felszínhez közel képződött konkrécio-réteget a felszínre hozzák s szélesen elterítik. A hullámok beviszik a tócsába, a szél elgörgeti a síkon. A gyep tövében szanaszét, másodlagos fekvőhelyen a 150—200 cm. szélességek nem ritkák.

A konkréciók ép állapotban a savak hatása alatt alig, vagy egyáltalán nem pezsegnek, míg porrá törve a ráöntött savat erős pezsgésbe hozzák, ami a szénsav és mész jelenlétére enged következtetni. Tehát a konkréciónak mésztelen külső burka van, melyre a sav kevésbé, vagy egyáltalán nem hat. Többé-kevésbé csúcsosak, mi azt mutatja,

hogy valamin függtek, harántosan kettévágva látszik, hogy végig lyukas, ami ismét mutatja, hogy finom gyökeren függött.

Ezeket tudva, összehasonlíthatjuk az apró konkréciókat az Alföld különböző tájain különféle alakulatban és fekvésben talált ama konkréciókkal, melyet Treitz Péter vasborsó néven ismertet. E sajátságos konkréció keletkezése Treitz Péter szerint a következő:¹⁶ A csendes folyású, kevésbé zaklatott, lehetőleg állandó vízű folyás medrében, vagy partján képződik. Nedves helyen a növény élete gyors lefolyású, ősszel az elhalás után a növényrészeket elborítja a föld árja. A pusztában az örökké tartó porhullás betemeti a szerves anyagot és így földdel keveredik. A rothadó anyagot a víz elzárja a levegőtől s így a rothadás alatt a víz oxigénjét emészt fel, majd midőn ez sem elég, a talaj oxigén tartalmát kezdi fogyasztani. A talaj oxigén vegyületei közül a vas-oxiddal bir legkönnyebben s attól elvonván egy rész oxigént, vasoxidulsóvá redukálja. A szerves test bomlása folytán széndioxid, víz és hamu származik. A széndioxidot elnyeli a víz, miáltal szénsavas lesz. E szénsavas vízben pedig az említett vasoxidulsók, mint szénsavas vasoxidulsók oldódnak. E szénsavas vasas vízben az ochraceak családjába tartozó gombafaj nagy bőségben tenyészik, mely a fejlődéséhez szükséges meleget a vasoxidulsók oxidációjából nyeri. A gomba testében vasoxidulsókat halmaz fel és azt idővel oxidálván, a tócsa fenekére száll és ott a levél, szárrészre rakódik s teste ragasztóul szolgál a homokszemeknek és faanyagoknak. „A gomba teste lassankint oxidálódik s a ragasztóanyagból csak vasoxidhydrát marad meg, mely a bevont anyagot szilárd kővé ragasztja össze.“¹⁷

A vasborsó tömeges előfordulása tehát azt jelenti, hogy a terület olyan vízállás volt, melynek vize állandó és csendes, ilyen, mint látni fogjuk, a Papér. Az ilyen helyeken megtörténik, hogy a növény szerves részei rothadás alkalmával feloldják a talaj vasvegyületét. A

humusz oxidálódik, mert az égéstermék egyrésze, a hamurész, a vízben feloldódik, a szerves rész széndioxid, víz és mocsárgázra bomlik, miáltal a talaj világosabb színű, sőt sok esetben fehér lesz. Máskor azonban a víz csak rövid ideig marad helyben, de a vasborsó keletkezése rendkívül gyors, a víz levonulása után a parton marad, itt, mivel a kilugozás meg nem történhetett, a talaj egészen fekete. Épen ezért találunk vasborsót világosszürke, fehéres talajban ép úgy, mint az erősen humuszos fekete talajban. A Paperi partján a fekete talajban nagy bőségben található.

A Paperi két partját is csak addig követi összefüggően, ameddig a víz többé-kevésbé állandó, jelezve mintegy, hogy a közelmúltban a víz meddig tölté meg medrét. A kisebb időszakos tócsák, laposak mentén nem találtam vasborsót, sőt ahol állandó is a víz, de a növényzet a szíkes földön igen gyarló, mint pl. a Zoltánfenék, vagy a Kun György-tavánál, minden fáradozásom dacára sem sikerült találnom. Ellenben a Hortobágy-folyó lösz partján tekintélyes mennyiségben található.

¹ Dr. Treitz P.: A talajnemek osztályozása. Földt. Közl. XXX. 5. f.

² Debreczen sz. kir. város múzeuma pár szép példány fosszilis állatcsontot őriz.

³ Szabó J. dr. agyagos márgának nevezte. Dr. Szabó J.: Geológiai viszonyok és talajnemek. Budapest. 1861.

⁴ A lösz a magyar nép *sárga föld*-nek hívja, így nevezi a kínai is: hoang tu = sárga föld.

⁵ Richthofen F.: China. Berlin. 1877—81. I. k.

⁶ Földt. Közlöny. IX. k.

⁷ Richthofen F.: id. m. I. k. 328.

⁸ Lóczy Lajos: A kínai birodalom. Budapest. 1886. 82. l.

⁹ Horusitzky H.: Löszterületek Magyarországon. Földt. Közl. 1898. 34. l.

¹⁰ H. Nowacki: Praktische Bodenkunde. Berlin. 1910. 120. l.

¹¹ Hegyfoky K.: A szél iránya a magyar szent korona országában. Budapest. 1894. 14. l.

¹² Róna Zs.: Éghajlat. Budapest. 1907. II. 483., 485., 487., 489. térkép.

¹³ J. Walter : Das Gesetz der Wüstenbildung. Berlin. 1900. 121.

¹⁴ Horusitzky H. : id. m. Földt. Közl. XXVIII. 3. f.

¹⁵ Horusitzky H. : 'A diluvialis mocsár löszről. Földt. Közl. XXXIII. 5—6. f.

¹⁶ Treitz P. : A vassorsó. Földt. Közl. XXXVI. 10—12. f.

²⁷ Treitz P. : id. m. 492. l.

Pásztorborsó : erszín, hüvely, acél.

III.

A sós földek.

A szlksós talajok keletkezése, jellege, elterjedése a Hortobágy pusztán. — A szlksós talajformációk. — A salétromsós talajok keletkezése. — A salétromipar fejlődése. — A salétromfőzés központja a Tiszántul Debreczen. — A salétrom-permeték üzemköltéségei. — A rendezett közigazgatás megszüntette a salétrom-permetéket és szérűket.

Ama csekély számú fúrás anyagból, melyet az Alföld nagyszámú fúrásaiból időnkint megfigyeltek, kétségtelenül beigazolódott, hogy helyenként igen finom szemű és erősen agyagos természetű rétegsorozatok következtek egymás után, melyeknek a debreczeni nagytemplom előtti fúrólukban 837·07 méter mélyen még nem érte el fenekét a fúró. Ezzel szemben másutt nagy vastagságban majdnem tisztán homok rétegeken halad keresztül a fúró. A finom por és a durva homok a talaj szerkezetében más és másféleképen viselkednek. A lerakodott por igen laza réteget képez, de lassanként mind jobban össze ülepedik és tömött, szilárd közzetté válik. Ámde e tömörödés nagy térfogat csökkenéssel jár, míg a durva homok térfogata már a lerakodáskor a legkisebb és jobban nem képes össze ülepedni. Ebből következik, hogy az agyagrétegek vastagsága időkfolyamán csökken, míg a homokrétegé változatlanul marad.

A különböző anyagú változó tömörségű rétegek e különböző viselkedése nem maradhat hatás nélkül a felszínre sem. Azokon a helyeken, hol túlnyomó az agyag-réteg, a legfelső szint besüpped s ezzel szemben a homok-réteg felszíne kimagaslik. Sőt helyenkint a mélységi agyag-rétegek terjedelméhez és vastagságához mérten kisebb-nagyobb medencék támadnak, melyek a felszínen vagy a talajban mozgó víz folyásirányát megváltoztatják. Ilyen helyt a vizek ráfolytak a sülyedő lösz tábla felszínére s rajta nagy területeket árasztottak el. Az ilyen irányváltoztatott vízfolyás vagy keskeny csatornákat, mint a Vértölgy, vagy sekély de széles völgyeket vájt a löszplató testébe, mint a Hortobágy folyó.

A sülyedő területeken medencék támadtak, melyeken a víz szétterült. Némelyik medencébe több folyó futott össze és sekély vizében rétség keletkezett.

Az egész Hortobágy-pusztá ilyen depressiók sorozata. Északon a már lecsapolt *Veresnád*, ettől délre a *Csunya-föld*, a madarasi határban a *Kunkápolnás* mocsarai époly híresek voltak, mint akár a tápéi rétség, vagy a *Sárrét*. Míg ezt az utóbbit a Hortobágy folyó, Körös és Berettyó, addig a Hortobágy vidékit a Tisza, Hortobágy folyók látták el bőven vízzel. A Tisza holt medrei, a morotvák mélyen benyúlnak a Hortobágy-pusztá testébe s fosszilis alakban ma is nyomozhatók ez áradmányos területeken. E depressiók fenntartása, sőt mélyítése körül nagy szerepe van a medencében a gyakori árvizeken kívül a szél kikotró hatásának (abflatio) is. A nyári nagy szárazságok nagy szeleket szoktak előidézni, amelyek a kiszáradás folytán felcserepedett tőfenék anyagát állandóan dézsmálják. A levegőben levő nagymennyiségű por mechanikai munkájáról kétségtelen bizonyosságot tesz ama sírkő, melyet 1831-ben állítottak a hortobágyi régi fahíd lábához valami kedves halottnak és a nem is olyan közönséges fehér mészkőnek mállekonyabb anyagát a szél kifújta, míg a keményebb szemcsék erősen tömörülnek a lyukak körül. Két oldalát a hídnál tartani szokott állatvásár disznói

dörzsölték el. Jelenleg ketté törve hever a Hortobágy-folyó partján.

A hortobágyi pusztán a folyó völgyek rendkívül csekély esésűek, a víz igen lassan mozog bennük, a mélyebb részekben meg is reked és ott elpárolog. Úgy, hogy ez a víz folyton sűrűsödik, ennek folytán árterületeiknek földje sóssá vált, a megrekedt víz pedig idővel sós tavakat formált.

Így elfogadjuk *Treitz* azon állítását,¹ hogy az alföldi sós földek, sós tavak és szíkes talajok mind e

A mátai sírkő abflatios jelenségekkel.

diluvialis és ó- alluvialis folyómedrek árterületeit foglalják el.

A párolgás folytán kicsapódott sók nem maradnak változatlanul a különböző minőségű talajban. Viszont a sós talajrétegeken átszűrődő víz is változást idézhet a talajban elő. A talaj-sónak megváltozása a talaj természetét is megváltoztatja s így jön létre a szíkes és sós talajok különféle változata. A szíkes talaj alakulásának

első stádiuma a sóstalaj, a réti agyag, melyek az időnként kiszáradó, porral belepertt rétségek alján keletkeznek. A sók az ilyen fekete talajban a növényi részek elbomlásakor maradó növényi hamunak vízben oldható alkatrészei. Ilyen sós területeket a Hortobágy partján is találhatunk a szíkes terület közvetlen szomszédságában. Ámde a szíkes agyag alakulásának első és nélkülözhetetlen feltétele a meszes talaj. A Hortobágyon egymás mellett lehet találni a kénsavas sókat tartalmazó sós fekete agyagot és a szénsavas sókat rejtő szíkes földet s míg az előbbi szelvényén csak 21 cm. mélyen talált Treitz P. egy kissé meszes réteget, az utóbbi alatt már 40—50 cm. mélyen lösz-talaj található. Úgy a hazai szíkes talajok, mint a Fekete tenger partján, Romániában a hasonló régi folyó medrek mentén a sós tavak szélén levő szíksós talajok szelvényei *W. Hilgard* felfogását igazolják,² hogy a szíksó mindig csak meszes talajban alakul. A meszes talaj pedig jelen van a diluvialis lösz-talajban. A kénsavas sóknak szénsavas sókká való átalakulását *Treitz* így magyarázza. A mocsarak és réti agyagtalajok lösz-területekbe vannak beléágyazva, így széleiken lösz az altalaj. A rétség sós vize bele ivódott a lösz hajszálcsöveibe. A nyári száraz időszak beálltával a száraz szelek és a nap heve a sóstalaj nedvességét a felszínre hozzák. A párolgási veszteség pótlására felhúzódik a talaj hajszálcsövein az altalaj sós vize is s a só a víz elpárolgása után megszilárdul és a talaj felső rétegének sótartalma nagyon felszaporodik. E só azonban mozgásában változást szenved. Amint a sós oldat a talaj lyukacsaiban felfelé mozog, útközben szénsavat nyel el a talaj levegőjéből, ami a löszből szénsavas meszet old ki.

Mire az oldatban levő kénsavas alkaliák és kloridok szénsavas vegyületekké alakulnak át, míg a mész a kénsavhoz és sós savhoz kötődik.

A szénsavas és kénsavas alkaliák továbbra is mozgó állapotban maradnak, míg a kénsavas mész vagy gipsz, mint igen nehezen oldódó só keletkezése helyén kikristályosodik és a mozgó talaj nedvességben levő sókat, amint rajta

átvonulnak, feloldja. A rétek barna vizében a kénsavas sókon és chloridokon kívül még humusz-savas sók is vannak. A humusz-savas sók oldata csak addig marad egyensúlyban, míg fölös mennyiségű szénsavas mész nem kerül hozzá. Amint a humusz-savas alkaliákat tartalmazó víz a rétséget körülvevő lösz lyukacsaiba beivódik, a humusz-savas alkaliák és a szénsavas mész elbomlanak, az alkaliák a szénsavhoz, a mész pedig a humusz-savhoz kötődve egyrésztől szénsavas nátron, vagyis szíksó és szénsavas káli, vagyis hamuzsír, másrésztől humusz-savas mész keletkezik. A humusz-savas mész nehezebben oldható, mint az alkaliák hasonló összetételű sói, ennél fogva leválik keletkezési helyen s ásások alkalmával kicsapódott mézspadkákat találunk a szik alatt. A rétségek szélei a lösznek a humusz alatti rész 50—60 cm. vastagságban szürke színű, vagyis humuszoldattal van átitatva. Igaz, hogy a humusz-savas mész a baktériumok hozzájárulásával könnyen alakul szénsavas mésszé, de gyorsabban oldódván, mint a régi, a talaj oldata mind meszesebbé válik s a sók alakulása folytonosan fokozódik. Ez magyarázza a szíkes talajokban évről-évre történő nagy átalakulást.

Treitz Péter szerint³ télen és tavasszal a felszínről az altalajba mosott szóda a mésztelen humuszos részben kivált gipsz hatása alatt kénsavas nátronná válik, a nyári meleg beálltával a talaj párolgása növekedik és a szénsavas nátron oldata újra fölfelé emelkedik. A gipsz helyén levált szénsavas mész közvetítésével újra szódává alakul; ez a folyamat évről-évre ismétlődik. Így történik meg azután, hogy az év bizonyos szakában a szíkes talajokban nem lehet szíksót kimutatni, mert a talajvízzel lefele húzódo szíksót a gipsz átváltoztatta s így az egész szíkes rétegben nincs szóda. Ha ugyanezt a talajt az őszi esők beállta előtt vizsgáljuk, 0.1—0.4% szódát tudunk benne kimutatni.

Megjegyzendő, hogy a szíksó szabad só alakjában marad a talajban, csak az év száraz és nedves szakában van változásnak alávetve. A szíkes talajokban a sók meny-

nyisége mindig attól függ, hogy az illető helyeken milyen a csapadékvíz mozgása. Ha a talaj helyzete olyan, hogy a reá hulló csapadékból sok folyik el, akár a talaj felszínén, akár pedig átszüremkedve a föld árjában, akkor csak igen kevés só marad meg benne, ezek közül is csak azok, melyek a talajban bekötődnek, a könnyebben oldhatókat elviszi magával az átszüremkedő víz. Ha e végleges kilúgozás nem oldaná, akkor minden talajban óriási só-tömegek halmozódnának föl.

Alföldünkön a szíkes talajok alsó rétegeiben, vagy olyan helyeken, melyeknek felszíne előző időkben szíkes volt, de utóbb természetes kilúgozás következtében normális talajjá vált, találunk nagy gipsz kristályokat.

A Hortobágy-pusztán az ásott kútak szelvényein jól lehet észlelni a gipsz keletkezésének helyét. A hortobágyi keserű kút (1874) 6·50 m mélységig⁴ a következő talajalakulatok észlelhetők :

0·00—0·47	m	humuszos agyag
0·47—2·21	„	diluvialis vasdus márga agyag
2·21—2·84	„	vas dus márga gipszjegecekkel
2·84—3·87	„	sárga agyag gipsz jegecek nélkül apró csigákkal és konkreciókkal
3·87—6·01	„	kékes agyag
6·01—6·50	m	vasas homokréteg, ezután ismét sárga agyag.

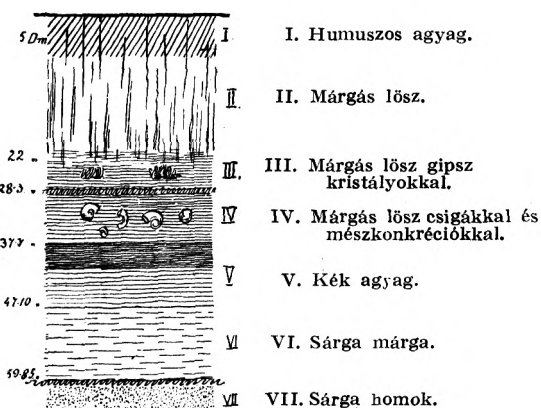
A gipsz-jegecek Schvarczer szerint⁵ részint egyenkint, részint tömegesen fordulnak elő. Legnagyobb 2·2 m, 1·8 m. Oly nagy mennyiségben található, hogy kiaknázására és mezőgazdasági értékesítésére a jövőben gondolni lehet.

Hasonló rétegezést állapít meg Treitz P. is a Hortobágy-pusztta szíkes talaján. (l. az ábrát). Érdekes Róth L. megfigyelése⁶ a püspökladányi fúrásoknál. Szerinte itt negyedkorú alakulatot alig találni. Az első szerves maradványok, mely azonnal a levantei emelet rétegeire utalnak, 75—87 m. mélyből valók. Csaknem e mélységben mutat-

koznak a lignit nyomai is. A diluvialis lerakódásokat tehát 70 m-től felfele kell keresnünk s így Püspökladányon sokkal csekélyebb vastagságú, mint Debreczenben, ahol Wolf még 52 ölnyi mélyből is Succinea Amphibiát és Pupilla Muscorumot talált⁷ 1867-ben az akkori Czegléd, ma Kossuth-utcai református templom előtt fúrott kút anyagában.⁸

Érdekes, hogy a romániai síkságon hasonló körülmények között képződtek az altalajban a gipsz kristályok.⁹

Treitz Péter szerint a különböző sók nem egyformán hatnak a talajra. Általában mondhatjuk, hogy minél

A Hortobágy puszta talajának szelvénye Treitz P. szerint.

több só van a talajban, annál jobban szűrődik a víz keresztül rajta. Az egyes sók azonban különbözőképpen hatnak, mert míg a mészsók a talaj szűrőképességet fokozzák, addig a szénsavas alkáliák a talaj kapillaritását egyenesen csökkentik. E kétféle hatás eredménye a szíksó megszorodása a talajban. Az agyagos részben levő alkáli szilikátok jobban lekötik a szíksót, mint más sót. A szíksós részben felduzzadnak, a talaj lyukacsait kitöltve, szűrőképességét csökkentik. Hogyha a részleges kilúgozás folyamata alatt a sók megfogynak, a szíksónak a talaj szűrőképességét

gátolhatása mindjobban érvényesül, míg végre a talaj egészen vízrekesztővé válik, megfogja a benne levő sókat. Igaz, hogy ez a kisebb talaj nedvességgel nyáron fölfelé, a nagyobb nedvességgel ősszel-tavasszal lefelé mozog, de vándorlása helyéről ki nem mosatik.

Treitz Péter példákkal igazolja, hogy minden évszakban változik az egyes rétegek sótartalma, mivel a nedves időszakban a bőséges csapadék az altalajba mossa a főtömeget, melyet a száraz évszak beálltával a felszíni nagy párolgás hatása alatt a fölemelkedő talajvíz a felső rétegekbe szállítja vissza. Itt *Treitz P.* hangsúlyozza, hogy : „a sók mozgásuk közben el is változnak, ennél fogva az év különböző szakában egyugyanazon helyen végzett vizsgálatok különböző eredményeket fognak szolgáltatni“. Míg *Sigmond E.* a szíkes talajok különféleségében, regionalis helyzetében látja a különbséget.¹⁰

A szíksót ma konyhasóból állítják elő. Mielőtt azonban e gyártási mód tökéletesített, az ezirányú szükségletet söprés útján pótolták. Érdekes megjegyezni, hogy e szíksótermelő helyek nagyrésze homokterületen van, csak kisebb része jut a lösztáblák aljába. Debreczen vidékén, hol mai napig bőven van szíkes terület, nem a Hortobágyra jártak, hanem a környező, jórészt homokos mélyedésben seprték össze, vékával árulták, otthon vizet töltöttek rá s e lúggal mostak, szappant főztek egész a XIX. sz. végéig. Ma is nagymosást végeznek Hajdusoboszlón a szíken. Továbbá az sem véletlen, hogy valamennyi kivétel nélkül tó mellett feküdt.¹¹ A szíksó ugyanis csak tó szélén, vagy kiszáradt tó fenekén virágozik olyan nagy mennyiségben, hogy seprni lehet. Hazánkban csak tó mellett és tó fenekén van sókivirágzás s ez a szíksó. Az agyagos területeken a talaj vízrekesztő tulajdonságai meggátolják a talajsonak a felszínen való kivirágzását. Ha azonban az ilyen szíkes talajban gödröt ásunk, akkor a kihányt földdarabokon és a gödör oldalán csakhamar kivirágozik a só. A Hortobágy-pusztán a Porosháti halmoknál ásatásokat végeztünk s a juhok a kutató árkokból kihányt föld-

darabokról serényen nyalták a fehér szíksót. Az így kivirágzott só sohasem szóda, hanem mindig kénsavas sók keveréke.

A szíksót mindig hajnalban napfeljötté előtt separték, azért, mert a kivirágzott só a napsugarainak hatása alatt elveszti kristály vizét és porrá lesz. A gyakori meleg szél felkavarja e port, messze vidéken szétszórja, miáltal még a szíksótól ment agyagtalajon is támadnak szíkes foltok.

Szíkes területeken járva, feltűnik a szíksós talaj sokféle színe, minősége és tulajdonsága. Azonban azt tapasztaljuk, hogy mindegyik csak egy és ugyanazon folyamatnak egy-egy fokozatnak változata. Nem egyéb ez, mint a réti agyagnak, vagy vályognak a szíksó hatása alatt való elváltozása.

A szíkes talajok különböző fajtainak elterjedése a vidék orográfiai helyzetétől függ. Eszerint megkülönböztet Treitz P. 1. Medencében fekvő, vagyis völgyi szíkes talajokat és 2. háti szíkes talajokat.

A völgyi szíkes talajok réti-agyagból alakulnak. Az esővíz lemosván a medence belsejében a szíkes felszínt, a sós víz átjárja a réti agyag felső rétegét, *termő szíket* alakít belőle. E fekete termő szík a déloroszországi „Csernosjom“-nak magyarországi ősalakja.

A löszhátat, melybe a depressio bele van ágyazva, vályog termő talaj borítja. A vályog és a termőszíkes határán a lefolyó csapadékvizek hatása alatt egy erősen szíksós csík alakul ki, melyen fokozatosan mindegyik változat kifejlődhetik.

A csapadékvizek kimossák a feláztatott felszínből a lúgos vizekben oldható humuszt és az agyagos résznek vízben oldható kovasavas vegyületeit. A humusz sav elvonása folytán a feketeszínű termőréteg mindjobban kivilágosodván, végre egészen világosszürke lesz. Ezt a szürke színű talajt Treitz Péter szürke szíksónak, a hortobágyi pásztor *fejür föld*-nek nevezi. A szürke szíksóról lemosott fekete ló a termő szík- és a szürke szík határán gyűl össze, a növényi életre alkalmatlan. Felszíne

korántsem marad fekete, hanem gyorsan fehér porral vonatik be. Oka abban rejlik, hogy amint a felső réteg kiszárad, a talaj lyukacsait a megszilárduló kovásv és humuszsavas vegyületek töltik ki, miáltal az egész réteg víz át nem bocsátóvá lesz. A lehulló csapadék nem tud a földbe behatolni, hanem amennyit feláztat a felső rétegből, azt le is mossza onnan. Mivel azonban lassan mozog, csak az agyagos részt, humuszt és ásványlisztet tudja magával vinni, a por néhány mm.-nyi vastag rétegben fedi a felszínt, e poros réteg alatt rögtön a szurkos rétegbe jutunk.

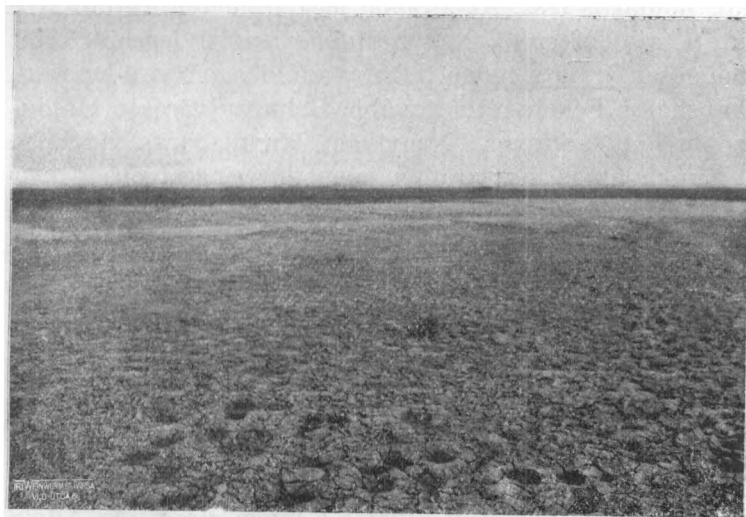
Mivel egyes növények még ebben a rossz talajban is megélnek, így gyökereik ellentállanak s megakadályozzák a talaj elmosását. Körülöttük azonban elhordja a földet a csapadékvíz, még pedig annál jobban, minél távolabb esik az ilyen kis oazistól. Ilyen módon nagyon laposoldalú, csonka kúp alakú talaj egyenetlenségek alakulnak, melyeknek tetején rövid szárú növényekből egy kis zöld folt támad, a kúp lapos oldala pedig fehér porral fedett. Ezeket *szikporongnak* nevezi a hortobágyi pásztor.

Az ilyen szikporongok lábainál kanyargó erek kígyóznak, melyekben a hátakról lemosott fekete agyagos lé gyűl össze és folyik le, az ilyen kis vízállásokat *fok*-nak, *szikfok*-nak ismeri népünk ép úgy, mint ökleveleink. A szikfokokat kitöltő sűrű agyagos oldat nem szárad meg, legfeljebb felületén támad egy kis vékony réteg, de rálépve térdig süllyedünk az iszapos sárba. E fokokat a csapatos jószág is fölismeri s a csikós háta lova meghököl előtte, vagy egyenesen kikerüli. Az ilyen területet, hol fehér alapon fekete erek és zöld foltok vannak, *Hunfalvy János forradzott székek-nek*,¹² Treitz Péter pedig *ragyás székek-nek*¹³ nevezi.

Egyes területeken a felszín meredekebb, a víz gyorsabban folyik le, ilyen helyeken a csonka kúp alakú zöld foltok helyett hosszan elnyúló zöld szalagok kerülnek el. E szalagok szélén 10—30 cm. magas kiugrás észlelhető, innen a fehér porral belepett lejtő s ennek aljában van a

Szík vagy juhász padka a Hortobágy pusztán.

Felcserepesedett szík (takyr) talaj a Hortobágy pusztán. Csunya föld.

vízvezető ér, a Hortobágy-pusztán *szik*-, vagy *juhászpapkának* nevezik.

Vannak helyek, hol a szíkes réti agyag annyi tápsót tartalmaz, hogy a kevés igényű gyepterő növényzet még megél rajta, de gazdasági művelésre már alkalmatlan. Itt a gyepterő növényzet gyökérzete csak a legfelső 10–15 cm. réteget hálózza be. Nyáron ez a felső réteg külön válik az alsótól, mert az alsó rétegben összegyűlt az az agyagos rész is, amelyet a csapadékvíz a felső rétegből kimosott. Az alsó réteg kiszáradáskor jobban összezsugorodik, mint a felső és összeroppedezik s végül ökölnyi rögök válnak ki. Tojásos szíknak nevezi a nép különös alakulásáért. A termő föld szántott rétege alatt is ott találjuk a tömött réteget, melyet a német *Ackersohle*-nak, az Alföldön *szalonnás kéreg*-nek neveznek, a Hortobágyon *monyos* földnek hallottam. A *vakszik* az igen tömött víz át nem eresztő talaj, melyen semmiféle növényzet meg nem él, felül fehér porral bevont, alatta fekete a talaj.

A szíkes területek kiterjedése rendkívül különböző. Némely helyen alig pár m², pár klm. távolabb már 100 kat. holdat is tesz. Az általam leírt területen legtöbb szík jutott a debreczeni Nagyhortobágy nevű legelőre. Hol különösen a Mátá mögötti Csúnya-földön, a Nyíró-lapson, Porosháton, Fekete-réten, továbbá Balmazújvároson, Hajdúszoboszló, Nádudvar, Nagyiván, Kunmadaras vidékein, a Kunkápolnás mocsaraiban nagy kiterjedést ölt.

Termőképessége is függ a lakosság szorult helyzetétől, a gazda intelligenciájától. Debreczen határában a *Vajda-lapos* szíkes területeit nem tudják kultúra alá vonni. Hódmezővásárhelyen vakszik területeket fogtak művelés alá és 6–8 évi intenzív művelés után megszelídítették.¹⁴

A szíksós talajok tárgyalása után lehetetlen meg nem emlékeznünk a salétrom sóstalajokról, mikor egész a XIX. század 60-as éveig Magyarország lőpor szükségletéhez az Alföld szolgáltatta a salétromot és bizony e szolgáltatásból Debreczen városa is kivette a maga részét. Az Alföld északi részein kálisalétromot, a déli részén pedig mész-

salétromot sepertek, mely utóbbit előbb még kálisalétrommá főztek. Az abszolút kormány az 1850-es években dr. *Szabó József* és *Moser* tanárokat azzal a megbízással küldte ki, hogy vizsgálják meg a salétrom termő vidékeket. Mind a két tudós egyező véleménye szerint olyan hely, melyen a kálisalétrom természetes állapotban előállana, nincs, legalább ők nem találtak, mert szerintük a természetesen kivirágzó só kivétel nélkül salétromos mész volt, konyhasóval és szódával vegyesen. A salétrom szérűket fa, szalma és egy káli növény hamujával kellett előbb behinteni, csak így kaptak részben kálisalétrom kivirágzását mészsálétrom mellett.¹⁵

Szabó és *Moser* csak gyanították a salétromsók képződését, de ma pontosan ismerjük és Treitz P. után kimondhatjuk, hogy a salétromsó helyi és jelenkorú képződés¹⁶, a talaj sótartalmán alapul, a kárpáti sótelepekkel nincs összefüggésben.¹⁷ Emberi és állati hulladékok elbomlásából nitrogéndús bomlási termények kilúgozásából származnak, melyek, ha alkalmas helyen összegyűlnek, nitrificálódnak és kivirágognak. A talajban került nitrogén tartalmú szerves hulladékok rothadása folytán némely meleg vidékek rónáin Indiában, Perzsiában, Egyiptomban, hazánk tiszántúli lapályain: Debreczen és Nagykálló táján a ganédombok közelében a talajban előforduló salétrom az esős időszak után a föld felszínén kivirágzik. Az ilyen alkalmas helyeket előbb idegen (szilézíták)¹⁸, később néhány falubeli magyar földmunkás időnkint trágyalével meglocsolta, száraz időben a talaj felső rétegét ekével fellazította. Az így kapott salétromföldet összeseperték és összetargoncázták, nagy földelő kádakba¹⁹ rakták, melyben egy réteg föld fölé egy réteg hamut²⁰ tettek, belőle a nitrátokat vízzel²¹ kilúgozták. Azután Debreczenben, a salétrom főzőházban, a vidéken gyékény és nádkarámokban az üledékről leöntött folyadékot nagy tölgyfa hordókba²² gyűjtötték és üstökben kifőzték.

A természetes folyamatot az ú. n. *salétrom permelékben* mesterségesen utánozták. Mindenféle nitrogén tartalmú

állati hulladékot hamuval, épület-törmelékkel, márgával összekevertek, e keverékből nagy rakásokat készítettek, melyet időnkint trágyalével öntöttek le, az eső ellen pedig porszemekben²³ fedéllel vétenek meg. A rakásokat időnkint átforgatták, hogy a levegővel minél jobban érintkezzék a belső része is s így 2—3 év múlva annyira megérték, hogy ki lehetett lúgozni.

A lúgot tömény hamulúggal keverik és az oldatból a nyers salétromot nyerik. A salétromot pakolni való hordókba²⁴ rakták és gyékénnyel letakarva transportokban Kassára szállították. A karámosokra és szilézitákra az egyes községek jegyzője,²⁵ ha több karámos volt együtt, karámbíró ügyelt fel. Debreczenben, mint a legnagyobb salétrom termelő helyen, nagy hivatalnoki-kar, főzőmesterek, üstös, kádas legények, kocsisok, béresek, bodnárok fizetése 1455 forintot tett ki havonként és az 1809—10. évi productum 285·21 mázsa per 110 frt., összesen 31,373 forint értékű volt.

A salétromfőzésnek az Alföldön legnagyobb kerülete Debreczen volt. A salétrom gyártást és a vele való csempészetet a császár szigorúan tiltotta, mígnem az állandó katonaság behozatalával VI. Károly császár 1725-ben a puszkapor készítéshez szükséges salétromfőzést elrendeli.²⁶ A helytartótanács már 1726 márc. 23-án közli e rendeletet Debreczennel,²⁷ mire aztán annyira gyártották a salétromot és a puszkaport, hogy a helytartótanácsnak már 1744-ben újra szabályozni kellett a salétrom- és puszkapor gyártást.²⁸ Magának a városnak a Várad-utcai, Péterfiaí, Miklós-utcai, Hatvanyi- (ma Hatvan)-utcai kapuknál, hová a ganédombok voltak kijelölve, öt nagy permetéje, salétromfőző háza volt. A salétromfőző házak közül a Miklós-utcai kapunál lévő salétromház volt a legnagyobb²⁹ (ma salétrom kaszánya). Kováts György mérnök 1817-ben térképezte e helyeket, ebből látható, hogy inkább permeték vannak, honnan a salétrom a fentemlített módon mesterségesen előkészített földből kifőzték a kálisalétromot.³⁰ A Szeles csapszék mellett (a mai vasúti indóház)

Kimutatás a salétromfőző szilézíták 1805. évi működéséről.

A helységek nevei ahol dolgoztak	A szilézíták nevei	Tűz kaptál	Salétromot szolgáltatottak			Kiadás				Bevétel					
			egyszer eresztetett	nyert		kész- pénzbe	eredmények árába		mindössze adós	adók és illetékek	esik egy mázsáért	mindössze esik érte			
				má- zsát	font- tot		f.	rf.					kr.	rf.	kr.
Mikepércs	Borszki Ádám	1	31	18 42	—	182 07	—	—	182 04	18	29 50	537	—		
Henczida	Borszki és Klossz	1	15	7 21	—	59 24	182 22 ² / ₄	—	241 46 ² / ₄	7	31 17 ¹ / ₇	219	—		
Derecske	Csudek János	1	34	22 61	50	131 58	—	—	131 58	22	28 30	627	—		
Bagos	Klossz György.	1	27 1/2	12 78	55	111 45	241 56 1/4	—	353 41 1/4	12	32 15	387	—		
Konyár	Kullik György	1	33	20 22	55	138 24	—	—	138 24	20	29 03	581	—		
Szalonta	Babilon	1	30	4 48	—	353 24	154 19	—	507 43	4	20 —	88	—		
Békés vm.	Csincsiata	3	40	58 52	—	—	—	—	—	58	25 38 1/2	1487	—		
Törökszentmiklós	Pilch Pál.	2	82	59 74	—	—	—	—	—	59	27 11 1/2	1604	—		
Madaras	Kutsara	1	40	13 48	—	457 39	—	—	457 39	13	36 04 1/3	469	—		
Tiszakürt	Vedenka	1	80	9 40	—	642	—	—	642	9	48 46 2/3	439	—		
Tiszaörs	Szlovák	1	40	32 39	—	130	—	—	130	32	26 28 1/6	847	—		
Szentes	Mamitza	2	86	19 55	—	50	—	—	50	19	45 15 1/10	860	—		
Büdsz.-Polgár	Fekete	2	40	33 22	—	791 26 2/4	—	—	791 26 2/4	33	26 10 10/11	864	—		
Dada	Scharetz	1	40	6 50	—	215	—	—	215	6	55 —	330	—		
Dorog	Ondruj János	1	40	10 97	3	105 44	239 45 2/4	—	345 29 2/4	10	35 54	359	—		
Böszörmény	Areja Jakab	1	45	19 49	1	260 06	313 37	—	543 43	19	34 18 10/10	652	—		
—	Kullik Gy.	1	50	21 45	—	233 22	—	—	233 22	21	33 48 4/8	710	—		
Ujváros	Petrásh	1	22	5 26	—	599 31	148 37	—	748 08	5	43 —	215	—		
Összesen		23	775 1/2	375 69	5	86 4461 50 2/4	1280 37 1/4	5742 27 3/4	367			11 275	—		

ugyan 1549 1/2 □-öl salétrom-szérút térképez, melyhez egy porszin tartozik, de a többi mind főzés alá jön.³¹

A debreczeni permetéken kívül 1805-ben a jó sziléziták nagy haszonnal dolgoztak az egyes karamnál. A sziléziták mellett a magyar földmunkás *karámosok* már kevésbé segédkeztek a salétrom gyűjtésében. (L. 37. lap.)

Havi kimutatás a salétrom termeléséről 1805-ben.

1805	Sziléziták				Magyar karámosok			
	Egyszer eresztett salétrom jött be		Kassára küldődött belőle		Nyers salétrom jött be		Küldődött belőle tiszta salétrom Kassára	
	m	f	m	f	m	f	m	f
Március	—	—	—	—	—	—	—	—
Április	3	68	—	—	—	—	—	—
Május	11	15	10	38	12	96	9	19
Június	10	86	14	76	—	—	—	—
Július	33	92	11	50	—	—	—	—
Augusztus	66	78	32	32	—	—	—	—
Szeptember	59	77	49	35	—	—	—	—
Október	72	18	69	44	26	75	16	88
November	45	47	28	28	42	34	26	38
December	61	35	74	62	1	80	5	42
1806 január	10	53	13	67	—	—	—	—
Február	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	370	69	304	32	83	85	57	77

A debreczeni ház is megérezte az 1805-iki esős esztendőt, mely a szabad ég alatt minden munkát megakadályozott. Ehez járult, hogy a főzésnél alkalmazott katonákat zavaros időkben, a legnagyobb dolog idején hívták be és mivel az „Artillerie Districtus Commando“ az inspector mindenkor i kérésére csak biztató feleletet adott, hogy a katonákat azonnal haza fogja küldeni, a megmaradt kevés számú munkással nagyon kevésre érték. Az idő mostohaságán kívül a munkáshiány következtében a négy nagy „posztokon“ nem dolgoztak, csak a nedves időben buján növő

fűtől tartották tisztán. Mindemellett a debreczeni ház forgalma 1805 márciusától 1806 februárig a következő :

**Kimutatás a „Debreczeni Háznál“ termelt salétromról
1805-ben.**

1805/6	Fa égetődött fel					Nyers salétrom produkálódott		Tiszta salétrom küldődött Kassára	
	lűg-főzésre.	eresztésre	aszárztó házba	őnszállás és a Fer. sonalék	mind-össze				
	klf.	klf.	klf.	klf.	klafter	m	f	m	f
Március.	19	2 ² / ₄	1	3	25 ² / ₄	25	41	—	—
Április	16	2 ³ / ₄	2	2	22 ³ / ₄	22	96	30	28
Május	15	3	2 ² / ₄	2	22 ² / ₄	19	62	10	65
Június	11	3	—	2	16	10	48	7	42
Július	9	3	—	1	13	5	92	4	02
Augusztus	14	7	—	2 ² / ₄	23 ² / ₄	11	42	8	57
Szeptember . . .	15	6 ² / ₄	—	1	22 ² / ₄	14	07	10	81
Október	20	8	—	1 ² / ₄	29 ² / ₄	26	76	10	90
November	21	7	—	2	30	23	28	8	02
December	8	7	2	1 ² / ₄	18 ² / ₄	3	57	—	—
Január	19	4	1	1	25	20	58	10	30
Február	17	4	2	1	24	15	08	10	36
Összesen	189	57 ³ / ₄	10 ² / ₄	20 ³ / ₄	272 ³ / ₄	199	15	111	33

Abban az időben, midőn hazánkban kevés vasút és más mű ut se volt, gabonatermés nem volt, virágzó, gazdasági berendezés inkább állattenyésztésre volt berendezve, mivel az állatok szállítása bármely időben lábon történhetik, másfelől a nagy fuvarozáshoz tömérdek ló kellett. A jószág egyrésze szilaj állapotban a legelőn volt ugyan, de minden háznál a hasznos háziállatok minden fajából volt bőven, melyek estére a házhoz jártak. Ezek minden-napi, az amazok által télen az istállóban összegyűlt trágyát az emberek az udvarok hátulján, a kiskertekben hordták szét, később, a törvény örökös szeme elől elásták ; mindkét esetben a gödrökben összegyűlt víz a nitrogén vegyületeket kioldotta.

A törvény intézkedése végre nem tűri meg a trágyát a községekben, hanem a község külterületén meghatározott pontokon az ú. n. ganédombon engedi felhalmozni. E ganédombok rendszeren nedves, sós talajon, tócsák, erek mellett vannak. A csapadék vize itt is kioldotta a nitrogén vegyületet belőle s azok a talajba ivódtak. A nyári nap heve ezt a nitrogén tartalmú talajnedvességet a felszínre hozta s ott a víz elpárolgása után a sók kivirágoztak.

Mióta az intenzívebb földművelés hatása alatt a trágyát a szántóföldre viszik, a salétrom-kivirágzás is megszűnt és Debreczenben az egykori ganéj dombok melletti salétrom-permeték helyett monumentális épületek az *indóház*, az *István-malom*, *Margit-fürdő*, *Lelencház* és a cs. és kir. katonai kórház diszlenek, csak a *Várad-Miklós-utcai salétromház* ósdi falai (ma a salétrom-kaszárnya) dacolnak még a múlandóság vaskezeivel. *Treitz P.* az 1908. évi talajfelvétele alkalmával felkereste a régi sziléziták és karámosok salétrom permetéi helyét³² és már sehol sem tudott a talajban szokatlan mennyiségű salétromot kimutatni. Salétrom kivirágzásának pedig még nyomát sem találta. Ma a különböző célokra szükséges salétromot a chilei salétromból³³ állítják elő, mely nagyon igénybe vett salétromforrást (az egész világon évi 3—400,000 tonna) a kimerüléstől legújabbán *Birkeland* és *Eyde* felfedezései mentik meg, akik elektromosság segítségével a levegő nitrogénjéből állítják elő a salétromsavat. Midőn ezek szabadalmaikat a badeni anilin és szóda-gyár eljárásával egyesítve egyik norvégiai vízi energia fölhasználásával 120,000 lóerős telepjükön egy-egy lóerejű kemenében nagyban állítják elő a kalciumnitrátot, a természet összes erőit használják fel ama nélkülözhetetlen anyag előállítására, melyhez eddig az emberiség készen jutott.

Wartha Vincé-vel szívből kívánjuk, hogy „vajha hazánkban a közel jövőben sikerülne egy ilyesféle vállalatnak létesítése, hogy a magyar hegység vízi erőit felhasználhassuk az Alföld búzatermelő rónaságának táplálására!”

¹ Treitz P.: Sósföldek a Nagy-Alföldön. Földt. Közl. XXXVIII. k. 1. f. — Treitz P.: Magyarország szikes területei. Földt. Közl. XXVIII. k.

² Hilgard : A szikes talajok és azok alagsövezése. Ford. Treitz P. Budapest. 1894.

³ Treitz P.: id. m. Földt. Közl. XXXVIII. k. 1. f.

⁴ Természettud. Közlöny. 1874. V. füzet.

⁵ Schwarcer Viktor dr.: A hortobágyi keserűvíz elemzése. Budapest. 1876. 4. l.

⁶ Róth L.: Adatok az Alföld altalajának ismeretéhez. Földt. Közl. IX. k. 412.

⁷ Wolf : Geol.-geogr. Skizze der nied. Ung. Ebene. Jahrb. der k. k. Geol. Reichsanstalt. Wien. 1867.

⁸ E kút anyagát Wiegandt kútúró-mester összeállította s ma hosszú fadobozban a debreczeni városi közlevéltárban őrzik.

⁹ Treitz P.: id. m. U. o. 20. l.

¹⁰ Sigmond E.: A tiszamenti kötött szíktalajok kémiai összetétele. Magy. Kémiai Folyóirat. XII. évf. 1906. 2. f. 21. l.

¹¹ „A szikes és lösz területek Magyarországon“ c. térképen a régi, fontosabb szíksót termő helyek fel vannak tüntetve. Földt. Közl. XXVIII. k. 1. f. melléklete.

¹² Hunfalvy J.: A magy. bir. term. viszonyai. Budapest. 1882. III. 677. l.

¹³ Treitz P.: id. m. Földt. Közl. 1908. 1. f. 28. l.

¹⁴ Treitz P.: id. m. Földt. Közl. 1908. 1. f. 30. l.

¹⁵ Jahrbuch der K. K. geol. Reichsanstalt. 1850.

¹⁶ Treitz P.: Szíkes területek Magyarországon. Földt. Közl. XXVIII. k.

¹⁷ Treitz P.: Sós földek a Nagy-Alföldön. Földt. Közl. XXXVIII. 1. f.

¹⁸ 1809-ben a salétrom inspektor szilézita Tichy Mihálytól a neki földhordásra adott 200 frtot vissza vette, mert nem dolgozott. Salétrom számadási napló 1809-ben. Kézirat a Debr. Kolleg. Nagy-Könyvtárban. R. 75.

¹⁹ Dertzenben 527 földelő kádat csináltat a Sal. Insp. U. o.

²⁰ 21 mázsá hamuzsírért à 34 Rfrt = 714 Rf. U. o.

²¹ A vízipuska megcsináltatásáért a kerégyártónak fiz. a Sal. Insp. 10 frt. 30 kr. Kézirat. U. o.

²² Két lúgnak való 11 csebres hordóért, csebre 51 kr. = 34 frt. U. o.

²³ A hosszupályi kárámosnak por színe nem lévén, salétromáért 25 frt helyett 15 frtot kapott. Kézirat u. o.

²⁴ 32 pakolni való hordóknak Bökönytől Debreczenbe szállításáért 2 frt. 1809.

²⁵ A Péterszegi notarius a szilézitákra való felvigyázásért 30 frt-ot kapott. 1810.

²⁶ VI. Károly császár rendelete 1725 jún. 27. Debr. Közlev. tár.

²⁷ A helytartó-tanács leirata 1726 márc. 23-án. U. o.

²⁸ A helytartó-tanács körrendelete 1744 ápr. 21-én. U. o.

²⁹ N. Sz. K. Debreczen Városának az 1811—12. eszt. tétetett reguláztatásáról való rajzolat.

³⁰ Salétrom készítésére rendeltetett helyek formájának való-ságos rajzolatja. Készítette Kováts György geom. Debreczenben, 1817. eszt.-ben.

³¹ A péterfiai kapu előtt lévő Salétrom Permeték környékének rajzolatja. Rajzolta: Kováts György geom. Scala 100. org. 26×35 cm.

³² Treitz P.: Sós-földek a Nagy-Alföldön. Földt.-Közl. XXXVIII. k. I. f. 31. l.

³³ Than K.: A kísérleti kemia elemei. II. k. 723. l.

³⁴ Dr. Wartha V.: A levegő meghódítása chemiai czélokra. Term. Tud. Közl. 1909. évf. 137. l.

Rühzsiros kupa.

IV.

A hortobágyi őshalmok.

Az őshalmok keletkezése. — Az őshalmok földrajzi elhelyezkedése a Hortobágy vidékén. A kunhalmok rendeltetése.

A Hortobágy morphológiáját vizsgálva nem sok változatosságot talál a szemlélő, sík a pusztá, mint a pihenő tó, csak szűkre szabott látókörünk alján, a délibáb szárnyán libeg-lobog egy kerek halom. Rendesen magánosan állanak, de néha csoportosan is fordulnak elő. Így a Nagytatárülések 5 nagyobb, a Kistatárülések 10 kisebb halomból állanak.

Szerfölött lankás, annyira, hogy közelről a környezetbe olvad, széles alapú, kúp alakú halmok ezek, melyek eredetének megvizsgálására a 60-as években dr. *Szabó József* hírneves geologus küldetett ki, aki tengerszínalatti hullámalkotta képződményeknek, természetes eredetű halmoknak tartotta, de nem zárja ki, hogy ilyeneket az őskori vándor népek szükségök szerint emeltek is.¹ A szigorúan elméleti alapon nyugvó véleményt azonban a gyakorlat azonnal megcáfolta, mihelyt az Alföldön a kunhalmokat szakszerűen kezdték feltárni. Az ezredévi ünnepély lezajlása után *Józsa András*, Szabolcs vármegye tisztifőorvosa a geologus szak-

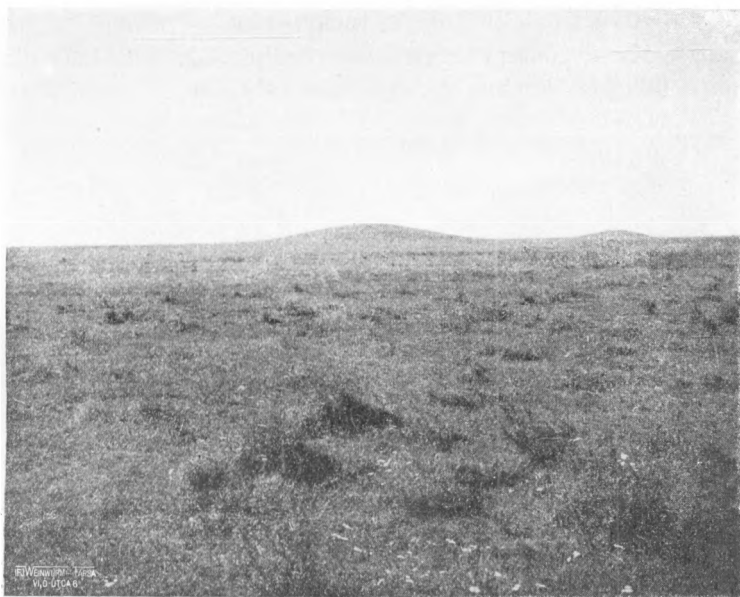
véleményén megnyugvó közvéleményt újra felzavarta, midőn saját tapasztalatai nyomán Szabolcs vármegye néhány halmát emberi kéz alkotásának mondja és magyar jelleget kíván neki adni.²

Már a XIX. század elején építkezések és szántás alkalmával az egyes helyeken, bár nem nagy mennyiségben, néhány kormeghatározó leletre bukkantak, de ezek tüzetes tanulmányozás hiányában értéküknek nagy részét elvesztették. Csak 1898-ban *Tariczky Endre* a tiszaigari kettős halom egyikének elhordásával kezdte meg a rendszeres ásatást.³ Ezzel bebizonyosodott, hogy eme halmok mesterséges eredetűek s nagyszámmal vannak nemcsak nálunk, hanem Oroszországban is. Ez utóbbit *Jerney* és *Zichy Jenő* útazásai bizonyították be. A hazai kunhalomokat *Kozma Béla* megkísérelte összeállítani.⁴ E munka azonban annál inkább kísérletnek tekinthető, mert az e tekintetben fogytékos katonai térképeket használta. Mindamellettt sikerült neki közel 1000 halmot összeszedni, bizvást hihető, hogy az Alföld részletes tanulmányozása, helyszíni és régi kartografiai anyag útján jól megszorítja számukat. Regionális elterjedésökre jellemző, hogy az Alföldet környező hegyvidékekből előtörő vizek törmelékúpjai nincsenek, hátsabb földeken, lösz-platókon, hol az áradás nem éri őket, gyakoriak. Így Debreczentől nyugotra eső Tóció-folyás partján a diluviális lösz-platón félköralakban sűrűen 10 nagy domb van. Cholnoky vizsgálata szerint nagyon gyakran a parti dűnéken helyezkednek el s így mintegy követik a folyók elhalt medreit, a morotvákat.

Legnagyobb mennyiségben mégis ott vannak, ahol kevésbé áradmányos a vidék, jó legelők vannak, mocsaras ártereken és durva törmelék-kúpokon alig találhatók. Rendesen vízerek kanyarulatait követik és inkább a folyó könyökénél, mint annak zugában vagy szegében fekszenek. Nagyságuk igen elütő. Debreczen szab. kir. város múzeuma felvételei szerint némelyik alig 100—150 cm. magas, a másik viszonylagos magassága 4—6 métert is

meghaladja. Átmérőjük 40–60 méter közt váltakozik, de némelyiké pár 100 m.-re is rug. Elhelyezkedésükben rendszerint tervszerűséget nem találhatni.

Rendeltetésükre vonatkozó kutatások még ezután, a rendszeres archeologiai kutatásoktól várhatók. De a keleti szarmata népek életével szoros összeköttetésben van. „Tülekedve hordják a skythák a földet rakásra s nagy szorgalmat fejtenek ki abban, hogy amennyire tehetik, minél nagyobb

Kettőshalom a Hortobágy pusztán.

halmot emeljenek“ — írja *Herodotos* a Kr. e. V. században, ezek lehetnek azok a nagy kurgánok Oroszországban, melyről *Jerney* szól és amelyekben, mint az eddigi csekély feltárások mutatják, sírok vannak. A Bivaly-halom közepében kőkoporsót, a Basa-halom közepében, 6 méter mélyen, fakoporsó maradványait találta meg *Zoltai*.

De emellett *örhalmok* is lehetnek,⁵ mint a Debreczenti félköralakban környező halmok határozottan bizonyítják.

melybe később beletemetkeztek.⁶ Ilyen Basa-halom, Vajda-halom, Őrhalom; vagy beleépítkeztek Zámi templom-domb, Szeghatárhalom, Köveshalom, Bivalyhalom stb.

Lehettek végül egymásfölé halmozódott *őstelepek* is, melyekben különböző korú kulturrétegek váltogatják egymást. Ilyenek az *Ásott*-halom Tiszafüred mellett. Bőreghalma (Nagyiván), Papegyházi-halom Hortobágyon. A nagyhalmoknál az alig pár dcm. nagyságú halmok sokkal nagyobb mennyiségben fordulnak elő és sokkal több adattal szolgálnak a kor kulturképeének megrajzolásához s elsősorban történetének megírásához. E kis halmok még abban a korban keletkeztek, amikor a temető az

Csécshalom és Pipáshalom.

ember lakóhelyétől nem volt elválasztva. Az ember gondosságát halottaival szemben pedig semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy e sírokat árokkal vették körül, hogy a felszíni vizektől megóvják. Általánosan kimondhatjuk, hogy a Hortobágy-pusztá prehisztorikus halmokban Alföldünk egyik leggazdagabb vidéke. A Hortobágy vidékén nevezetesebb halmok a következők: Szálka h., Bivaly h., Balmaz falu temploma épültrajta; Bajnok h. honfoglalás-kori lovassírral, Kandra-halom neolitikori edénnyel, Köveshalmon Csécsfalu temploma épült rajta. Kettős h., Hármash. h., Középső hármash. h., Végső hármash. h. stb.

A halmokon kívül *laponyag* nevű felszíni egyenetlenséget is ismer a pásztor. A háttas helyen kisebb halom, emelkedett hely, amely még lankásabb, mint a halom. Széles köralakja megmarad ugyan, de magassága alig $\frac{1}{2}$ –1 m. magasak. Nevezetesebb laponyagok : Féllaponyag, Heverő laponyag, Ludas l., Rácz l., Halas l., Keserű l. Pipások neolitikus csontvázzal, Kövesház-halom emberi csontvázzal, Telekházi halom az ohati templom alapjával stb.

A hosszan elnyúló felszíni hullámokat *hát*-nak, a nagyobb tenyészettel borított *hátat* teleknek nevezzük. Az erős szárazsággal együtt járó nagy szelek sok port felvernek s ha a szél eme szállítmánya, útközben valami akadályra talál, megmarad s e vonal mentén a felszínt növeli. A karám töve a partoldal mind kedvező föltétel a térszíni hullám kialakulására, mely hely a kiszáradt vízmedrek mindig szállítanak elegendő mennyiségű port. Öreg pásztorok nem egy hullámot, kis hátat mutogatnak még ma is, mely az 1863. évi száraz nyár hosszas szelei hoztak létre.

A *telek* a természetes földalakulat mellett a jóság megtaposásától is függ. Ahol a jóság gyakran hál, ott megtelkesíti a földet. A sok trágya földdé málí, nagyobb mennyiségű fű sarjad nyomában, a gyakran felkereső jóság időnként tetemesen hozzájárul a felszín növekedéséhez. Ilyen a Szásztelek, Szakmári telek, Macska-telek.

¹ Budapest. Szemle. II. 186. l.

² Dr. Józsa András : Szabolcs vm. őshalmok. Arch. Ért. XVII. 47.

³ Tariczky E. : A tiszavidéki hun földpiramis-halmok ismeretése. Eger. 1906.

⁴ Kozma B. : A kun halmok földrajzi elhelyezkedése az Alföldön. Földr. Közl. XXXVIII. 437. l.

⁵ Ecsedi István : A Hortobágy-pusztta természeti viszonyai, tekintettel a mezőgazdaságra. Szeged. 1908.

⁶ Debreczen város múzeuma 1906-ban a Basa-halmot megásatta s ott 6·5 m. mélyen a közönséges lösz felszínbe téve, koporsó maradványt talált.

V.

A Hortobágy puszta vízrajza.

A csapadék mennyisége elegendő. — A talaj minősége és a csapadék évszaki eloszlása gyakran káros eltéréseket okoz. — A pusztai kutak vize egészségtelen és változó mennyiségű. — A keserű víz és vörös színű víz. — Ártézi kutak fúrásának lehetősége a Hortobágy pusztán. — Az ártézi kutak nagy száma nem helyes. — A metángáz előfordulása a kutakban. — A kénhidrogén tartalom juvenilis vízre vall. — A felszíni vizek eredete és sorsa. — A hortobágyi hidrográfiai szakkifejezések. — Hortobágy folyó, Árkus, Paperi, Sárosér. — A morotvák.

A Hortobágy-pusztá vízrajza, mint minden más a pusztán, az egyhangúságot, a változatosság hiányát mutatja, hacsak olykor a sima víztengert, vagy a még gyakoribb kietlen tófenékeket, avagy az erek, folyók vízmennyiségéhez képest óriási nagyságú és szélességű medrének történeti kialakulását nem vizsgálánk. Valóban kómius jelenség mikor pár deciméter széles sekély víz unatkozik a néha 50–80 méter széles, pár méter mély mederben. A kutatások nagy sorozatára van még szükség, míg ezeknek okait pontosan meghatározhatjuk s addig is egyes fogalmakra és az eddigi kutatásunk eredményeinek összefoglalására fogjuk a fősúlyt fektetni.

Mindenek előtt a vízforrást kell meghatároznunk. A Hortobágy-pusztá, fátlan és vízben szegény vidékével az erős steppei klíma jellegét viseli magán. A nyár rendesen egyszerre nagy forrósággal köszönt be s néha szeptemberig tart. *Raum* számítása szerint a legkevesebb csapadék Orosháza, Kunmadaras, Tiszafüred, Kecskemét, Szeged határai által övezett területen esik és átlag 500—550 mm. közt váltakozik. Ha pedig *Hegyfok*y számítása alapján e számokat még emelhetjük is,¹ a szóban forgó vidék csapadék viszonyait egyáltalán nem mondhatjuk kedvezőtlennek. Annál kevésbé nem, mert e medence 100 m. átlagos magasságon alul van és hozzá nem nagy messzeségben hegységek övezik. Ime ez 500 mm.-t meghaladó esőmennyiséget már száraznak tartjuk és általánosan panaszkodunk ellene. E panaszokat *Hann*, *Hunfalvy*, *Schenzl*, *Raum* után *Róna Zsigmond* magyarázza legújabban. Szerinte az esőszükséglet a vidék éghajlata szerint változik. Ott, ahol a nagy hőség állandó, az ég derült, a levegő aránylag száraz, a vízszükséglet, már az erősebb párolgás miatt is, nagyobb. Tehát a hőség, a levegő szárazsága és a csekély nyári borulat Alföldünkön is fokozzák az esőszükségletet. Ami eső Poroszországot kielégíti, az nem lenne elég nálunk még ugyanazon növényfajoknál sem. Ehhez járul, hogy az Alföldön nyáron folyton friss szellő jár, ami szintén előmozdítja a párolgást. A talajról sem szabad elfeledkeznünk. Láttuk, hogy a Hortobágy vidékének talaja legnagyobb részt lösz, kisebb részt futóhomok, vagyis lazaszerkezetű anyag, mely nem tartja meg a nedvességet magában.

Róna továbbá igen kedvező körülménynek tartja, hogy a legmelegebb évszakban legtöbb csapadék hull le az Alföldön. Július-augusztus hónapokban *Hegyfok*y számítása alapján 160—170 mm., tehát az évi mennyiség 30%-a hull le, tehát többet kap, mint amennyi az évi átlag szerint megilletné. Ámde, mivel nálunk június végén és július elején leartnak, inkább a tavaszi esőmennyiségek adatai jönnek mezőgazdasági tekintetben számításban.

Márciustól—júniusig az egész évi esőmennyiségnek mintegy 37—40%-a hull le, tehát még mindig 50%-kal több, mint az évi átlagból jutna.

Így az átlagos adatok megdöntik az Alföld szárazságáról terjesztett híreket, de megengedik az egyes száraz esztendők bekövetkezését, amikor a lehullott esőmennyiség mélyen az évi átlag alá száll, amikor a csapadékhány szerfölött érezhetővé válik, úgy, hogy a termés és az egész tenyészet minőségét és mennyiségét hátrányosan módosítja. Különben a csapadék nem olyan éghajlati elem, amely szigorúan ragaszkodnék valamely szabályhoz; pld.: Debreczen legnagyobb évi csapadéka 1882. évben volt, 1123 mm. és legkisebb 1894. évben 446 mm.: évi átlag 643 mm. (28 évről). A hírhedt 1863. aszályban is 412 mm., amikor Budapesten csak 328 mm. eső esett.

Ámde az utolsó 30 év adatai alapján kimondható, hogy a szárazság az Alföldön nem ritkaság. *Raum* az utolsó 30 év szárazság periodusait állítja össze, melyek az Alföldön tapasztalhatók voltak.² Ez összeállítás szerint Budapest, Szeged, Kalocsa, Debreczen a 3 évtized alatt, mintegy 30 száraz periodust tüntet fel. De ha vesszük *Váradi Antal* jelentését, mely szerint Kabán 1898 augusztus 10-ikétől szeptember 28-áig 50 napig, a határ délnyugati és nyugati részén a Hortobágy-puszta felé pedig 120 napig, május 31-ikétől szeptember 28-ig sem eső, sem harmat nem esett: 1894 június 18-ától, szeptember 23-ikáig, tehát 98 nap alatt, csak 3 napon volt némi kis permeteg eső,³ akkor a Hortobágy klímájához közelebb járunk, mintha ugyanaz évi debreczeni klímát vesszük, másfelől látjuk, hogy a legszárazabbnak feltüntetett Gyula, hol 1897-ben 52 napig volt szárazság, is némi tekintetben háttérbe szorul megette. Érdekes, hogy a hosszantartó szárazság leggyakrabban szokott előfordulni tavasszal, ritkábban télen és legritkábban nyáron. Pl. 14 napnál tovább tartó szárazság volt 1871—1900-ig Debreczenben tavasszal 15-ször, nyáron 1-szer, ősszel 6-szor, télen 8-szor. A csapadékban szegény tél nem okoz meglepetést, annál

meglepőbb a csapadékban szegény tavasz. Tüzetesebb vizsgálat arról győz meg bennünket, hogy a tavasznak szárazságra való hajlama leginkább március—április hónapokhoz fűződik, ellenben tavasz vége felé, májusban, nagy ritkaság a tartós szárazság és még ritkább júniusban. Általában kimondhatjuk, hogy az Alföldön egy napra 6 mm., tehát 100 napra 600 mm. eső jut. Debreczenben 5·9 mm.⁴

Sajnos, csak a legújabb időben jutott a Hortobágy központi része meteorológiai állomáshoz. A M. Földr. Társaság 1912-ben Debreczenben tartott vándorgyűlése alkalmával a Hortobágyra kiránduló társaságban ott volt dr. Róna Zsigmond úr, az Országos meteor. intézet igazgatója, ki kérésemre legnagyobb készséggel járult egy felállítandó meteor. állomáshoz, melyet Réthly A. igen tisztelt barátom 1913. év kezdetén fel is szerelt, az adatok elégtelensége miatt Debreczen—Kunhegyes adatait vagyunk kénytelenek elfogadni, pedig ez nem lehet kielégítő, mert a terep, ahol a meteor. állomások fel vannak állítva, teljesen elűtő a Hortobágy pusztai vidékétől.

A Hortobágyon a lehulló csapadék legtöbbször alig használnál valamit, mert nagy zápor alakjában jön, a sűrű szemű tartós eső ritka és ha az erősen felmelegedett csontkeménységű talajra ráhull, a gyors eső, csak elenyészően csekély mértékben nedvesíti meg s a hirtelen kiderült égen felragyogó nap azonnal kivonja belőle a nedvességet. Sajnos, nem egyszer tapasztalható, hogy egy nagy zápor után, a felső, nagyon vékony réteg alatt egészen száraz a talaj. Nagyobb mérvű benedvesítés csak ott várható, hol dús növényzet, főleg száraz-növények fedik a talajt. Az elpárolgás bármily nagy, de a meleg nyári napokon a felhő képződés mégis ritkaság. A nagy felmelegedés, a talaj kisugárzás a pára molekulákat nem engedi egyesülni, a szellő elviszi hűvösebb tájakra. Sőt néha a távolról jövő terhes felhők sem képesek leadni áldásos nedvességüket. Gyakran a horizont alján, rendszeren a Tisza felől feltűnik egy-egy kumulusz felhő, félelmet gerjesztő arcával közeleg, majd nimbuszá fajul, körülöttünk, esőzsákok ereszkednek, de

felettünk kettőzött erővel süt a nap, a pásztor azt mondja, hogy a felleg szorítja a napot. Ime, még mielőtt a felleg a zenitbe érne, zord arca megváltozik, erősen kavarogva eloszlik. Erős gomolygása nem nagy magasságban van, fehér gőzserű párolgás elárulni látszik, hogy a le-eső cseppek már útközben elpárolognak elébb, mint a földet elérnék. Ez a jelenség forró pusztai területek felett gyakori.

A felszínre hullott csapadék négy részre oszlik, egy-része elpárolog, másik része lefolyik valamely medencébe, harmadik részét a növényzet veszi magához, negyedik része a talajba szivárog. A beszivárgást *Bogdánfy Ö.* szerint a talaj földtani alkata és minősége, a talaj szövete, a talaj előbbi nedvessége, a növénytakaró sűrűsége és minősége, a talaj lejtése és hőmérséklete szabályozzák.⁵

Ott, ahol a talaj szemcséi úgy állanak egymás mellett, hogy a köztük lévő nyílás meghaladja az 5 mm.-t, hajcsövesség nincsen s a nedvességet nem képes megtartani. Ellenben mind ama szövetek, melyek nyílásainak átmérője 5 mm., vagy ennél kisebb, hajcsövek által van átjárva. Az ilyen hajszálcsövekbe került vízparány mindaddig felfelé mozog, míg valamely tömött réteg meg nem akasztja, vagy más irányba nem tereli. Ez a víz át nem bocsátó réteg különféle mélységben van. Az ásott kútak freatikus vizét rendszeren a harmadik rétegből, fehér kvarchomok rétegből nyerik, amelyet nagyon vékony áradmánya agyag választ el a felső löszrétegtől.

A földalatti medencében a talajvíz a hosszú szárazság alatt nagyon leapad, a tartós esőben azonban szerfölött megduzzad, a két nivå közti különbséget a talaj víznyelő képességének nevezzük. A legtöbb alföldi folyónál a meder alatt és mellett a laza aluvialis talajban egy sokkal szélesebb és hosszabb, lassúbb vízfolyás van, melynek folyás iránya legtöbb esetben megegyezik a folyó irányával. Az ilyen talajvíz állása nemcsak az átbocsátó réteg vízszállítmányától függ, hanem attól a vízmennyiségtől is, mely a felszíni folyómedret kitölti. Az utóbbinak,

minden nagyobb ingadozása a talajvíz felületén, — bár elkésve is — lényeges változást idéz elő. A Hortobágyon a Tisza két áradása, ú. m. a tavaszi és a júniuseleji zöldár érezteti hatását a part mellett és a mellékvizei útján még a távolabbi nyitott kútakban.

A fátlan pusztai tájakon, mint aminő a Hortobágy-puszta is, az ivóvíz rendkívül kevés és egészségtelen. A Hortobágyon ma nem panaszkodunk a kútak kevés száma miatt, de annál inkább tartalmuk botrányos volta miatt. Az egészségtelen és élvezhetetlen talajvíz, mely a 3—6 m. mély, kör, vagy négyszögalakú medencékben gyűl össze, a szerves vegyületekben gazdag felszíni rétegből szivárog össze. Tavasszal még tele mindenik, az esős nyár elmúltával, a száraz napokban, rohamosan megcsappan a szennyes víz és a partosabb helyeken vastagabb lösztalajban beágyazott kútak vizét mielőbb kimeri egy pár markos legény, többé nem képes a nappali forróság és éjjel a szűnyogok által agyonzaklatott jószágot kielégíteni, a *laposok* partjára ásott kútakhoz folyamodnak, melynek vize még élvezhetetlenebb, mint amazé. Érthető is. Közelmúlti áradmányos iszap szíksóval saturált lösztalajban a kútak vize a legkülönbözőbb árnyalatot vesz fel. Az erősen humuszos talajban sötét színű. A löszben világossárga, másutt a talaj magas mangán tartalma folytán vörös a kútban a víz. (Veresvizű kút az Árkusparton.) Felszínét állati hulladékok és hullák borítják. Itt-ott zsírszerű réteg vonja be a felszínt, jelezvén, hogy a talajban még sok korhatag szerves rész van. Fanyar íze a szíksó jelenlétére vall, míg kesernyés volta a keserűsöt árúlja el. Természetesen a kútakban a talajvíz évszokról-évszakra, évről-évre változtatja magasságát. Az ingadozások pedig a csapadéktól és a párolgástól függenek. Igaz, hogy nemcsak a csapadék táplálja a talajvizet, mert a kőzet lyukacsáiban és hasadásaiban a levegő is mozog és Supán szerint nyári félévben a talaj hidegebb lévén, mint a levegő, sűríti a pára tartalmát.

Ásványi anyagokban leggazdagabb volt a hortobágyi

keserű kút, melyre 1874-ben bukkantak. A keserű kút az úgynevezett keserű-erdő szélén a Debreczen—Füzesabonyi vasút baloldalán a hortobágyi hídhoz legközelebb eső erdőszélén esik. Vize gipszjegecekben szűrődve át klorvegyületekben gazdag és *Schwarczer V.*⁶ által vegyileg megvizsgáltatván, mint ásványvíz, kereskedésbe került, de csakhamar letűnt, ma a kút is eltűnt, csak helye látszik az erdő szélén. Mélysége 6·5 m., a felszíntől 2·95 m.-nyi mélységben lévő gipsz jegecekkel telt agyagos réteg szolgáltatja a vizet, mely tele van apró csigákkal és mészconcretiókkal, ezalatt kék agyag és vasas homok van. A kút 32 cm. átmérőjű csövön 4131 m³ vizet adott percenként. A felszínre került víz hőmérséklete 10·9° C. volt 1874 ápr. hóban, mikor is a hőmérő levegőben árnyékos helyen 23·8° C. volt. A vizet Debreczen város megvizsgáltatván, a vizsgálat eredményét a *Schwarczer V.* a gazdasági tanintézet laboratóriumából 1876 nov. 6-án mutatta be Than K. a M. Tud. Akadémiában. Eszerint 100 cm.³ keserű vízben csak 1·768 mgr. szerves anyag találtatott,⁷ tehát még felényi sem, mint Debreczen város némelyik hajdan eléggé forgalmas utcai kútjainál találtak. Hanem 1000 gr. vízben találtak :

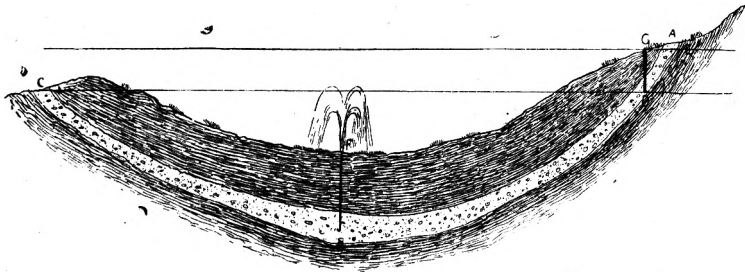
Natrium	1·4300 gr.
Kalium	0·1780 „
Magnesium	1·2850 „
Calcium.	1·7956 „
Vas.	0·0090 „
Kénsav	1·3790 „
Chlor	8·2290 „
Kovasav	0·0040 „
Szénsav	0·1736 „
Légenysav.	0·0080 „

Összesen 14·4912 gr.

Ammoniák a keserű vízben nem fordul elő. Távol van a nitrogénes sav, míg a nitrogénsav csak csekély mennyiségben fordul elő. A forrás egyrészen kibuggyanó víz

mindenütt egyenlő szintelen, szagtalan és erős sóskeserű ízű volt. Faj súlya 20° C-nál 1·009 volt — írja a szemtanú.

Míg Debreczen városa mindeddig hiába kísérte meg területén ártézi kútát fúrni, addig a Hortobágy néven nevezett területen levő falvakon és pusztákon a kiadós ártézi kútaknak egész özönére bukkantak már. Debreczen város belterületén a különböző időkben minde mai napig tett sikertelen kísérlet a talaj felszíni és a mélyben levő víz gyűjtő területe közt levő magassági különbség elenyésző csekély voltából magyarázható. A vízgyűjtő terület egyenlő magasságban lévén kiömlő területtel a paraboli-

Ártézi kut keletkezése.

tikus kiegyenlítés folytán a víz nem szökhetik fel, legalább mint a debreczeni nagytemplom előtti fúrás bizonyítja, 1000 m. mélységből még nem. Ez azonban ne agasszon, sőt bátorítson bennünket. Fúrjunk le 1000 m. túl, hol már meszszebről érkező magasabb gyűjtő medencéből származó víz okvetetlen a felszín fölé lép. Míg tehát a hatalmasan fejlődő Debreczen jelenleg ilyen szomorú helyzet előtt áll, addig a várostól pár mértföldnyi távolságban a diluviális lösz háton túl bőségesen ontják áldásos életadó vizüket az ártézi kútak.

Lóczy szerint az alföldi vizek gyűjtő medencéjét tekintve, törvényszerűleg kimondhatjuk, hogy minden olyan helyen, ahol az általános felszín 100 méteren felül

van, a víz nem emelkedik a felszín fölé. Egy víztartó homok vagy kavicsréteg A, B, C lejtős és vízálló agyagréteg közé van ékelve. Kezdetben A és C-nél is a víz beszűrődik és B-nél összegyűl s lassanként feljebb emelkedik, míg C-t eléri ugyan, akkor A, B ágban D pontig jutott. Mivel pedig C-nél a közet vízzel egészen megtelt, több vizet nem képes befogadni, „A“ pontnál azonban igen és itt a föld alatt felemelkedik E-ig, a hidrosztatikai nyomás pedig a víz ellenállását legyőzve, A, B, C ágat mozgásba hozza, miáltal C-nél kifolyik és *ártézi forrás* keletkezik.

Vízszolgáltató képesség függ az „A“ pontnál előálló viszonyoktól, amilyenek a talaj minősége, a víztartó talaj porozitása és a beszüremlett víz tömege. Természetes, hogyha a csapadékban szegény időben a víz tükre E-től D-felé száll, a hidrosztatikai nyomás csökken és ezáltal C-nél a forrás lassanként veszít vízbőségéből.

Hogyha most közben F pontban lefúrunk, a nagy nyomás alatt álló víz felszökik. Ha a fúrás pont F-nél alacsonyabban van, mint C pont, szökőkút keletkezik; ha F fekszik magasabban, mint C, úgy a hidrosztatikai nyomás alatt álló víz valami kevéssel feljebb fog megállni, mint C pont a fúrólukban. Ez is ártézi kút, jóllehet az ártézi kút fogalmával vele jár, hogy fel is kell szöknie. Ez azonban nem helyes felfogás, mert ha a víz természetes állásában nem folyik a felszínre, ha a földet aláássuk és a csövet ennek megfelelően alkalmazzuk, a kút magától folyik, sőt szökik is. Az aláásásnak ezt a módját számos kútnál megtaláljuk Hajduszoboszló városában, legmélyebben a főtéren. Nem egyszer a víznek nagyon nagy erővel való kitörését a kifolyás emelésével kívánjuk mérsékelni. Így az elepi iskolai ártézi kútnál.

Hogyha C-nél, tehát E és D pontok közt fúrást eszközölünk, a földalatti vízár működik, az ilyen fúrást *Hőjer*⁸ negatív ártézi kútnak nevezi. Ez a vízmennyiség eltávolítására szolgál, mivel e kút közbeiktatása C és F vízbőségét nagyon meggyöngíti, azért a víz kihasználásának ezt a

módját gyakran eltiltják. Mindenesetre ajánlatos az ártézi kútak fúrása előtt a terület alapos geológiai bejárása és térképezése, amely nálunk, sajnos, eddig nagyon hiányzott. Emellett a meglevő kútakat és fúrásokat gondos tanulmányozás tárgyává kell tenni, keresni, mily összefüggésben van a vizet tartalmazó réteg a vidék orográfiai és geológiai viszonyaival. Az 1912-ben a hajduszoboszlói állomás őrházához fúrott kút gondolkozóba ejtett engem is. Mert míg a község összes ártézi kútjai 100 méternél mélyebbek, addig az említett helyen 73 m. mélyen, a tengerszín felett 20 m. magasban kiadós ártézi kútra bukkantak, mely 0-80 m. magasra szökik. Azonnal az előbbi rajz mintájára egy folyton eső vízz szállító réteg mentén keresztmetszetet tudtam csinálni, nyugatra a Tisza felé. Eszerint a hajduszoboszlói állomás őrházának a kútja 65 m., a községeik átlag 120 m., az elepi állami népiskola 165 m, Elep Kertész-tanya 205, Ujváros 195 m, Pentezug (Hortobágy) 275, faluvégalmi 335, vokonyai 450 m. mélyek. Okozhatja e mélységkülönbséget ama körülmény is, hogy a föld szilárd kérgében különböző mélységekből víztartó homok lencsék vannak, melyeknek megfúrása bő ártézi vizet jelent.

Újabban az ártézi kútakat oly nagy számmal fúrják a Hortobágy vidékén, hogy előbb-utóbb az ártézi kútak elállítására fog vezetni. Debreczen határában 9-et, ebből a Hortobágyra esik 6, kettő már elromlott, Hajduszoboszlót, Kabát, Nádudvart valósággal elárasztották már ártézi kúttal. Pedig ha egy területen sok ártézi kút van s megesik, hogy egyik évben a víztartóréteg kevesebb vizet vesz be, mint amit kiadott, ennek következtében a nyomás magasság mindig kisebb lesz, a kút vízbőségének is alább kell szállani. Előfordulhat, hogy azok a kútak, melyek előbb magasra szöktek, lassankint elvesztik magasságukat, csak kiömlenek, végre szivattyús kúttá lesznek. Igaz, hogy vannak esetek, melyek az ártézi kútak vízbőségét néha erősen megcsökkentik. Oka a fúrólyuknak az eldugulása homok vagy iszap által. Így járt az

ohati ártézi kút a Hortobágyon, hasonlóképp a mátai is ugyanott. A pentezugi is nagyon erősen homokol. Ha ezt Höfer szerint rendesen kitisztítatjuk, előbbi állapotába hozhatjuk vissza.

A Hortobágyon a kútak eliszaposodását nagyon elősegíti az ártézi kútak metángáz tartalma. A metángáz az Alföldön több-kevesebb mértékben minden ártézi kútban előfordul. Rendszeres mérések még nem történtek, különben az ártézi kútak többi adatait is a kútfúró mesterek értehetetlen titkolódzása és az intéző körök nemtörődomsége folytán sajnosan nélkülözzük, de a jövőben fellendülő tudományág nagyobb népszerűsítése folytán jelentékeny javulás várható. A földgáz a föld mélyébe zárt szerves anyag égési termékei. Ha a szerves testek a Föld felületén bomlanak fel, az esetben bomlásukból széndioxid és vízgőz keletkezik; ha az oxigéntől teljesen el vannak zárva, szénhidrogének jönnek létre. E szerves eredetű anyagoknak nagy világító és melegítő ereje a naptól származik. A nap melege eszközli a földben levő anyagoknak szerves vegyületekké való átalakulását.⁹ Elmondhatjuk, hogy bennük a szerves élet közvetítésével a nap óriási energiájának egy kis része van felhalmozva a föld kérgében. A püspökladányi kút 208 m. mély rétege naponkint 38 m³, a mezőhegyesi 504 m. mélységből 50 m³, az aradi gázkút 860 m³, az ohati 160 m. 30 m³, az elepi isk. 165 m., ugyanennyi a debreczeni határban levő kútak alig pár m³ szolgáltatnak. Mik ezek együttvéve is a körösbányai (Hunyad megye) 980 m³, méginkább a kissármási kb. 912, 124 m³ per 24^h szolgáltató képességéhez? Az erdélyi medence óriási mennyiségét az Alföldön ezidőszerint a minőséggel igyekszünk ellensúlyozni, mert *Pfeifer* szerint az alföldi földgázban 99.25% a metán (C H₄), a többi nitrogén, a széndioxidnak nyoma sincs.

Püspökladányban az állomás épületét világítják vele, Kabán, Nádudvaron saját vizét melegíti a fürdőben, ezenkívül világít és a vendéglőben a konyhát látja el, csak Debreczen város nem használta még fel ez olcsó

fűtő és világító anyagot, az elepi iskolánál vagy ha már az ohatot pusztulni hagyta, a mostani mátainak a gázát használná fel.

A metán gáz oxidálja a cín és vas csöveket, szúrágás-szerű meneteket mar rajta, pár éven belül kilyukad a cső, s a víz kezdi a homokot hordani, a bő víz kezdetben még bir az apró homokszemekkel s nagy erővel rakja őket partra, később a beáramló több-több homok győz a rettenetes elemen. A víz ereje gyöngül, bősége fogy s végtére egészen eláll a folyása. Sajnálattal szemléljük e kezdő állapotot a Hortobágyon a pentezugi kútnál; sürgős segítségért hiába folyamodunk, hogy a romlott fémcsöveket veres fenyővel cseréltessék ki az érdekeltek. A segély késik s valószínű akkor érkezik, mikor már késő lesz. Egy vagyon lesz eltemetve e helyen, a másik a roppant kár, amennyi víz elveszett a kút pusztulásával.

A Hortobágy vidékén és talán az egész Alföldön is eddig létesített összes ártézi kút közül kiválik az az ártézi kút, amelyet félesztendei munka után 1914 január 6-án talált meg a fúró a mátai telepen, közel az egykor elpusztult másik kúthoz. Vízbősége szokatlan az eddigiekhez: 400—450 liter közt váltakozik percenként. Szokatlan magas hőfoka 1914 január 14-én d. u. 3 órakor $35\frac{3}{5}$ C°-ra mértem, midőn a szabadban — 5° C volt. Vízét a Hortobágy folyóba eresztették le s a csatorna mentén felolvadt a föld, kizöldült a növény s 2 km. út után is messze felolvasztotta a Hortobágy folyóban a jeget. Magas hőmérsékletéhez járul a kiömléskor kiözoñló szabad kénhidrogén gáz és az e vidéken már megszokott kevés metán gáz. A saját-ságos víz első feltün-te után a tanulmányozás megindult, a további részletek bizonyára sok érdekes adattal gazdagítják az alföldi kutatókat. Első pillanatra is megállapíthatjuk, hogy az előtörő bő kénhidrogén tartalmú melegvíz *juvenilis* víz, mely bizonyosan a Mátra, szóval az Alföld északi peremét körülvevő középhegységtől északra fekvő mészkő talajon gyűl össze és e vidék régen kihalt ősvulkán

repedésén szűrődik át, tőle szokatlan meleget és nagyobb mennyiségű kénhidrogént veszén át.

Ártézi kútak létesítése nagy nyereség a pusztán, mert minden időben bőséges vizet szolgáltat. Akkor, midőn az időjárás ingatagságának annyira kitett ásott kútak kiapadnak, az ártézi kút fölös vizével töltik meg a közeli ásott kút medrét.

Tudvalevőleg nincs olyan talajnem, mely abszolút vízáthatlan lenne, mert még a szilárd kőzeteket is átjárják a mikroszkopikus nyílások és hajszállhasadások, mégis a különböző talajnemnek a vízzel szemben más és más viselkedést tanúsítanak. Az agyag, a márga, a vályog víz átnemeresztővé lesz, ha előbb vizet vettek magukba. Tehát, ha ezek a felszínen vannak, forrás nem képződhetik. Ha az ilyen talaj sík, elmocsarasodik, ha lejtős, a víz gyorsan lefolyik. Legnagyobb mértékben átbocsátó a talaj, ha laza, likacsos vagy hasadozott. A két fajta talaj-nemmel szemben a víz viselkedése más és más. Laza, likacsos spongya módjára magába szívja a vizet s a víz átnembocsátó réteg felett kiterjed s ha forrás alakjában felfakad, az egész víz erre tódul. Nagyjában hozzá simúl e talajvíz a felszíni formákhoz, ahol a felszín emelkedik, a víz is emelkedik, ahol behorpadás van, ott alább száll. Ahol pedig a takaró megszakad, amint forrás jelentkezik s magas vízálláskor elönti a mélyedéseket, — mocsarakat, fertőket alkot.

A különböző vízmedreket alakjának és rendeltetésének megfelelően nevezi a nép. Ez elnevezéseket meg kell tartanunk, mert találóak, másfelől évszázados használatuknál fogva nehéz lenne helyettök újat bevinni. Állandó jellegű víz medreket tó fenék, lapos, pocsolya néven nevezi. A fölös vízlevezetésre szolgáló természetes csatornák *érnek*, *folyásnak*, *szikfoknak*, *hajlásnak*, *pecének*, *kadarcsnak* nevezi a nép.

Az egész éven át víz alatt álló területnek *tó* a neve. Ilyen helyen a földárja fakad fel és ez táplálja állandóan. A felső vizet szállító talaj szakad itt meg és a kis mély-

ségben levő vízátnembocsátó réteg felületén szétterülő víz, forrás alakjában előbukkan és megtölti e felszíni horpadást. Az ilyen pusztai tavaknak dús nátrion tartalmú vize van. Nem annyira a vize mély, mint inkább a sara feneketlen, mivel a vízálló réteg felázik s ez a tóba hulló por és növényi részekkel egyesülve piszkos, fekete színű iszapot alkot.

Az ilyen pusztai tavak jó része, mint Cholnoky J. kimutatta, jórészt a Tisza elhagyott vízmedreiből, a morotvákiból maradt még fenn. A hortobágyi pusztán két nagyobb mélyedés mutatható ki. Északi részén a debreczeni határban a Csunya-föld, délibb felében a karcagi határban a Kunkápolnás nagykiterjedésű mocsárvilága. Csapadékos tavasszal sík vizet alkotnak itt a mindenünnen össze szakadt, különben önálló tócsák s ilyenkor Kuthy szerint csak az Úr lelke jár a vizek felett.¹⁰ A harmadik, amely a Görög-féle Szabolcs vármegye és a hajdu városok című térképen *Veresnád* címen határozatlan határokkal van feltéve, a lecsapolás folytán kihalóban van.

Természetesen e pusztai tavak vízbősége és kiterjedése rendkívül függ az évszakoktól és csapadéktól. A tavaszi bő csapadék után szinte napról-napra látja az ember e tó vizét összehúzódní. A feltárult fenék fekete sárrá lesz, majd erősen megrepedezik. Hatszögletű figurái miniatűr képei a hatalmas afrikai tócsák és a sivatagbeli tócsák kiszáradó medreinek. Felül már fehérporos e pár dm² nagyságú lap, mikor alul még nem elég kemény s így a nehezebb tárgyak alatt beszakad, néha alig tud belőle kilábolni az ember vagy állat. A vízfenék a lapos tónál sokkal sekélyebb vízmeder. Ott *Mikelapos* a közeli gazdáról, *Méneslapos* a közeli ménesjárásról. Nem hagyhatók figyelmen kívül az úgynevezett rétek sem, melyeknek a környezetnél sűrűbb növényzetét a gyökerükhöz közaleső víz táplálja. Ilyen rétek a Fekete-rét, a Borsós-rét, Nyíró-rét. Az egyes vízállásokat kisebb csatornák vezetik tova, rendszeren valamely nagyobb vízfolyásba. Ilyen természetes vízlevezető csatorna az ér (vena).¹¹ Többé-kevésbé állan-

dóan vízzel ellátott szűkebb vízmeder ez, mely valamely tótól, mocsártól indul ki és a laza szövetű lösz-talajba mélyen vágja be magát, hogyha a talaj lejtése futni készíti a vizét. Nyáron jobbára kiszáradnak e haldokló patakocskák. A magyar ember érnek szeret nevezni minden vizet adó medret, a nevezetesebbnek azonban e gyűjtő néven kívül bővebben is körülírt nevet ad. Így a Hortobágyon ismert *Selypes* ér, Paperi (Papere), Sáros-ér, mely Nagyiván alul a Mirges-ért vezet le, a Szilágyér, ez utóbbi a Tiszával fut parallel.

Ezekkel csaknem parallel *foknak* nevezi a levezető csatornákat a magyar pásztor, régi szó, mely *fuk*,¹² *foca*, *focca* és *fok* néven első királyaink okleveleiben az alföldi tájak patakjaira gyakran alkalmazták. Vízjárta keskeny medret, vízárkot, vízszakadékot jelentett.¹³ A *fok* szó szintén általános gyűjtő név. Minden vízmosást *foknak* nevez a pásztor. A nevezetesebbet azonban külön névvel is kitünteti. Fecske-fok, Mátá-fok, Karácson-fok, Borsós-fok, Halas-fok.

Kadarcs térképeinken rendszeren mint tulajdonnév fordul elő és Hajduböszörmény homokos területén összegyülemllett vadvizek levezetésére szolgáló Balmazújváros alatt elfolyó pusztai kanyargós vízmedret értik alatta.¹⁴ A pásztorok azonban közös főnévül használják. Hangzása idegen, szótáraink nem említik, megfejtése nyelvészeinkre vár. A fenti Kadaracson kívül Angyalházán is így neveznek egy nagyobb vízeret: Kadarcs, Kadarcs-gát,

A *Bágy* elnevezés még ritkább, még helyhez kötöttebb, mint a Kadarcs név. Szótáraink, mint igével, vagy helységnévvel foglalkoznak vele,¹⁵ még az oklevélszótár sem tesz említést róla, holott pedig előfordul oklevéltárunkban. István szlavoniai bán Riuche (ma Körös) vármegyében levő birtokait meghatározó oklevélben ott van (*Bagyn* aqua,)¹⁶ noha *Pesty Fr.* e megye vizei közt nem említi.¹⁷ Sőt helyes nyomon jár *Zoltai L.*, midőn a százdi apátság 1067-ben kelt, 1267-ben átírt és IV. Béla által megerősített alapítólevélben előforduló *Basy* nevet Bágy-nak magyarázza.¹⁸ A hortobágyi nép nem tulajdonnév gyanánt hasz-

nálja e szót, mint ahogyan a katonai térképész átvette, hanem általánosítja és az ágy szó értelmében használja. Vízföldet, hajlást jelöl vele, ahol azonnal összefut a víz.

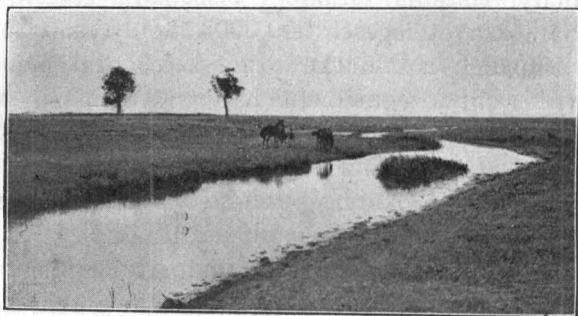
A Hortobágy-pusztá belvizei a talajvizeken kívül ama csapadékból és belvizekből állanak, melyek a vízföldvonalon belül a légkörből lecsapódnak. E vízföldvonal *nyugat* felől: a Doburkomi gr. Széchenyi és polgári magántöltések, Polgár város és tanya-földek Folyás, Cserepes, Ohat, Kócs, Nagyiván, Madaras, Karczag, Kisújszállás, Kenderes és Túrkeve, *délről*: Körös-gátja, Szeghalom, *kelet felől*: Füzesgyarmat, Berettyó-újfalú, Tépe, Derecske, Debreczen, Hatház, Dorog, Büd-szentmihály, Tiszalök, *északról*: Tiszadada, Rázon, Tiszadob. Ez a hozzávetőlegesen 900,000 k. hold területéről a le-hullott csapadékvíz, miután természetes útát nem talál, az ártérre, mint a legmélyebb helyre gyűl össze. A Hortobágy-pusztá felső vidékéről származó vizek Ágotáig a Hortobágy aránytalanul széles medrében folynak le. Szentágotán túl a Karczag-vidéki belvízszabályozó társulat vezeti le.

Megjegyzendő, hogy a Tisza-balparti mellékvizeinek a Körös felé nagy esésük van, a Tisza felé semmi. Mert a tikosi Körös-tó feneke összeesik a Tisza + 1.78 m. állásával, a tiszadobi Ludastó + 1.91 m., a tedejnéházi Békás és Veresnád + 2.58, a büd-szentmihályi nagy tó + 3.31 m.-rel. Ellenben a Körös árvíz színénél jóval magasabbak. Ebből kiviláglik, hogy az egész Hortobágy felszíne dél-felé lejt s hogy rajta mégis nagy kiterjedésű belvizek vannak, oka az, hogy a belvizek lefolyása természetes akadályokba ütközik, melyek köztük és a Hortobágy-folyás medre között felszínük fölé emelkednek.

A Tisza-balparti ártere két völgyre oszlik, melyeknek mindegyike csak déli irányba tart, ú. m. a nyugati tiszavidéki, a keleti hortobágyvidéki ártérre. E két völgyületet egymástól emelkedett felszín választja el, mely Tiszadobtól a Borockás, Kapros, Folyás és Margitta pusztákon át Tiszafüredig, sőt azon alul terjed.

A Hortobágy folyó.

A Hortobágy-pusztának legnagyobb és legjelentősebb vize a Hortobágy-folyás. A pusztának főként keleti részében esik és egész hosszában áthatítja a pusztát. A böszörményi nagyréten a Veresnád mocsaras területein a Nyíri homokról összefutó vizekkel megbővülve, Tirimpóval nyugatra fordul. Itt találkoznak hasonló Hollós és Szandálék erekekkel, délfelé térnek s ettől kezdve a püspökladányi Szent-Ágotáig olyan nagy, szép és rendes medre van, hogy mélyítése és egyenesítése csak kis mértékben látszik szük-

A Hortobágy folyó felső szakasza.

ségesnek, ha egykoron vízlevezető csatornának szemeltetnék ki. Annál is inkább megfelelne ilyen feladatnak, mert feneke mélyebb, mint a tiszamenti selypeséri belvizeké. Így Tirimpónál 1 m., az újvárosi Vokonya körül 2 m., a Sárosér és Árkus beömlésénél 3·7 m., Ágotánál majdnem 5 m-el és ez utóbbi helyen feneke a Körös árvíz színe felett 0·8 m-el esik. Legnagyobb vízszállítmányát 30 m³ számították a folyószabályozás mérnökei.

A Hortobágy a Daraksánál eléri a debreczeni határt s miután ott 23·95 km. útát megtett, a Pentezugánál a nádudvari határra lép.

Szent-Ágota csárdánál elhagyja Hajdu vármegyét, szabályozott medrében egy darabig Jász-Nagy-Kun-Szol-

nok, majd Bihar megyében halad és a Berettyóba szakad. Esése a vízbőségtől függ, átlag 0-0115 m. km.-ként. E pusztai folyónak szerfölött széles medre arra enged következtetni, hogy e folyó hajdan nagyobb és gyorsabban haladó víztömegek levezetésére szolgált. Ha nem fogadjuk is el Stefanovics ama nézetét, hogy e meder a Tisza medre volt, de el kell ismernünk, hogy a Tisza nagy, vehemens áradásai részben nem egyszer itt folytak le. Kemény munkájok lehetett itt a vadvizeknek, mert a folyó felső diluviális löszhátba vágja vele magát meredek falakkal. Kanyargásai folytán sokszor el is ereszti vizét a Szeghatár halomnál a Paperibe, megtöltvén ezáltal vízzel a Csunya-földet, a Kungyörgyöt, hogy lassanként a Mátafokon és a malomháznál a Zámi-fokon át ismét keblére ölelje az eltévelyedetteket. A tiszaszabályozás és a nyíri vizek lecsapolása nagyon megapasztotta vizét, holott hajdan malmokat hajtott. Az egész Debreczen vidékén az első vízimalom 1743-ban indult meg rajta.¹⁹

Már 1799-ben a Hortobágy hídjánál a vámszedő és a postamester házánál korcsmaház is irigáltatott, azóta átalakítva mai napig fennáll,²⁰ a postamesterföldje pedig a mai porosháti legelőkön volt.

Az Árkus.

Az Árkus a Hortobágy-pusztát észak-nyugat-délkelet irányban átszelő csatornául tekinthető. A Völgyes tó levezetésére szolgált. Okleveleinkben „fluvius, alveus Arkusd” néven említetik, úgy látszik hajdan több víz volt benne. Ma száraz fűvel borított medrének jó részében állandó vízállásnak nyoma is alig található. Az ohati erdőtől délre kezdődik s körülbelül 5-51 km. hosszú szabályos medre határozottan emberi kéz alkotására vall. A régi iratok tanúsága szerint 1716-ban ásták ki acélból, hogy a csegei határról a Tisza áradásai folytán keletkezett vizeket levezessék.²¹ A pusztá közepén a Vörös-vízű kút előtt már természetes folyásalakot vesz fel, úgy látszik azonban,

hogy nagy kanyarulatait korlátok közé szorították. Zámot keresztül kanyarogva, felszedi az útjában eső vízereket, a nádudvari határon egyesül a Sáros-érrel, mígnem a Hortobágy-folyásba torkollik. Hossza 16 km., folyásiránya délkeleti. Mederalakulatát tekintve és a történelem lapjait forgatva, úgy találjuk, hogy nem annyira természetes folyással, mint inkább csatornával van dolgunk. Hogy azonban ki és mikor készítette, nem tudjuk, mert az 1716. évi kiásását már egy újabb kiásásnak kell tekintennünk. Hihető, hogy mikor az ohati grófok a XIII. században művelték Zámot, az itt gyakran megújuló mocsárvilág lecsapolására ők ásatták. Ámde ezzel kapcsolatban egy másik hivatást is róttak rá, azt t. i., hogy száraz időben a Hortobágy-pusztá ezen részének öntözésére szolgáljon. Az ohati grófok házasságával összefüggő mese csak némi alapot kölcsönöz annak, hogy először ők ásatták ki. Ma elhagyatott, mint minden e vidéken; szabályos, 15–25 m. széles árkát benőtte a fű, víz főleg ott van benne, hol útjában valami szikfokon vagy laposon halad át. A *Sárosér* Zámpusztának déli hatását képezi a kunlaposok vizeinek levezetésére szolgál.

A morotvák.

A Hortobágy-pusztá vízviszonyait tárgyalva, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a morotvákat sem. A morotva szó a latin *mortua* szóból származik, bár igen sokan szláv eredetűnek tartják;²² a Tisza elhalt medreire alkalmaztatik. A morotva csak sík vidéken keletkezhetik, szükséges hozzá a folyó vízmennyiségének szerfölött nagy ingadozása, a folyó szertelen kanyargása, a talaj laza szövete, a lapos felszín; szükséges végre, hogy a lefolyás elé némi akadályok kerüljenek.²³

A Tisza mentén a különböző fekvésű és alakulatú morotváknak egész sora található, bőséges tanulmányi anyagul kínálkozik. A morotva úgy keletkezik, hogy a folyó, ez esetben a folyás, megárad, vize megduzzad, sebessége

megnő, a kanyarulatok feltartóztatják folyásában és ha az utána jövő árhullámok elérik, a víz egyenesen a kanyarulat átlója irányában fut le. Ettől kezdve a víz vagy soha többé nem keresi fel oldalágát, vagy egy ideig még részben erre is lefoly, mígnem lassan feltölti bejáratát. A Hortobágy-folyás is valamikor a Paperi medrében folyt le, északi és déli részén medrének kiágazása és betorkolása világosan kinyomozható, szelessége és mélysége sok helyt megegyezik a Hortobágy-folyásával, sőt nagy vízbőség idején a Hortobágy-folyásból táplálkozik és azt táplálja is. Hossza körülbelül 2·5 km, észak-dél irányba tart. A

A Hortobágy folyó középső szakasza.

följegyzések a Hortobágy-folyásnak két túlságos megáradásáról szólnak, ú. m. : 1830 és 1855. évben, de kisebb fajták 1882-ben és 1888-ban is voltak. Ezek egészen víz alá borították Mátát. Ily áradások hajdan még gyakrabban előfordulhattak, s egy vagy több ilyen áradás vájta ki a Papér medrének megkerülése nélkül a rövid és egyenesebb Hortobágy folyás medrét. Ma már az enyészettel küzd. Hajdani mély, vízi növényekkel dúsan benőtt medre beiszaposodott. Növényvegetáció nincs benne, összeköttetését tápláló anyjával csak ritkán, nagy vizek alkal-

mával tartja fenn, egyébkor a környező mocsarakból táplálkozik. A Tisza morotvái közül legmesszebb esik keletre a Páperi. Igazi morotvának kell tekintenünk, mivel alakja megegyezik a madarasi Üllő és Oktalan laposokével, sekély medréből pedig sárga tiszai homokot vernek ki az észak-nyugati szél által felhajtott hullámok.

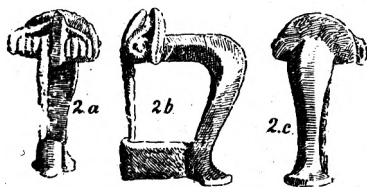
Hogy pedig a környezetében fekvő tócsák a Tisza elhagyott medrének nyomai lennének, még a kellő bizonyítékot nélkülözi. Irányuk semmit sem mond, amennyiben ezek nem önálló vízállások, hanem — mint fentebb láttuk — összeköttetésüket megtartják úgy egymással, mint a Papérrel és a Hortobágy-folyással. Hajdan a csegei vízállásokból nyerték vizöket, bő csapadék idején egybefolyt az egész, a nyár folyamán vizök leapadt, egymástól elváltak, nem egy kiszáradt s hogy némelyikben egész nyáron át van víz, az onnan magyarázható, hogy az ilyenek a többenél mélyebben fekszenek, a környezetből erre húzódik le a csapadék vize s ide törekszik a föld árja is.

A Hadház és Böszörmény közötti magaslatokon összegyűlt csapadék Böszörményen keresztül a Békás-csárda felé a Döglő-éren át a *Kadarcsba* folyik le. Mivel pedig a Kadarcsnak nagyon kis esésű és kanyargós, tökéletlen medre a tiszaszabályozás óta benne vesző rothadmányok és átjárók miatt nem képes a reá tóduló víztömeget dél felé szállítani, sőt az újvárosi, de még inkább a debreczeni földeken esését elveszti, a 2—3 mérföld szélességű keleti csapadék területéről ide szolgáló vizek a hajdunánási külső nyomáson és Jánosréten, a böszörményi Tökösfeneken, a Kuparéten, valamint a Közkadarcson, a Nádtőfoki csatornán, Sebeséren, Remetefokon, Hattyús, Hollós, Szandalék-éren át keresik lefolyásukat a Tirimpónál már társainál jóval hatalmasabb Hortobágy-folyás medrébe.

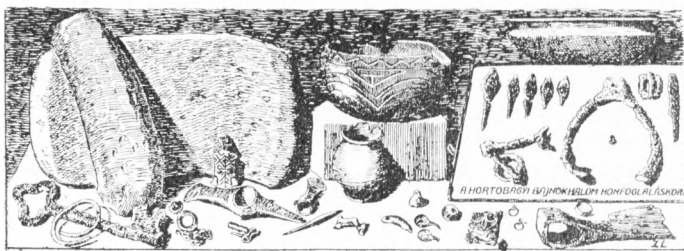
¹ Hegyfok K.: A Nagy-Alföld középső vidékének esőzési viszonyairól. Időjárás. 1906. évf. máj. f.

² Raum: A Nagy- és Kis-Alföld csapadékviszonyai. Meteor. Évkönyv.

- ³ Időjárás. 1908 október havi f. 315. l.
⁴ Róna : id. m. II. 455. l.
⁵ Bogdánfy Ö. : A természetes vízfolyások hidraulikája. Budapest. 1906. I. k.
⁶ Schwarzer V. : A hortobágyi keserűvíz elemzése. Budapest. 1877.
⁷ Schwarczer : id. m. 6. l.
⁸ H. Höfer : Grundwasser und Quellen. Braunschweig. 1912.
⁹ Term. Tud. Közl. 1911. 2. f.
¹⁰ Kuthy L. : Hazai rejtelmek. I. K.
¹¹ V. ö. Mappa exhib. Terrenum inferioris oppidi Mezőtúr, inclito comitatus Heves de a. 1818. c. térképen Vena Kis-Hék vena Nagy-Hék fordul elő.
¹² Riuulus namque qui dicitur fuk fluens de prefato lacu, — mondja az 1055. pannonthalmi oklevél.
¹³ Czuczor—Fogarasi : A Magy. Nyelv Szótára.
¹⁴ V. ö. 1 : 75,000 katonai térképet. Hunfalvy J. : id. m. 199.
¹⁵ Czuczor—Fogarasi : Magy. Nyelv Szótára. — Hunfalvy : id. m. 777.
¹⁶ Wenzel : Árpád-kori Uj Okmt. VII. 396.
¹⁷ Pesty Fr. : Az eltűnt régi vármegyék. II. 296—97. l.
¹⁸ Zoltai L. : Debreczen régi urai. 13. l.
¹⁹ Zoltai L. : Debreczen 200 év előtt. M. Gazd. tört. Szemle. 1902. 8. l.
²⁰ Prof. Relationum. 1742—55. l. 24. j.
²¹ Szűcs I. : id. m. I. k. 24. l. — Zelizy D. : Debreczen egyet. leírása. Debreczen. 1882. I. 32. l.
²² Dr. Cholnoky Jenő : A Tisza-meder helyváltozásai. Földr. Közl. XXXV. K. 10. f. 434. l.
²³ A morotvakkal legbehatóbban foglalkozik Cholnoky Jenő dr. : id. m. Földr. Közl. XXXV. k. 9. füz. 381—405. és 10. füz. 425—445. l.

Bronzfibula; a hortobágyi csárda mellett talált sirból.

VI.

Őstörténeti nyomok a Hortobágy pusztán.

Neolit leletek és temetkezési módok. — A bronz-kor szegény a Hortobágyon. — La Tène és népvándorláskori leletek tanúsága. — Hun-szarmata pásztorok emlékei. — Magyarország első századaiban eléggé lakott a Hortobágy. — A tatár pusztítás elnéptelenítette. — Az új kún telepések foglalása. — A Hortobágy puszta lakossága több, mint ma és a rónatereken falvak emelkednek. — A telepedést a nép életmódja szabja meg. — A mocsár kedvez a primitív foglalkozást űző népeknek.

Hazánk szerencsés geográfiai fekvésénél fogva a változatosság nagy tárházát nyújtja minden téren a kutató elé. Központját a nagy magyar medence képezi, melyben csodás harmóniában olvad össze a környező vidékek geográfiai ellentéte. Alig van a világon még terület, mely annyi problémát, szemléltető anyagot nyújtana a kutatónak, mint éppen hazánk. Ama tömérdek eleven erő, melynek eredménye Alföldünk rónasága, hazánk határain kívülről is gyűjtik és szállítják a nyersanyagot a centrumba s folyóvizeink útát nyitnak nemcsak hazánk hegykoszorújába, hanem kifelé a művelt nyugatnak ép úgy, mint a gazdasági jövőnkre nézve éppen olyan fontos délnek és keletnek.

A népek, a kultura útja volt hazánk minden időben s ez úttesten pihenő népekből alakult és frissült

fel gyakorta a magyar. A szükség és a haladásra törekvés, az ipar és kereskedelem bármily fejletlen alakban, voltak a népeknek legfőbb eszközei az érintkezésre, az egymásra utalás mindig megvolt, ez pedig kölcsönös érintkezést teremt, közvetítő forgalmat hoz létre. Ha *Pósta Béla* szerint¹ Európa, Ázsia és Afrika művelődési területét két nagy csoportba osztjuk, akkor Alföldünk a Földközi tengeri kultúra nagy egységébe tartozik, melybe a többi geográfiai részeket felölelő, amazzal semmiféle összeköttetésben nem levő, de átszivárgó művelődési hatását többé-kevésbé érezteti. E szempontok mérlegelésével kell megrajzolni hazánk, közelebbről Alföldünk benépesedését és pusztulását a különböző korokban, természetesen különböző nézőpontokból.

Az élet már a geológiai harmadkor végén beköszönt a Hortobágy-pusztára. Mai felszínénél három és félszáz méterrel volt mélyebb e vidék s az egykori dús füves erdőkből vízi csigákat hozott fel a fúró a mátai gazdasági telepen. A korszakos lassú porhullás, avagy elemi nagy árvizek agyag rétegbe temették e dús tenyészetet s e felett új sarjadás volt idővel. Temetés ismét, hogy újra éledés legyen a régi hantokon. Legalább ezt mutatja az agyag és lignit rétegek pompás váltakozása az 1913—14. évben fúrott mátai bővizű ártézi kút szelvényén. Hogy azonban az ember mikor jelent meg s sík területen, pontosan megmondani nem lehet. Véletlen leletek, kezdetleges őrlőkövek, kővésők, néha egy-egy csonttárgy, a durván, szabadkézzel kidolgozott edénytöredékek, melyet *szikla kő* szilánkokkal az esővíz mos ki a kultur-rétegből a lapos fenekére, vagy a csekély hullámverés vet a partra, a Debreczen szab. kir. város múzeumának munkaprogramjába felvett rendszeres ásatások azt bizonyítják, hogy a Hortobágy melléke az emberi kultúra őskorában lakott hely volt. Ha a leletek hiányában csatlakoznunk kell is *Roska M.*² véleményéhez, mely szerint régi kőkorszak nem nyomozható ki Alföldünkön, újabb kőkori tárgyakat annál nagyobb mértékben találhatni. *Zoltai*

az Árkus mentén Faluvégfalommal szemben, *dr. Schmidt* berlini professzor meghatározása alapján, kőkori idolt, szabad kézzel csinált veres, barna, sárga színű edényeket vékony és vastag, elvétve középen ujjakkal benyomott avagy dudorokkal felcifrázott edénytöredéket talált 30–80 cm. mélységben állati csontok és kődarabok társaságában.³ Zámon hosszú őrlőkövet, Ohaton kerek alakút és hosszú símitó kő⁴ és csont szerszámot vetett fel az eke.⁶ A papegyházi halomban durva művű kőkori típusú cserepeken geometriai széles, mély karcolásokat fedez fel.

Óskori őrlőkő.

A mély és széles sírban zsugorított csontváz volt, mely egyidős a pipáshalmi vörösfestett csontvázsal, a koponya táján ennek is ott a vörös festék, a sír üreg fenekén pedig a fehér, barna és vörös lenyomat.⁶

A bronzkori népek hazája nem a Hortobágy volt, hanem a településre alkalmasabb környező homok talaj. Míg a Hortobágy vidékén csak a cserekereskedés folytán átkerült néhány bronz tárgy, főleg fibula, fordul elő a vassal kapcsolatban, addig a Nyírség kimeríthetetlen anyaga bronz tárgyakban leggazdagabbá avatta a vidéket a nyíregyházi múzeumot. A parti dűnék homokvilága

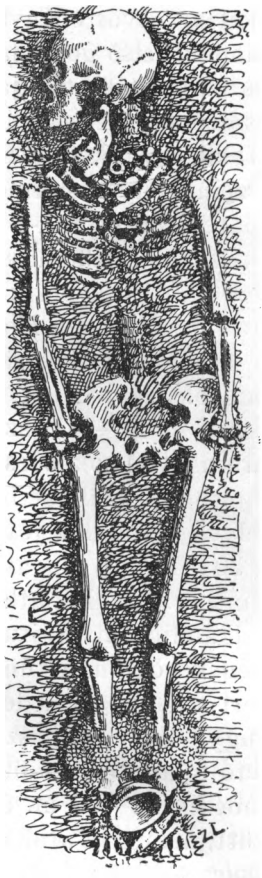
is erősebb megtelepülésnek volt a színhelye, mint a sík puszta.

A hajdúbagosi,⁷ egyeki bronzkori urna temetőből⁸ 30 urna és számos bögre hirdeti a bronzkori fazekasok ízlését, kik két gömbnek egymásra helyezésével, konturjaik összeegyeztetésével szerkeztették meg ezeket az ötvös edényeket. Koruknak ízlését utánozták e minden belső gondolat nélkül, vagy valamely természetes ürmérték alakját vették mintául,⁹ vagy pedig vallásos eszmét, érzést akarták kifejezni, mintegy symbolizálni elhunyt kedveseik hamvait őrző, emez urnák egyes részeinek ilyen harmonikus alakításával, nehéz volna eldönteni. Szóljunk-e a sámsoni kincsről, melynek díszcsákányai és különösen díszkardja múzeumunk legbecsesebb darabjait képezik.¹⁰

Ha a magasabb bronzkori kultúra kimaradt is a Hortobágy nomád népeinek életéből, a későbbi vaskorszak — mint az eddig csekély számú feltárások bizonyítják — meglehetősen van képviselve. A Krisztus u. II—III. századra, különösen a népvándorlás korára nagyon sok becses adatot szolgáltatnak e sírok. E tekintetben legtöbbet beszélnek amaz apró laponyagok, amelyek eredetileg jóval magasabbak voltak, de ma már alig 30—40 cm. magasra emelkednek ki az általános talajszintből. Gyakorlatlan szem futó pillantása észrevétlenül sikamlík át rajtuk, míg a kintlakó ember avatott szemének rögtön feltűnik bozótos üstökök, annál is inkább, mert a halmocskák legtöbbször háttal fekszenek úgy, hogy pár száz lépésnyire tőlük újra egy alig észlelhető talajhullám, amaz a temető, emez a lakóhely volt. Rendesen 20—30 m. átmérőjűek, nagy számmal vannak együtt, némelyik árokkal is körül van véve, melyekben *Antonovics* szerint a gyakori esővizet vezették le kedves halottjuk sírjáról.¹¹ A halmok 30—50 cm. magasak. A sírok 50—100 cm. mélyek, 80—90 cm. szélesek, 180—220 cm. hosszúak. Az összes eddig megásott sírok észak-déli irányban feküdtek, úgy hogy a fej a sír déli, a lábak észak felé voltak.

E temető és az emberi lakóhelynek tekintendő határ-

rész között, északkelet-délnyugat irányú árok partján gát húzódik, mely árkot mai napig „ördög árok”-nak nevez a pásztor, mely összekapcsolható ama kétes ördögárokkal, melyet *Romer* a tiszamenti Dorogmától Püspökladány felé von meg.¹² Ez árok nem természetes vízmeder. Hogy mi célja lehetett az itt tanyázó nomád népnek vele, még nem tudjuk.

Csontváz melléklettel. Porosháti halm. temető.

Vajjon nem az árvíz ellen védekeztek-e egyfelől, míg felhasználták ugyanakkor öntöző csatornának is? Így e terület fél nomád népeknek lett otthona, mint ezt Ázsia pusztáin lépten-nyomon tapasztalja az utazó.¹³ Ha igen, úgy első öntöző műveknek tekinthető hazánkban, a kultúra első kezdetének, melytől pár ezer év után annyira fél a kultur ember.

A porosháti halmos temetőben a legtöbb sír fel van dűlve, valószínűleg a temetés után nem sok idő múlva hajtották végre az új jövevények a szentségtörést. A legtöbb sírből még a csontokat is kiszórták, úgy, hogy ép csontváz az eddigi ásatásokból még alig került elő. Nyereségnek mondható a tudomány számára, ha némely sír-

ban a lábszárak megmaradtak épségben, eredeti helyükön. Az ilyenek elárulják, hogy a hulla hanyatt nyújtott állapotban, koporsó nélkül feküdt. A kutató buzgóságát pedig rendesen egy edénnyel és a bokák köré sorakoztatott te-

mérdek gyönggyel jutalmazták elég szűkmarkúan. Egy sírban kizárólag egy edény van a bal lábfej mögött vagy mellett, néha a két lábfej között. Egy nagyobb halomban több apró cserép került össze az edény mellett és a római terrasigillatától a korongon készült, hamvasszürke, téglavörös színű, jobb kivitelű cserepeken kívül egészen a szabadkézzel formált barbár edény töredékekig. Ezeket azonban Zoltai¹⁴ nem tartja egy sír mellékleti maradványnak. Az ép alakokban megmentett edények egyetlen (II. csop. 19. sír) kivételével, mely nagyon durva kivitelű csonka kúp alakú füstös csupor, korongon készültek s a római provinciai fazekas műhelyéből kerültek a Hortobágyon tanyázó népek birtokába az állandó érintkezés, cserekereskedés folytán.

Az eddig előkerült edényeknek fele veres, vagy sárgás veresre van égetve, hiszen az edény színe nem annyira az edény anyagától, mint az égetési módtól függ.¹⁵ Nem vonván kétségbe, hogy ezen évezreden át földbe zárt, lúgos vízzel érintkezett edények színe meghagyult, hamuszínűvé változott. Némelyiknél élénk piros gyantás bevonó anyagot is használtak, mely azonban csaknem mindenütt lemállott. Alakra nézve túlnyomólag öblös, gömbölyű hasú bögrék, részint bő, részint szűk szájjal. Talpas poharak, mély, tányér alakok gyakoriak bennük, váza alakja csak egy kis sárgaszínű edénynek van. Két füle egyetlen egynek, egy füle 5 darabnak van, a többi fületlen. Peremük majdnem kivétel nélkül kifelé hajlós hengeresen vastagodik. Aránylag kevés a nyak alatt, vagy a vállon a népvándorláskori edényeknél alkalmazott borda dísz, vagy körülfutó mélyítés. Legtöbbnek talpa sima, 8 darabnál homorú, vagy másként profilált, milyeneket dr. Kovács I. talált a maroszentannai népvándorláskori temetőben.¹⁶

Tárgyunkra nézve nagy fontossága a VI. tem. 27. sírjának valószínű *bogláros erszénye*, melyet lelőhelye után ítélve balfelől az övön viselhettek. Vaskarikás kétágu, krétaszzerű gyöngysor a térdig ért. Ha erszény, úgy hihető, hogy pásztor népek temetkeztek e sírokba.

E népeknek a gyöngy volt ledkedvesebb ékszerük, ez a szokás korunkig fentmaradt.

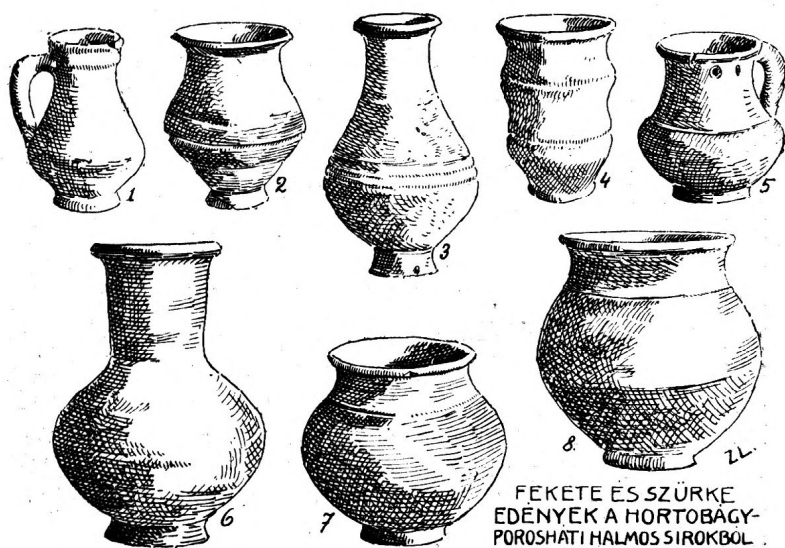
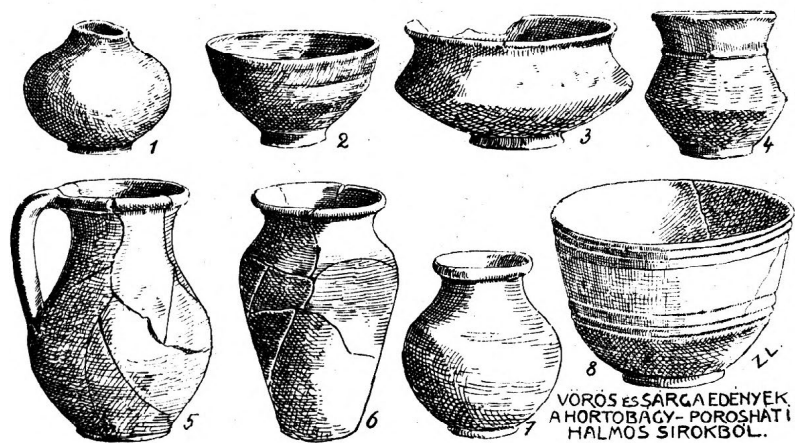
Legnagyobb előszeretettel a bokákon többszörösen körültekert fűzerben viselték az olykor 400—700 szemből álló gyöngyöt. Abból, hogy egyik-másik sírban a felső lábszár körül is kerültek elő gyöngyök, azt mutatja, hogy a kéztövön is hordozták a feltűnő ékszert. Bár a nyak helyén nem találunk gyöngyöket, aminek a sírok feldőlt állapotában rejlik az oka, de a mellről egy alkalommal szedtem le, máskor meg a lábnál fekvő vaskést apró gyöngyszemekből álló fűzer vette körül.

A gyöngyök anyaga legnagyobb részt üveg, vagy üvegpaszta. Alakjukat tekintve gömbölydedek, rövid henger alakúak, mások négy, vagy több oldalú hasábok részint a sarkokon lecsiszolt hasáb alakúak, részint a lyuk irányában egymással összefüggő két-három-négy gömbből álló hosszúkás gyöngyök. Sok köztük összetett apró kúp idomú. Színük kék, zöld, fehér, világos-sárga, ritkábban veresbe, vagy lilába játszó. Az analógia meg van az ugyane korból való zalotai és mogyorósi leletek közt.¹⁷

A gyöngyök másik nagy, amazzal csaknem egyenlő számát a borostyán, a hús- és meggyszínű karneolgyöngyök alkotják. Amazok néha hüvelyk nagyságúak, henger, vagy négyoldalú hasáb alakúak, bár van köztük korong alakú is. A borostyán gyöngyszemek szerfölött nagy bősége arra vall, hogy az itt lakó nomádoknál jó piacra talált a Keleti-tenger partjáról hozott borostyánkő.

A karneol gyöngyszemek szögleteiken lecsiszolt téglalapú lapos hasábok, mely a hosszanti oldalakon rombusz alakú sikot mutat. E gyöngyök azok, amelyekről *Hampel* azt állítja, hogy az alföldi népek Csehországgal való sűrű érintkezésük útján nagy előszeretettel vették át a Kr. u. I. és II. században,¹⁸ mert efajta gyöngyök gyakoriak a későbbi időben keletkezett marosszentannai temetőben is.¹⁹

Ritkábbak a hengeralakú, krétaszzerű gyöngyök, könnyebben málló anyaguk kevesebb maradandóságot biz-

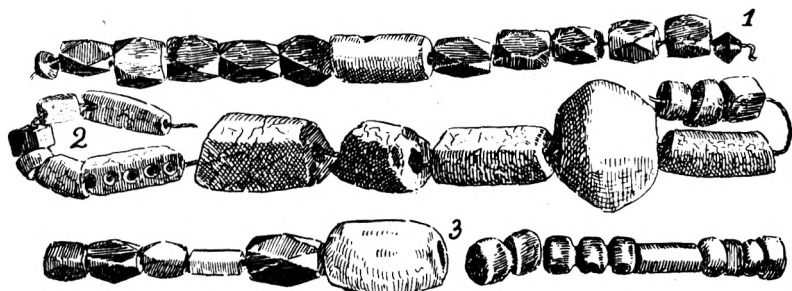

tosított számukra. Ép ilyen ritkák a gömbölyű, vagy kettős csonkakúp alakú agyaggyöngy is, melyet harmónikusán egészít ki az orsókarika. Edények és gyöngyök nem kellettek a későbbi idők sírrablóinak, ezért hagyták nyugodtan az alsó végtagokat, ellenben a más értékesebb tárgyakat, válogatás nélkül ellopták, vagy elrabolták. Csak a véletlen s a rablók figyelmetlensége mentett meg számunkra egy-egy egész bronz fibulát, fába vert bronzfülecskét, félkör alakú bronzcsattot, síma bronzszióvéget, nyitott laposvégű bronzkarperecet, vagy egy ezüst fülbevalót.

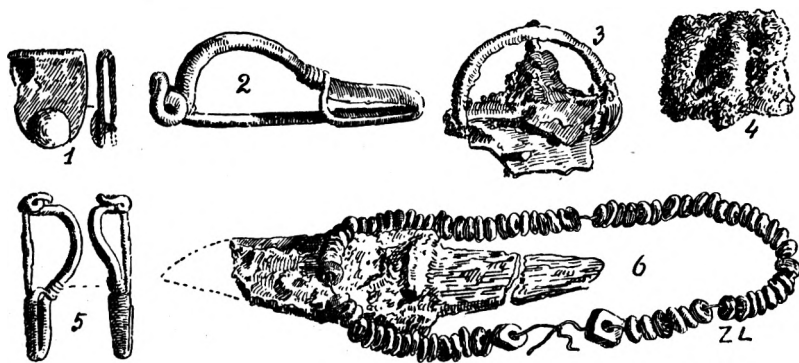
Alig van olyan sír, melynek végeiben több-kevesebb számú vaskapocs ne volna található természetesen agyon oxidálva és összetörve. A porosháti síroknak rendesen mind a két végében párosan fordulnak elő s legtöbbször farostok észlelhetők rajta. Kétségtelen, hogy farészek összefoglalására szolgált,²⁰ de hogy minő célzattal, ez idő szerint még nem tudni, mert a porosháti temető feldúlt sírjaiban a koporsónak, sírkamarának, sírboltozatnak semmi nyomát sem vette észre *Zoltai Lajos*.

A felső lábszár-csontnál, baltérdnél, alsó karnál, lábfejnél gyakran vaskést találunk, hol keskeny, hol széles pengével. Fanyelűkezek, csontnyél már ritkaság számba megy. A vastárgyak közül legérdekesebb a kengyel, mely bizonyítja, hogy turáni népek laktak itt, akik megismertették a világgal a kengyelt, a pajzsdudor, mely alakjára legjobban megegyezik a herpályi díszes ezüst pajzsköldökkel.²¹ A pajzsdudor és kengyel társaságában ott volt a zabla és a szióvégek, a T alakú kései római fibula gombosvégű hosszas fejspirálissal, magas íves háttal, széles lapos sarutartó és lemezzel, mely alól a saru és a tű hiányzik és egy lándzsaköpű. Kétségtelen, hogy népvándorláskori lovas sír, de, hogy hun-szarmata avagy germán faj tanúzott e füves pusztaságon és temetkezett e halmok alá, azt e csekély számú leletekből eldönteni lehetetlen. Az analogia sem sokat segít.

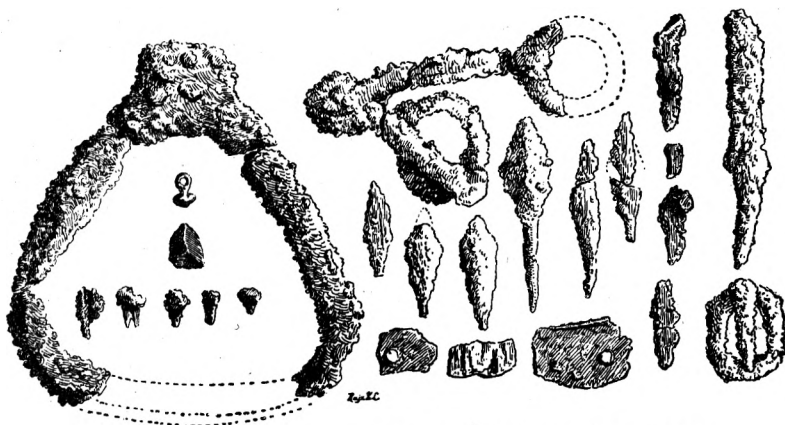
Lehóczky T. a beregmezei Árdánházán hasonló kör-

Gyöngyök : 1. többnyire karneolból ; 2. borostyánból ; agyagból ; 3. üvegből és krétából.

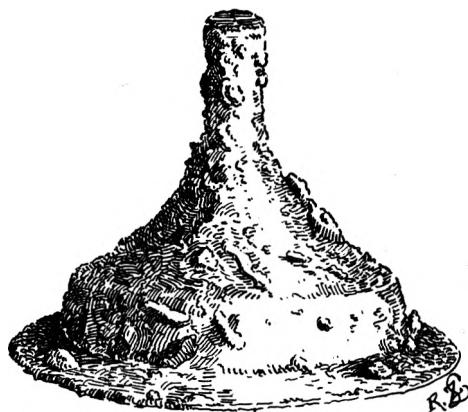

Ezüst, bronz és vas mellékletek ; paszta és borostyán gyöngyök.

A hortobágyi Bajnokhalomból : honfoglaláskori lovas-sír mellékletei,

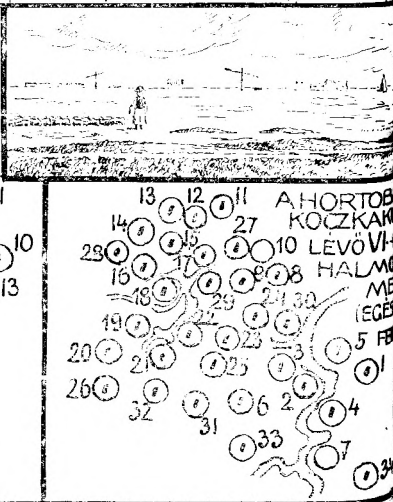
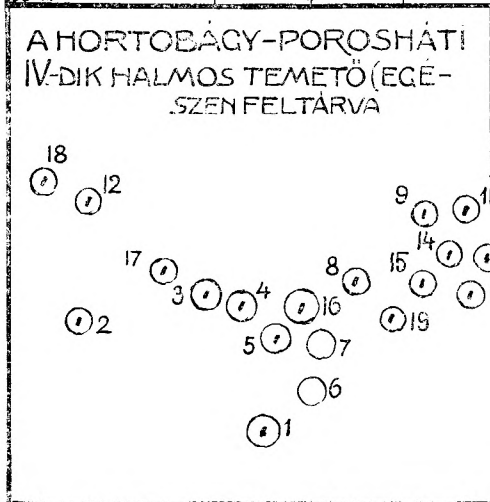
nyezetben hasonló pajzsköldököt talált s ő északról benyomuló germán nép emlékeinek véli. *Bajzáth Gábor* jászalsószentgyörgyi birtokán egy kisebb halomban ezüst szeges vaspajzsköldököt talált²² s további vizsgálata után a szomszédos halmokban Kr. u. II—III. sz.-beli tárgyak kerültek ki. A Duna—Tisza közén a mai jászság területén ez időben a kelta katinok, illyr ózók, germán búrok, lakringok és a turáni jazigok laktak.²³ *Csallán* a hasonló pajzsköldököt a mellette talált *Antonius Pius* és *Faustina*

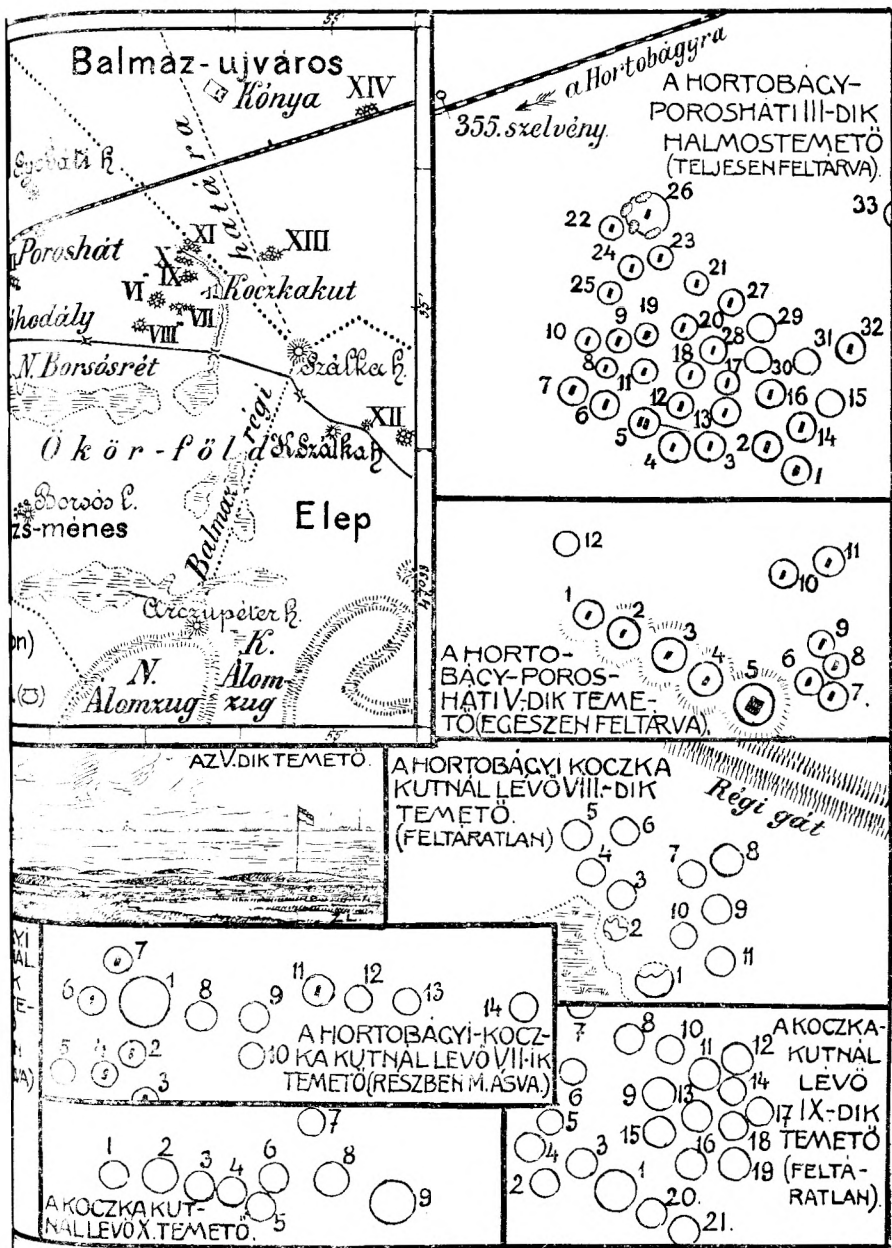
Hortobágy-porosháti pajzsköldök.

érmei segítségével a régi germánokénak tartja. *Hampel* és utána *Reinach* az ostropataki lelettel összevetve, a Kr. u. IV. sz. elejére teszi s a III. sz. közepe táján a közép Duna tájékán rövid időre megállapodott gótok hagyatékának sejtí.²⁴ Hasonlít a horgosi lelethez is,²⁵ melyet *dr. Pósta Béla* a hazai honfoglalás korunk eddig ismert első orosz-földi analog leletével a kazáni kormányzóság területén levő bjelomiri kurgán lovas sírmellékletével hasonlít össze.²⁶ Szerinte a két sír tárgyait két elem választja el egymástól. Egyik a nyugati germán elem, mely áll egy *La Tène* típusu, két élű, egyenes pengéjű kardból; a faveder vas-

pántjai, egy-egy paizsköldök a germán elem alkotó részei. A keleti elemet két kengyelvas képviseli. Pósta Béla a pajzsköldök, valamint a faveder pántjainak eredetét és kifejlődését is ugyanazon északi és nyugati művelődési körnek tulajdonítja, melyben a bjelomiri és horgosi kardformát (La Tène) feltaláltak. Hogy pedig a bjelomiri kurgánban égetett, a horgosi temetőben találtak analog trágákat, akként magyarázza, hogy amaz finn, emez pedig turáni germán temetkezés.²⁷

A hortobágyi porosháti halmos temetőkben talált pajzsköldökről való sejtésünket más tárgyak is támogatják. A II. csop. 10. halmában a paizsköldökkel együtt talált karddarabjaiban a La Tène kardból, kifejlődött egyenes széles pengéjű, kétélű, markolat nyúlványa ős germán-kardra következtet Zoltai, melynek fahüvelyének rostjai most is észrevehetők. Támogatja időmeghatározásunkat az ugyane sírból került bronzfibula, mely a IV. sz.-beli osztropataki sír mellékleteivel azonos.²⁸ Temetkezési szokásaikat tekintve — Zoltai szerint — ugyanazon néptörzs, mint a Hortobágy-melléki Porosháton. Úgy e helyek, mint az Öcsöd—mogyoróshalmi,²⁹ mint a Szentés—nagy- völgyparti sírokban a lábfej és a boka körül gyakran fordul elő gyöngyfűzér.³⁰

Bizonyítékul hozható fel a porosháti II. csop. 10. sz. temetőben talált bronzcsengő, mely hasonló a négyfülű, Hampeltől a VIII. sz.-beli leletek közé tartozói pásztói³¹ és a *Kada E.* által a kecskeméti gátéri 285. sírban, a miénkhez teljesen hasonló alakú és korú bronzcsengő,³² mely utóbbi a pásztói csengőnél jóval régiebb. Ezek után addig is, míg több bizonyító lelet nem lesz kezeinkben, elfogadhatjuk Zoltai ama véleményét, hogy a porosháti temetkezés a Kr. u. II—III. századból származik. De inkább hunszarmata, mint germán-nomádok temetkezése lehet, mivel a rómaiak, sőt Ptolemaios is szarmata népeket ismer e vidéken. Nomád pásztor nép volt, hiszen az egyik sír mellékletén övet és erszényt vélünk feltalálhatni. A népvándorlás viharai közepette gyakran váltogatták egy-

mást a különböző népfajok ez országúton. Néptartó helynek többé nem ismerjük. Kóbor nomádok legelője lehetett s a földműves elvonult tőlük védettebb helyekre. Így jönnek be a IX. sz.-ban honfoglaló őseink.

A magyar honfoglalás, *Marczali H.* szerint, látszólag egyenes parallelje a hunok és avarok foglalásának, valójában pedig kezdettől fogva különbözött úgy az Attiláétól, mint az avar Bajánétól.³³ Ezek, ha ide tették is hatalmuk súlypontját, az Alföldön tanyáztak,³⁴ azon a vidéken, mely földje és természeti viszonyainál, növény-földrajzi tulajdonságainál és az emberi életnek nyújtott feltételeiben egyenes folytatása az őshazának, a nagy szittyia síkságnak. Árpád ellenben a maga és törzse székhelyéül a Dunántúlt választotta, a régi kultúra földjét, mely tektonikailag is Nyugat-Európához tartozott, hagyományai-val és változatosságával lehetővé tette és elősegítette a magyar műveltségnek magasabb fokra való emelkedését.

Ha hihetünk Konstantinos görög császárnak, akinek követői útján biztos tudomása lehetett a honfoglaló magyarok elhelyezkedéséről, a magyarság különösen a Maros, Duna között szállotta meg erősen. Úgy látszik azonban, hogy ép oly erősen megszállotta a magyar a dunántúli végeket és a besenyők felé eső vidékeket. Aránylag legkevesebb jutott az ország közepére, az Alföldre: az megmaradt legelőnek.

A magyar maga a két magyar medencét, a dombos vidéket vette birtokába. A hegyvidéken megmaradt továbbra a gyér szláv népesség vegyületlenül. A magyar lakosságot nemcsak hazánk tektonikája foglalkozás szerint tagolja többé, hanem a kölcsönös védelem a hazánk határain kívül maradt ellenségeken. Az ország kapuit megerősítették, a természetes átjáróknál gyepeket vontak, a folyamok gázlóin őrséget hagytak. A nagy pusztai népek elővigyázatból távol tartanak maguktól minden szomszédot s fel lehet tennünk, hogy a magyar határ előtt is mindenfelől 1—2 napi járóföldnyire elpusztult minden.³⁶

A Hortobágy élete is maradt a régi. Nomád pásztorok

tanyáztak, jártak le a környező középhegységekről. Néptartó hely többé nem volt addig, míg első királyaink szigorú törvényei betelepülésre, állandó lakásra nem kényszerítik a nomád magyart. Ezzel megjelenik hazánkban a magyar telepítés sajátos módja, a falu. Ámde hiányzik központi részét képező, állandóságát biztosító tényező, a templom, hiszen István királyunk törvénye értelmében minden tíz községre volt kötelező egy templom.³⁷ Bizonyára ez is ott épült, hol a birtokosnak udvarháza emelkedett ki a szegény viskók közül. A falu (villa) ekkor még nem egyéb, mint majorság, lakosai a mostani tanyai lakosoknak felelnek meg. Ez időben nincsenek még szilárd épületek, a királyi palota is fából épült, mint egykor Attiláé,³⁸ melynek gerenda hasítékán át nézte a király Imre trónörökös buzgó imádkozását.³⁹ Az előkelőbbek faházaikat, a nép nádkunyhóikat odahordják, ahol a földművelés vagy pásztorkodás érdeke, szóval a megélhetés módja követeli.⁴⁰ Bizonyára még meg van a lakásnak használt szekér, melyet Középázsia nomádjai és elvétele az alföldi pásztorok mainapig is használnak. Még Kálmán király korában is az egyház volt a telepek középpontja. Hogy a lakosság mozgékonyságát még ez időben is természetesnek találják, semmi sem bizonyítja jobban, mint a zsinati törvény, mely midőn elnézi, hogy a lakosság otthagyja a templomot, egyszersmind kimondja, hogy senki messze ne távozzék tőle, mert különben 10 pensányi bírságot fizet.⁴¹

A lakosság csekély számához képest nagykiterjedésű földbirtokot, mezőt, legelőt, rétet csak a nomád életmód mellett tudnák gyümölcsöztetni. Ott, ahol a földet művelés alá fogták, aránylag sűrűn voltak ily villák, de mindegyikben csak néhány család lakott s nevüket is leginkább azoknak köszönhatték.⁴² *Marczali* szerint nagyon jelentékeny a népesség az a része, mely még semmi módon sincs röghöz kötve. De a törvényekben hiában nyomozzuk ezeket, mert a törvény csak a „villa”-ról, (falu), civitásról (város) és curtis-ról (udvarház) beszél. Sátorról nem em-

lékezik meg, holott a XIII. sz.-ban a keresztesekkel átvonuló Ottó freisingi püspök csak igen hitvány, főleg nád-ból, ritkán fából való házakat talál a falvakban és községekben és azt állítja, hogy a lakosok nyáron és ősszel sátrak alatt tanyáznak.⁴³

E hevenyészett nádkunyhók alkották a későbbi *puszta falut* az Alföldön, melyet rendesen a régi kunhal-mokra, folyók mentén ütöttek fel, tatár-török jövetelének hírére, betegség vagy élelemhiány esetében minden nagyobb kockázat nélkül hagytak oda és ütöttek újakat másik dombon a folyó szálás nádjából.⁴⁴ A tatárjárás új népvándorlást okozott. A nép futott a tatár elől Erdélybe és a felvidék hegységei közé. Mivel a tatárt visszavárják, a nép csak megerősített helyekre mer letelepedni s csak az általános bátorság visszatérése után kezdték megszállani újra az Alföldet. De még az így fennmaradt hézag betöltésére is IV. Béla kunokat telepített le a Tisza, Körös, Maros vidékére, amely nép nemcsak a rendelkezésére bocsátott szállásokat tartotta meg, hanem hozzájuk vette mindama nagykiterjedésű használatlan királyi és magánbirtokokat, melyek a tatárjárás idején gazdátlanokká váltak. Így első sorban a Hortobágy vidékét.

Az ország súlypontja mégis messze esett a vidéktől. Az egyetlen szomszédos hiteles hely, a váradi káptalan okirataiból, vagy a régi családok okleveles táraiból tudunk meg számos adatot a puszta és részei történetére Magyarország első századaiban. Ez okleveles emlékek pedig számos faluról beszélnek, melyek egykor a manapság egyhangú puszta elhagyott terein díszlettek.

Hortobágy (Chartybak), mint lakott hely a százdi apátság állítólag 1077-ben kelt, 1267-ben IV. Béla átírt és megerősített oklevelében fordul elő, ahol a Guthkeled nemzetség őseinek, Péter comesnek az apátság alapításakor húsz magyar és tíz bessenyő vitéze lakott.⁴⁵ Ezzel azonos a váradi Regestrum „Orobágy“ nevű faluja,⁴⁶ hol IV. vagy Kun László király 1285-ben Rofoyn bán javára oklevelet adott ki. A Hortobágy falu, mint lakott hely, hosszú

ideig nem fordul elő, csak a Hunyadiak korában említik megint Szilágyi Erzsébet birtokai közt ilyen összetétellel: „háromág—hortobágy“. A folyóvíz neve mindig megmaradt s a környező pusztákat csak 1701 óta nevezik Debreczen város jegyzőkönyvei Hortobágy-pusztának.

Horth (Hurth, Horth) mint néptartó hely, 1267-ben átírt oklevélben említetik először Chordy néven,⁴⁷ mely a Hortobágy faluval határos, 1347-ben Szent-Demeter tiszteletére már Horthegháznak nevezi oklevelünk.⁴⁸ 1481-ben Bihar megyében tartozónak említetik.⁴⁹ Ma puszták majorságokkal Nagy- és Kis-Horth néven.

Bágy (Baag, Basy), a tiszapolgári határ dk. szögletében találunk egy ilyen horpadást, mely 1261-ben az egri püspökség birtokai közt mint „villa Bogegehaz“ fordul elő, „juxta Hortubágwyze“ feküdt.⁵⁰ Ugyanitt fordul elő „Bagzeg“, mely hasonlóképen „prope Hortobágwyze“ feküdt, mind a kettő mint halászhely szerepelt.⁵¹ 1429-ben a Vardaiak birtoka szerepel Dombrád és Tasfalvakkal.⁵² Szomszédjának mondja az oklevél *Zandonek*-et, mely ma *Szandalék* néven a szentmargitai pusztá egy részét képezi a hasonló nevű érrel.

Solu nem lehet egyéb, mint Csánki D. által nevezett *Silegház*, avagy a Hunyadiak korában meglevő *Silyegyház*,⁵³ mely Próddal együtt fordul elő. „*Prodegháza*“ 1476-ban szerepel, a Hunyadiak birtokát képezi és Bihar megyéhez tartozik.⁵⁴ Az egri püspökséget gazdagító Péter comes *Provod*-pusztát is neki adja, valószínűleg a Kállai-család ősei is ezen a birtokon osztozkodtak 1325-ben, *Poruod* nevezet alatt.⁵⁵ Ma Kis- és Nagy-Prod pusztá, Hajduböszörménytől északnyugatra.

*Ohat*⁵⁶ (Hahathmunustura) mint megült helyet, 1220-ban említi a váradi Regestrum. Mikor is apátja 1220-ban tolvajlásokból kifolyólag a váradi káptalannál keres elégtételt.⁵⁷ Nevét Anonymus szerint Ohat (Vhod) kun vitéztől, első birtokossától nyerte. A vitéz Ohat, aki a róla nevezett monostort alapította a Boldogságos Szűz tiszteletére, nem honfoglaló őseinkkel jött be,⁵⁸ hanem a IV. Béla betele-

pített kunjaival; atyja amaz Ohatnak, kiről V. István egy oklevele szól.⁵⁹ Ámde az V. István idejében magtalanul elhalt fia, János után a birtok a királyra szállt, aki nem tudni mikor, Mihálynak adományozta,⁶⁰ akit a nálánál sokkal hatalmasabb Rátot nemzetségbeli István nádor fia, Domokos tárnokmester kiűzött, aztán Ohat monostort s a vele szomszédos Hodos, Arkusd és Sziles (Syles) birtokkal együtt királyi jóváhagyás mellett 1299-ben elcserélte Poroszló nevű monostoros birtokáért.⁶¹ Csak húsz év múlva sikerült Mihály fia, Arnoldnak visszaszerezni a a birtokló oligarchiától apai örökségét.⁶²

Róbert Károly 1318-ban, Kőrösszegvára vívásánál, vérök hullásával szerzett érdemeiért visszaadta Ohat (Vhod) földjét, mely Arnoldot V. István privilegiuma alapján örökség szerint megillette s melynek felét Arnold a király színe előtt átengedte vérszerint való rokonának, Csé-pánfia fia, Mike mesternek.⁶³ E részbirtokokat Pircsi Mike fiai Pirincs, Zajos és Dénes a Szent Szűz monostora és az ugyanott épült Szent-György vértanú egyháza kegyúri jogával együtt cserébe adják Pircsi Márton fiának, Miklós-nak *Pircs* falu nagyrészéért és *Köteles* falu feléért.⁶⁴ Az új birtokosok kérésére az egi káptalan királyi parancsra 1336-ban pontosan kitűzi Ohat határait.⁶⁵

Ohat 1333—1335-ig a Pércsi-Ohati-család patronus-sága alatt volt, az utóbbiakról a Bajoniakra szállt, akik a XVI. sz. végéig birták. Ez időtájt vagy éppen a XVII. század elején a falu végkép elpusztult. Ohattelekházán levő nagy halomból a városi múzeum 1905-ben egy kisebb románkori templom s egy még szűkebb csúcsíves izlésű temetői kápolna alapzatát ásta ki.⁶⁶ Ohat körülbelől Egyek és Csege között feküdt;⁶⁷ míg Végh Kálmán plébános szerint a maitól inkább északra Csege felé és a monostor helye a csegei major volt.⁶⁸ Ez utóbbi vélekedése azonban az 1336. évi határjárás és a Debreczen város levéltárában őrzött 8. sz. térkép bizonyítása alapján téves.⁶⁹

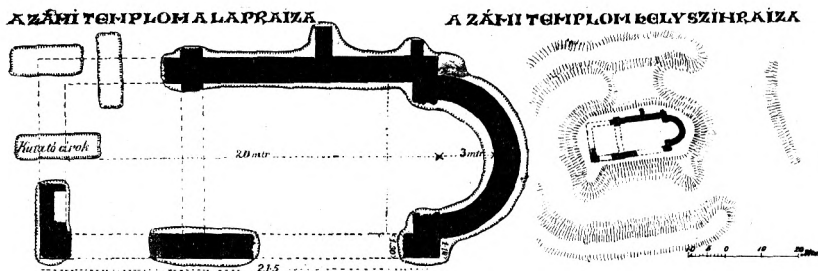
A *zámi* apátságról az első írott feljegyzést a Váradi Regestrum őrizte meg 1220-ból, mikor apátja az ohati

apáttal bizonyos tolvajokat bevádol. A tatár invázió elpusztította a falut, úgy, hogy Balássy szerint⁷⁰ még 1297-ben sem épült fel; ekkori urai ugyanis Zámot minden hasznaival és tartozékaival együtt Róbert Károly híres nádorának, Dózsa mesternek eladják 100 ezüst márkáért, monostort azonban nem említene.⁷¹ Az 1332—37. évi tizedjegyzékében sem fordul elő Zám sem plébánosa, sem apátja révén. De már 1343-ban az egri káptalan osztály-levelében Káta nemzetség örökösei egyenlően megosztóznak a Dózsa nádor örököseivel a Zám falván és az ott levő „Szent keresztől” nevezett monostor kegyuraságán. A birtok Csécs felől eső északi része a Káta nemzetségnek, Mízséte felől eső déli része pedig a Debreczeni Dózsa-családnak jutott,⁷² akik a XV. sz. vége felé az egész birtokot megszerzték. A Dózsa-család magvaszakadása után 1404-ben, *Zollai* véleménye szerint, valamely leányágra szállt, mert a szerb Brankovicsnak adományozott debreczeni uradalom tartozékai közt nem szerepel,⁷³ később a Hunyadiak birtokába mehetett át, mert Hunyadi János, miután már V. László ezt előbb oda adományozta, 1435-ben Csécs faluval együtt Bajoni-, felerészben a Gecsei-családnak engedte át és a váradi káptalan az új birtokosokat még ugyanezen évben beiktatta.⁷⁴ 1459-ben Szabolcs megyéből a távoli Békés megyéhez csatolják;⁷⁵ innen azonban nem soká Szabolcsba kerül; 1473-ben a Gecseiek Zám, Csécs és Szabolcs felét népes jobbágytelkekkel a dédesi pálosoknak adományozták,⁷⁶ minthogy a pálosok már ezelőtt is birtokoltak Zámon.⁷⁷ Sőt Mátyás király 1486-ban minden adózástól felmentette a szerzetesek zámi birtokait. A másik részt a Bajoni-család birta egész kihaltáig, sőt 1545-ben a Bajoni-fiúk Zám felét is megvették a Remete Szent Pál-kolostorszerzetesektől négyesztendő alatt fizetendő 350 forinton.⁷⁸

Ez időben Zám a kisebb helységek közé tartozott. Az 1543. évi összeírás 7 portát, az 1549. évi 18 portát, 1 bírót, 10 zsellért, 1 szolgát, 4 új házat talál,⁷⁹ melynek alapján Acsádi számítása szerint 225—300 lélekre becsüli *Zoltai* Zám lakosságát.⁸⁰

Ettől kezdve a török dúlások folytán pusztult a falu, fogyott a népesség. 1552-ben egész üres, 1554-ben 9 adózó portát, 29 elhagyott házat, 2 szegényt talált az összeírás. 1570-ben 11, 1589-ben 8 portát számlálnak össze s benne jó magyar lakosokat.⁸¹ 1594-ben a tatárok feldúlták és felperzselték, úgy, hogy 1596-ban a vármegye összeíró ezt írhatták róla: „per tataros est depolata et deserta“ s két év múlva omnino est deserta és többé nem épült fel.⁸² Mint pusztá, sűrűn cserélt urat, 1608-ban miskolczi Nagy András, hajduk kapitányának birtoka; 1657-ben a losonczi Bánfy Zsigmond kapta adományul, ennek Gábor nevű fia magvaszakadtával a fiskusra szállt; Debreczen 1671-ben vette zálogba e pusztát Bánfy Gábortól s az 1854. évi örökítésig folyton zálogba tartotta.

Zoltai L. barátom 1907. és 1908-ban megásatta a zámí templom-dombot az Árkus-folyó mellett és egy kisebb fajta római-kori templom alapjait találta.⁸³ Felvétele szerint keletelt, egy hajós abszida felkörü, hosszú, szentély nélkül való, olyan, mint a börzsönyi, szászai kör szentélyes, egyhajós templomok.⁸⁴ A templom beosztása, szerkezete szerint a XIII. sz. lehet az építési ideje, hasonló korú az ohati, mátai kisebb templomokkal. Érdekes megjegyezni nemcsak azt, hogy a vidék építő-anyagának megfelelően, égett téglából építették, hanem azt is, hogy mind a három pusztai, a halápi román, a pallagi csúcsíves templomok alapját jó erősen bedöngölt agyagból készítették.⁸⁵

Debreczen város külső legelőjének jó nagy részét alkotja *Máta* (Matha), mely egykor falu volt. A falu helye a mostani mátai telkek a gazdasági épületek helyén és közelében keresendő,⁸⁶ temploma a gazdasági épületektől nyugatra huzódó háton emelkedő halmokban keresendő.⁸⁷

A váradi Regestrumban előforduló Nozta és Vita faluk valamelyikében *Kandra Kabos Mátát* véleményezi.⁸⁸

Dózsa nádor fiai 1328-ban királyi adományul kapták.⁸⁹ Mint a debreczeni uradalom tartozékát, 1411-ben Zsigmond a rác despotának⁹⁰ adományozta; hamar, 1450-ben Hunyadi János kezébe került, aki 1452-ben a balmazi és mátai pusztákat Kapitány Pálnak adományozta,⁹¹ de rögtön vissza is veszi azért, mert azok örökjogon régtől fogva Debreczen városéi voltak. Mátyás király 1460-ban rendeletileg eltiltja Debreczenben lakó királyi tisztjeit attól, hogy Debreczen városát a Hortobágy vizén való vámszedés jogában háborgassák. 1443—1553. évi összeírások az alig néhány portát számláló Máta birtokosainak Török Bálintot és fiát, Jánost nevezik meg.⁹²

Az 1553-ban a teljesen elnéptelenedett falut Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem a Nagyerdővel és Apafája nevű erdővel új adomány címen Debreczen városnak adományozza⁹³ azon oknál fogva, hogy a város régtől fogva, békés és csendes birtokában volt azon jószágoknak; ebben a jogában a várost a Habsburg-uralkodók legutoljára Mária Terézia is megerősítette.⁹⁴

A Mátával együtt emlegetik okleveleink és ábrázolják térképeink a már nevében sem ismert *Papegyháza*-t, mely hajdan a Mátától északkeletre fekvő különálló egyházas község volt.

Balásy szerint⁹⁵ már Szent-István idejében meg volt s István az egri egyháznak adományozta, mint ezt IV. Béla új adománylevele 1262. bizonyítja.⁹⁶ Még 1476-ban fordul elő, midőn több biharmegyei birtokkal együtt Szilágyi Erzsébet Papegyházát is igényli.⁹⁷ Neve a későbbi térképen Mátával együtt említetik.⁹⁸ Emlékét őrzi ma a „Papegyházi erdő“ és a „Paperi“.

Zoltai Lajos 1910-ben a régi falu nyomait kutatva, a papegyházi erdő szélén 1 m. mélyen vastagon vörös égett agyagot talált, közelében közel 1 m. vastag pernyereget, szabad kézzel csinált durva és korongon készült finomabb edény darabokat állati és madár csontokkal. A cserepek két különböző kultúrától eredetnek látszanak, mutatják, hogy különböző időben élő nép szállotta meg. A laponyag legmagasabb részén sirokat talált, benne zsugorított és festett csontvázakat festékkel.⁹⁹ Ezek és a geometrikus széles és mély karcolású durva mívű cserepek újabb kőkori kultúrára mutatnak.¹⁰⁰

A Papegyházával határos *Árkustelek*, mely az 1341. évi határjárás szerint az Árkus vize balpartjára is átnyúlt.¹⁰¹ A határjárók már üresnek, lakatlannak jelölték e korban, de *Árkusd* neve még 1299-ben, mint lakott major lehetett¹⁰² s valahol a Csipő és Nagyhalom közt feküdt. Árkustelektől délre feküdt *Derzsiégyszőlő*, mely csak az 1341 ohati határjárásban szerepel,¹⁰³ ezután, mint megszállott hely letűnik, emlékét még a Derzsi-halom, még inkább Derzsi-telek tartotta fenn.¹⁰⁴ Árkustelektől nyugatra Ohat és Egyek közt volt *Bodajcs*, első királyaink alatt megült hely. Hamar elpusztult, 1440-ben, mint pusztá említettik.

Csécs falu nyomait megtaláljuk a Zámi-pusztá keleti és északkeleti részén, Csécs néven¹⁰⁵ s körülbelül 1500 kat. hold területet tesz ki. 1297-ben a Csécsi nemzetség birta,¹⁰⁶ de 1343-ban már a Kátaiak birtoka,¹⁰⁷ amiért is ezek a zámi birtok Csécs felől eső részét választották. Ettől kezdve története a Záméval függ össze.¹⁰⁸

Szintén Zámmal határos és Cséccsel emlegetett *Mizsété* (Mizsite, Mysetha, Myssete) falu, mely az 1397-ben szerepel, midőn Dózsa mester a Kátaiaktól Zámot elvette.¹⁰⁹ Midőn 1343-ban a Kátaiak vissza akarták perelni, Pál országbíró az egri káptalan régi beiktatását helyben hagyta, megerősítette és a felek jogának biztosítására kiváltságos levelet adott ki.¹¹⁰

Zámtól keletre a Hortobágy-folyó balpartján *Zomayn*

(Zomaj, Zomajon) falu feküdt, melyet a váradelőhegyi oklevél határosnak mond a Zámmal.¹¹¹ 1341. évi ohati határjáráshoz még megidézik Zomajoni Kozmát,¹¹² aki hihetőleg, mint mátai részbirtokos hivatott meg a birtok beiktatásához.¹¹³ Az egri káptalan és Pál országbíró 1343-iki levele pedig már csak Csécset és Mízsétet említi Zámmonostor közelében levő faluknak és mélyen hallgat Zomajról. A váradi káptalan már 1343-ban kelt bizonyáglevelé, mely Zomaj és *Korpád* falvakat felszítja a birtokosok közt,¹¹⁴ e falut Zám és Szoboszló közé helyezi, hol később Angyalháza falu állott.¹¹⁵ Ma pusztá, de az erdős csőszháztól nyugatra a Hortobágy felé apró halmok talán elpusztult falu maradványai. *Korpád* falu már jóval messzebb esett Zámtól, Szoboszló és Nádudvar között. Emlékét az angyalházi út mentén eső *Korpád* csárda, ma már tanya közelében hasonló tó, melyből a víz keresztül foly Szoboszlón, a Nádudvar felé tartó Kösélybe.

Kócs 1256. és 1261-ben Szalóki Pál¹¹⁶ fiai bizonyos kócsi részeket, melyeket ők is pénzen vettek, eladtak Pál és Achilles rokonaiknak. 1332—37-ig egyházas hely. Ma pusztá Zám és Tiszafüred közt.

Syles vagy *Silesd* falva 1299-ben több más falvakkal csere tárgyát képezi, hihetőleg Ohat tájékán feküdt, ott, ahol ma a Szilas nevű erdő van.

Süldő az 1325. évi osztályozásnál Egyed fiainak jutott. A XV. sz.-ban Sywldew néven a Hunyadyak birtokában van.¹¹⁷ Emlékét a hajduböszörményi és a nánási határban levő Süldős-ér és Süldős laponyag őrzi még.

Kötelesről (Kwtles, Kuteles, Ketheles, Kewtheles) 1317-ben tudunk először, mint a Pércsi-családból származó Csépán fia Mike és rokona Márton voltak urai. 1347-ben Szent György vértanú tiszteletére épült templomát és két úri kúriáját említik, mikor is a Pércsi-család megegyezik rajta.¹¹⁸ Itt vonult hajdan a szabolcs—bihari határ: Macs—Hegyes—Ebes—Szovát falvak mentén.¹¹⁹ A XIV. sz.-ban inkább Szabolcs, a XV. sz.-ban inkább

Bihar megyéhez számították. Az 1552. évi portai összeírás szerint 46 porta volt rajta.¹²⁰ Valószínű, a XVI. sz. végén pusztult el. Ma a szoboszlai határba esik, pusztá, Debreczen és Szovát közt.

Sziget (Zygheth) 1484-ben fordul elő, mint falu¹²¹ Szoboszló és Hegyes közé sorolják, ma pusztá ugyanott.

Szent-Ágota (Zenthagota possessio) 1410-ben fordul elő írott emlékekben,¹²² később predium Zenthagota 1506-ban említetik.¹²³ A XVI. sz.-ban elpusztult. Emlékét ma a Hortobágy-folyó partján épült szentágotai csárda őrzi. Itt hagyja el Hajdu megyét a Hortobágy-folyó. Környéke pusztá legelő.

Szent-Margita (Zenthmargita possessio) 1458-ban, mint pred. Zenthmargyth említetik.¹²⁴ 1493—96-ban az egri püspöki számadó könyvekben Margytha, Zenth Margytha nem fordul elő.¹²⁵

Szent-Miklós 1458-ban Chege Zenthmyklós néven fordul elő Szent-Margita pusztával együtt. Tisza-Csege és Szent-Margitha közt, vagy ezek valamelyikének helyén feküdt¹²⁶ Tokaj és Tálja várainak tett szolgálatot.¹²⁷

Elep (Aszalas, Apa, Klep) 1217,¹²⁸ mások szerint 1219-ben a váradi regesztrumban¹²⁹ mint falu szerepelt. Zoltai szerint a tatárjárás idejében elpusztult, azután nem épült többé fel.¹³⁰ Bajor Ottó 1307-ben Kösélyszeg pusztával a debreczeni Dózsáknak adományozta. Csánki D. a leleszi levéltárban 1411-ben előforduló Klep helységgel Balmazújvárostól délre a Kadarcs partján fekvő Klep helységet azonosnak véli.¹³¹

Nagy-Miklós falvát 1328-ban Róbert Károly Nagy-Ivánnal együtt Debreczeni Jakab és Pál és a Dózsa testvéreknek adja.¹³² Nagy-Miklós Nagy-Iván szomszédságában feküdt. Valószínűleg a török-tatár pusztulás idején ezzel olvadt össze.¹³³

Nagy-Iván (Iván, Nagh Iwán), tovább fennállott 1347-ben Szabolcs megyéhez sorozzák. A török időkben elpusztult, a XVII. sz.-ban mátravidéki mattyókkal telepítették újra. Igazi pusztai falu Tiszafüredtől délkeletre.

Hetvenegyháza, mint possessió 1411-ben fordul elő a mai Nagyvókonya-pusztán, ma már emlékét a Hetvenek gátja tartja fenn a Hortobágy-folyó és a Karácsonyfok összefolyásánál.

Hollós possessió¹³⁴ Nádudvar határában levő Hollós-pusztán feketett. Emlékét Hollóson levő Hollós-kút, Hollós-völgy őrzi.

Himes (Hymus, Hymes) 1332—37-ben Monostorral¹³⁵ együtt említetik a pápai tized jegyzékében. A mai Balmaz-újváros helyén feküdt.

Balmaz 1411-ben Debreczen tartozékába eső falu,¹³⁶ melyet 1452-ben már mint pusztát emlegetnek. Előbb a Szilágyi Erzsébet, majd Korvin János birtoka. Ez a Balmaz nevű birtok a mai debreczeni Hortobágy puszta keleti része, temploma a Bivaly-halmon állott. Alakra és korra, továbbá abban is hasonlított a zámi templomhoz, hogy alapját ennek is dögölt föld képezte, melyre földszint téglafal jött.

Hegyes (Hegyesd) már 1331-ben említik okleveleink. Vámszedő hely volt,¹³⁷ a Hunyadiak birtokát képezte. Ezek kihalása, 1504 után folyton cserélte urát. 1565-ben Székely Antal felpredálta¹³⁸ úgy, hogy 1572-ben a szolnoki szandzsák deftere, Hegyesfalut 18 házzal és templommal veszi fejadó alá.¹³⁹ 1596-ban már elpusztult faluként szerepel, amiből az következik, hogy 1594-ben a tatárok szörnyű inváziója septe el.¹⁴⁰ Ma Kis- és Nagyhegyes puszták a debreczeni határban Szoboszló és Újváros között.

A fennebb előadottakból kitűnik, hogy hazánk e vidéke, mely a pusztaság, a lakatlanság benyomását teszi az utazóra, hajdan eléggé be volt népesítve. Tágas terein virágzó helységek állottak nagy számmal, hirdetvén a vidék akkori népességét s az azzal járó agrikultur, a népesség életmódjának legjobban megfelelő félnomád munkásságát. Az Anjou-korban már a földművelés is nagyobb lendületet vett e vidéken. Legalább ezt bizonyítja az Ohatiak osztályegyezsége 1341-ben,¹⁴¹ melyben Ohati Kolos leánynegyed

címen a pusztán maradt *Árkustelek*-kel együtt az Árkus két partján három ekényi földet kap, mely *Tagányi* számitása szerint legalább 300 kat. holdat tett ki.¹⁴² Ámde az egykor virágzó helységek mind elpusztultak és most csak a néptelen puszták nevei tartják fenn azok emlékét, jelzik egykori helyeit. Legtöbbet ártott e vidéknek az 1594—95. évi török-tatár dúlás, mely a máig fennálló községeket Debreczennel együtt végveszedelemmel fenyegette. A török világ azt a helyzetet állította vissza, melyet első királyaink csak nehezen tudtak megszüntetni, a magyar újra nomád lett s csak az újabb, a nyugodtabb kulturális munka gondol századok után a pusztai területek kihasználására, de még mindig nem benépesítésére.

A századok viharaiiban fennmaradt községek, mint Polgár,¹⁴¹ Búdszentmihály 1292,¹⁴² Nádudvar 1213,¹⁴³ Szoboszló, Nagykaba, Ladány, Karczag Újszállás, Madaras az elemekkel és elleneikkel való hosszas és kitartó küzdelem közepette tudták életüket fenntartani.

Hogyha e községek topografiai helyzetét vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy mai szemmel a lehető legkedvezőtlenebb helyen fekszenek. Egyben valamennyien megegyeznek, hogy ezek a falvak mind víz mellett épültek s nem egy közülök nád és sás közepette olyan mocsárban, aminő manapság azt hiteti el a szemlélővel, hogy ezeket az embereket büntetésből telepítették ez Istenháta mögé. Nézzük meg Nádudvart, a végtelen sártengerben egy ember-telep már első királyaink idejében. A végtelen sár elzárja a külvilágtól, visszariasztja a közlekedés merészségétől. Gyalogosan, mezítláb kötésig fel kell kötözködnünk, de csak így lehet járni, mert szekerünk elakad a sárban, csizmánkat lehúzza a barátságos agyag, ruhánk körül csatakos lesz. Vagy ott van Újváros. A derék sváb, mint ama hollandi, ki örök harcában a tengerrel vígan targoncázza a kiszáradt szík-partot, a vízben házhelyet foglal a szíkből, az elemektől s ha házhelye jól megüledett, kiállja az elemek harcát, a következő nyáron ugyanazon szíkből vályogot vet, felrakja házát, körülötte min-

den tavasszal sík víz, gátat tölt tehát, hogy bezárt helyzetéből szabaduljon. Az elemektől óriási munkája árán vett hatósági ingyen telkét még így is árvíz veszedelem fenyegeti évenként kétszer. A bajban is humoros magyar lélek „míg lakhatsz”-nak nevezi e pusztai városrészt. Hasonló a másik pusztai falu, Nagyiván helyzete. Az asztal símaságú vizes rét közepére letéve, évezreden keresztül makacs kitartással ülték meg e letelepedésre, mai szemmel nézve — alkalmatlan helyet. Temploma és kápolnája magasabb halomról őrködik a község felett, de az árokban még ma is ott ragyog a soha nem apadó szíkes víz, holott ma már a Mirges-ér szabályozott mederébe kénytelen befutni a fölös víz. Mi lehetett régen ?

A fent vázolt helyzetet nem a kultur ember mai szemüvegén kell szemlélni. Minden rendű kultur élet alapfeltétele a víz, melynek közellétére a primitív ember jobban rá van szorulva, mint a technika vívmányai-val dolgozó mai kor. A régi világ mocsaras-nádas helyei annyira kedvezők voltak a nép kíváncsainak és gazdasági érdekeinek, hogy szántszándékkal maguk választották maguknak. Sőt Püspökladány község 1736-ban egyenesen felír a Szepesi kamarához, bepanaszolja Debreczent, hogy olyan nagy töltést vont a Mátai birtokán, a Hortobágy-folyón keresztül, hogy áradáskor elrekeszti a vizet mind a panasztevők, mind a közeli vidékek helységeitől. A szepesi kamara panaszuknak helyt is ad és a gátat elhányatni parancsolja.¹⁴⁴ Hasonló parancsot kaptak 1720-ban a böszörményiek is.¹⁴⁵ A baromtenyésztő félnomád nép nyári foglalkozásra van utalva. A telet foglalkozásából kifolyólag pihenésre szánja. Barma nyáron a végtelen pusztai legelőn jár, a hó leeste után a vizes-rétes bozótokba, nádasok baszorul, hol egész télen át lel a jószág szedegetni valót. Istállózásról szó sincs. Még a tengeri kórót is lábán fogyasztja el az u. n. csutkaföldeken s a levelétől megfosztott üres kórókat pedig tavasszal leszántja a primitív földművelés. Ezenkívül a tél zordonsága elől enyhelyet is talál a jószág a nádasban. Az embernek

még többet nyújt a nádas. Nád, patics lakásának összes anyagát szolgáltatja. Nád a lakás fala, nád kéménye, nád a ház teteje, az udvar kerítése, a kemence váza, náddal fűti egész télen a kemencét, melynek melege mellett nemcsak melegszik, hanem vászon fazekában tüze mellett főzi egyszerű ételét. Embernek és állatnak nyújtott ennyi előny mellett igazán érdemes eltérni azt a kis kellemetlenséget, melyet a kedvezőtlen topografiai helyzet nyújt, kivált akkor, mikor az élet nem űzi-hajtja az embert. Legfeljebb csak háza dől össze. Ez sem nagy szerencsétlenség. A vízben díszlik a gyönyörű nád, mely egyéb munkát nem ad az embernek, minthogy levágja. Idejéből kitelik, hogy maga hasznára felépítse. Ezeket a népelethől ellesett apróságokat megfontolva, nem csodálkozhatunk, ha a falusi népünk mai napig esküdt ellensége a víz lecsapolásnak s keservesen panaszskodik a vizek elvételéről, a nádasok pusztulásáról, melyért ő csak az újabb terheket kapja viszonzásul, működésének szűk határai közt, nem élvezheti az újjádozat előnyös oldalait. E balsejtelme annál is inkább érthető, mert a vizek lecsapolása fél munka és legtöbb esetben káros, mint hasznos.

¹ Dr. Pósta B.: A Nagy Magyar Alföld régészeti felkutatásának feladatai Múz. és Könyvt. Orsz. Szövetsége 1906 május 24. ülésének jegyzőkönyve. 37. l.

² Dr. Roska M.: Bevezetés az őskorba. Kolozsvár. 1912.

³ Debreczen városi Múzeum jelentése. 1909. 32. l.

⁴ U. a. 1907.

⁵ U. a. 1913.

⁶ U. a. 1910. évf. 24. és 40. II.

⁷ Debreczen sz. kir. város Múz. jel. 1909. 44. l.

⁸ Zoltai: Ásatás a hajdubagosi Darabos-hegyen. Múz. jel. 1909. 34. l.

⁹ Ortway T.: Temes vm. őskora. 100. l.

¹⁰ Debreczen sz. kir. város. Múz. jel. 1908. 14., 15. II.

¹¹ Arch. Ért. Uj f. XX. 143. l.

¹² Romer Fl.: Resultats généraux de mouvement Arch. en Hongrie. Budapest. 1878.

¹³ E. Cholnoky : L' irrigation dans l' Asie Centrale et la migration des peuples. Comptes rendus des travaux du IX. Congrès Int. des Géographie. T. III. p. 5—29. Genève. 1911.

¹⁴ Debreczen sz. kir. város múz. jelent. 1912. 58. l.

¹⁵ A nádudvari korsós hortobágyvidéki sárga agyagból veres és koromfekete színű korsókat éget festék hozzáadása nélkül.

¹⁶ Dr. Kovács I. : A Marosszentannai népvándorlaskori temető. Dolgozatok az Erd. Múz. köréből. III. 2.

¹⁷ Arch. Ért. XXVI. 48—55. ll.

¹⁸ Hampel J. : A régibb középkor emlékei. Budapest.

¹⁹ Dr. Kovács I. : id. m. U. o.

²⁰ Arch. Ért. Régi évf. I. 49—62. ll.

²¹ Arch. Ért. Uj f. XIV. 390. l.

²² Zoltai : id. m. 1912.

²³ Arch. Ért. Uj f. XIX. 439. XXI. 120., 138.

²⁴ Arch. Ért. XIV. 395., 404.

²⁵ Arch. Ért. XIV. 205. — Hampel : id. m. II. k. CCCXXIII. T. 1.

²⁶ Dr. Pósta B. : Régészeti tanulmányok az orosz földön. 20. l.

²⁷ Dr. Pósta B. : id. m. 39. l.

²⁸ Arch. Ért. Uj f. XIV. 401.

²⁹ Arch. Ért. Uj f. XIX. 41—46. l.

³⁰ Arch. Ért. Uj f. XXVI. k. 47—56. ll.

³¹ Hampel J. : Altertümer der früh. Mittel alters. III. T. 73.

³² Arch. Ért. XXVIII. 337. l.

³³ Marczali H. : Magyarország története. Műveltség Könyvt. Budapest. 1911.

³⁴ Einhardi : Annales.

³⁵ Konstantinos : De Adm. Imp. 40. f.

³⁶ Marczali : id. m. U. o.

³⁷ Decretum Steph. 34. p.

³⁸ Thierry : Recits de temps Merovingiens. I. k. 1. f.

³⁹ Leg. S. Emerici ducis. 2. p.

⁴⁰ 1295-ben egy rablólovag faházat viszen birtokára. Fejér : Cod. Dipl. VI. k. I. 385. l.

⁴¹ Synodus altera habita sub. Colomanus rege. Endlicher. 374. l.

⁴² A váradi püspökség jövedelmének összeírása a bécsi udv. könyvtár 1062. sz. Codex. L. Marczali : id. m.

⁴³ Otto Freisingensis : Gesta Friderici Imp. I. 31. l.

⁴⁴ A hajduszoboszlói pusztá falut még most is mutogatják. Temploma dombján ma a polgári iskola áll s minden oldalról folyóvíz veszi körül.

- ⁴⁵ Zoltai L.: Hortobágy. Debreczen. 1911. 47. l.
- ⁴⁶ Váradi Regestrum. 1214. évi 288—105. sz.
- ⁴⁷ Zoltai L.: Debreczen vidékének urai 1200—1400, Debreczen. 1904. 9.
- ⁴⁸ Anjou-kori Okmt. V. k. 107.
- ⁴⁹ Csánki D.: id. m. I. 516. l.
- ⁵⁰ Csánki D.: id. m. 511. l.
- ⁵¹ Zoltai L.: Hortobágy. 47. l.
- ⁵² Csánki D.: id. m. 525. l.
- ⁵³ Csánki D.: id. m. 524. l.
- ⁵⁴ Zoltai L.: Debreczen és vidékének urai. 9. l.
- ⁵⁵ Nem „Óhát“, mint a katonai térkép feltünteti.
- ⁵⁶ Csánki D.: id. m. I. 543.
- ⁵⁷ Karácsonyi—Borovszky: Az időrendbe szedett Váradi Regestrum. 251. l.
- ⁵⁸ Szabó K.: Honfoglalás kútfői. Béla király névtelenje.
- ⁵⁹ Karácsonyi I.: Magyar nemzetségek. II. 116. l.
- ⁶⁰ Wenzel: Árpád-kori Uj Okmt. III. 274.
- ⁶¹ Hazai Okmt. VIII. 414.
- ⁶² Zoltai L.: Legrégibb határjárások, helynevek a debreczeni pusztákon. „Város“. 1913. 7.
- ⁶³ Károlyi-csal. Oklt. I. 47.
- ⁶⁴ Károlyi-csal. oklt. I. 83.
- ⁶⁵ Károlyi-csal. oklt. I. 12.
- ⁶⁶ Múz. és Könyvtári Értesítő. 1907. évf. 180. l.
- ⁶⁷ Balássy F.: A zámi és ohati apátságok. Budapest, 1880. — Zoltai: Legrégibb határjárás stb. Város. 1913. évf. 7. f. — Századok. 1904. 536.
- ⁶⁸ Végh K. Mátyás: Hortobágyi apátságok. 1903. — Századok. 1905. 658.
- ⁶⁹ E térkép megtekintése Zoltai L.-nak kivételesen megengedett s tartalmát közli „A Város“. 1913. 7. — Debreczen város Múz. jel. 1913.
- ⁷⁰ Balássy: id. m.
- ⁷¹ Zichy Okmt. I. 88. — Fejér: Cod. Dipl. V. 1. 156. l.
- ⁷² Zichy Okmt. II. 56., 63. l.
- ⁷³ Turul. IX. — Komáromi A.: Dózsa nádor és a Debreczeni-család. — Csánki D.: id. m. 597—98. II.
- ⁷⁴ Csánki D.: id. m. V. László adomány-levele megvan Debreczen város magán-levéltárában. — Tört. Tár. 1890. 107. l.
- ⁷⁵ Csánki: id. m. I. 529. l.
- ⁷⁶ Debreczen város magán-levéltára alapján közli Zoltai: Debreczen város Múz. jelent. 1910. 46. l.

⁷⁷ 1472. Mátyás eltiltja Szabolcs vármegyét a heremiták megadóztatásától.

⁷⁸ Zoltai: id. m.

⁷⁹ Századok. 1887. évf.

⁸⁰ Szabolcs várm. dicális összeírása az Orsz. levéltárban.

⁸¹ Zoltai L.: Birtokos nemes urak és jobbágy népesség. Debr. Képes Kalendárium. 1908.

⁸² Zoltai: id. m. 47. l.

⁸³ Zoltai: Ásatás a zámi templom dombján. Debreczen város Múz. jel. 1908. 48. l.

⁸⁴ Henszliman J.: Magyarország ó-kereszt., román és atm. stil. műemlékek ismertetése. 95. l.

⁸⁵ Arch. Ért. 1914. XXXIV. K. 1. sz. 58. l.

⁸⁶ Szücs I.: Debreczen város tört. I. 20.

⁸⁷ Zoltai: Hortobágy. 50. l.

⁸⁸ Kandra K.: A váradi Regestrum.

⁸⁹ Zoltai: Debreczen vid. urai. 12. l.

⁹⁰ Pesty Fr.: Brankovics Gy. rác despota birt. visz. Magyarországon. Budapest 1873.

⁹¹ Szücs I.: id. m. 49. l.

⁹² Szabolcs vm. dicális összeírása. Orsz. Levélt.

⁹³ Szücs I.: id. m. 21. l.

⁹⁴ Zoltai: Hortobágy. 49. l.

⁹⁵ Balássy: id. m. 14. l.

⁹⁶ Fejér: Cod. Dipl. IV. 3. 41. l.

⁹⁷ Csánki D.: id. m. 633.

⁹⁸ Mappa quae territorii possessionis Csege del. 1787 ex mappa generali cop. Mich. Császár 1792.

⁹⁹ Debreczen vár. Múz. jel. 1910.

¹⁰⁰ Dr. Roska M.: Bev. az őskorba. Kolozsv. 1912.

¹⁰¹ Zoltai: Legrégibb határj. „A Város“. 1913. 7. f.

¹⁰² Hazai Okmt. VIII. 414.

¹⁰³ Károlyi-csal. oklt. I. 139.

¹⁰⁴ B. Szabó Lajos: Debreczen helynevei. Debr. 1865. 14. l.

¹⁰⁵ Balásy F.: id. m. 21.

¹⁰⁶ Nagy Iván: Magyarorsz. családai. Pest. 1858. 137., 138. ll.

¹⁰⁷ Zichy Okmt. II. 57., 67. ll.

¹⁰⁸ Lásd Zám alatt.

¹⁰⁹ Zichy Okmt. II. 57.

¹¹⁰ U. o. II. 63—69. l.

¹¹¹ U. o. II. 302. l.

¹¹² Károlyi-csal. oklt. I. 139.

¹¹³ Zoltai L.: Legrégibb határjárás stb. „A Város“. 6. f.

¹¹⁴ Leleszi okl. 1346. Orsz. Levéltár.

¹¹⁵Ortelius Theatrum Orbis Terrarum. *Hungariae Descriptio* Wolfgango Lazio aucto című lapján, továbbá Ort. Red. Ausführliche Beschreibung der. Ung u. Siebenb. Kriegshandel 1795—1665. c. mű elejéhez mellékelt Abbildung des Königreichs Ungarn. *Angelhaza* néven népes falut ábrázol.

¹¹⁶ Zoltai : Debreczen urai. 34. l.

¹¹⁷ Csánki D : id. m. I.

¹¹⁸ Anjou-kori Okmt. V. 107.

¹¹⁹ Csánki D.: id. m. I. 614.

¹²⁰ Conscriptio Comit. Bihariensis fact. a. 1552. Kézirat a debreczeni református kollégium anyakönyvtárában.

¹²¹ Csánki D.: id. m. I. 526. l.

¹²² Lelesz elench. stat. 1410. Orsz. lev. l.

¹²³ Gyárfás J.: Jász-kunság tört. III. k. 723. l.

¹²⁴ Károlyi-csal. oklt. II. 318.

¹²⁵ Századok. 1870. 665. l.

¹²⁶ Károlyi-csal. oklt. II. 318.

¹²⁷ U. o.

¹²⁸ Csánki D.: id. m. I. 510. l.

¹²⁹ B. Szabó Lajos : id. m. 16. l.

¹³⁰ Regestrum Varadien. 73. §.

¹³¹ Zoltai : Debreczen urai. 19. l.

¹³² Csánki D.: id. m. I. 510. l.

¹³³ Zoltai : Debreczen urai. 12. l.

¹³⁴ Csánki D.: id. m. I. 516.

¹³⁵ Pápai tizedek. 360. l. — Zichy-csal. okltára. I. 235., 252., 271. — Bunyitay : A váradi püsp. tört. II. 154.

¹³⁶ Csánki : id. m. I. 508.

¹³⁷ Csánki D.: id. m. I. 516.

¹³⁸ Zoltai : Debreczen város jelentékenyebb lakott helyei. „Debreczen“. 1903. évf. jan. 28.

¹³⁹ Velich és Krammerer : Magy. török kincstári defterek.

¹⁴⁰ Szücs I.: id. m. I. 219. l.

¹⁴¹ Károlyi csal. oklt. I. 139. l.

¹⁴² Tagányi K. A földközösség története Magyarországon Budapest 1898.

¹⁴³ Polkar Pilkar néven 1220., 1302. Csánki id. m. 524.

¹⁴⁴ Bódmönostora 1347. és Zentmihálytelke 1292. E két községből alakult a mai Büdsszentmihály. Századok. 1870. 665. l.

¹⁴⁵ Fejér : Cod. Dipl. X. k. 6. 826. l.

¹⁴⁶ Szepesi kamara rendelete. Debreczen vár. közlevéltár.

¹⁴⁷ Debr. vár. jkv. 1720.

VII.

Nomád pásztor enyhelyek a Hortobágy pusztán.

A föld hatása a primitív foglalkozást űző ember életmódjára. — A föld határoz az ember foglalkozása felett. — A pusztai népek földrajzi fogalmai. — A puszta nem választja el áthidalhatatlanul a különböző foglalkozást űzőket, sőt természeténél fogva összeolvasztja. — A puszta techtonikája és növényföldrajzi tényezők nomádizálásra készítetik lakóit. — Az enyhely fogalma. — Az enyhely anyagát a puszta földrajza szabja meg. — Lenge nád enyhelyek a kosár, karám. — A hodály, dranka, akol. — Állandó sárkunyhók nem lakásra, hanem raktárnak vannak szánva. — A vasaló, szárnyék. — Az erdő, mint mesterséges enyhely. — A szállás fogalma és rendeltetése.

Hogyha Alföldünket a környező hegyvidéket olyan gyűjtő-medencéjének tekintjük, ahova a természet gazdag eleven erején kívül etnikai és kulturális javak is bőségesen csorognak le mindenfelől, úgy bátran mondhatjuk, hogy e vidék földrajzi és klimatologiai sajátosságai egygyé forrasztották minden időben e különböző népelemeket. Az új jövevények vagy átalakultak a környezet követelményeihez, vagy távozni, pusztulni voltak kénytelenek. Ez ősi kultúra egy, térben ugyan differenciált, változatát őrzi talán már csak emlékeiben a Hortobágy-puszta pásztor-élete is.

A pusztát maga a pásztor határozza meg legjobban, midőn annak topographiai egyformaságát észleli: „Az ég, a föld, a nagy pusztaság“ — szokta emlegetni. A pusztaság végtelensége mozgékonyásra ösztönzi, határoz életmódja felett. Igaz, hogy *Ratzel* nem csupán a nagy rónaság sík voltából magyarázza a népek mozgékonyosságát, hanem a kedvezőtlen éghajlati viszonyokból, első sorban a szárazságtól és az ettől függő növényföldrajzi tényezőktől teszi függővé.¹ Valamint a rónaságokat talajalakulat tekintetében az egyhangúság jellemzi, úgy e pusztaságokat is éghajlati és növényzeti tekintetben is a változatosság hiánya, az egyhangúság jellemez s ez a tónus nyomja bélyegét mindenkor lakosaira, melyet *Sven Hedin* oly poetikusan ecsetel. Nemcsak Ázsia nomádjai komorak, mélabúsak és szótlanok, hanem a hortobágyi pásztor hallgatagsága is pompásan összevág a pusztaság csendjével. Ehhez járul, hogy a pásztorélet rendkívül kedvez az emberi természetnek, mert aránylag kevés munkával jár s az ember nem szabadul fel a természet köteléke alól, melyhez különben természeténél fogva is nagy hajlama van. Ez az oka annak, hogy olyan erősen ragaszkodik a pásztor ősi hajlamaihoz. A pusztaság morfológiája, éghajlata és terményei nemcsak a pásztor lelkületére, hanem első sorban annak életmódjára nyomják rá bélyegüket. Régészeti, történeti nyomok arról győznek meg bennünket, hogy a tiszaparti homokbuckákon, a dűnéken, a legrégebb időktől a mai napig halásznép tanyázott, kik gyakran felcserélik ugyan kényelmetlen vízi életüket a nyugodalmasabb pásztorélettel, de az ősök foglalkozása nem hal ki egyhamar ez új nemzedékből sem s a csikós kunyhónál ott találjuk a hálót, hogy megragadván a természetnyújtotta alkalmat, hálójukat meghúzzák a közeli szikfokban, szájukat friss hallal ízesítsék meg. A dűnétől keletre eső teknőalakú mélyedésben, melyet a Tisza számtalan ágazatban járt és az északkeleti felföldről lecsapó föhn-szerű széllel vállvetve töltött ki, a legrégebb időktől állattenyésztő pásztorok kóboroltak, míg a teknőkeleti szegélyét képező diluvialis lösz-platón, mely nem

egyéb, mint a tőle keletre és északkeletre eső durva futóhomok előretolt finom őrse, a legrégibb emlékek szerint is állandó letelepülésnek, bizonyos földművelésnek volt színhelye. A tapasztalat kétségtől beigazolta, hogy a különböző talajon és különböző fizikai viszonyok közt külön-külön élő népek szükségképen rá vannak utalva egymásra, egymás produktumaira. A pásztor őrzi a földművelő nyáját, őt eltartja a földművelő. Maga a pásztor, ha megvagyonosodik, szívesen lesz minden időben „parasztta” s ezt valami előlépésnek tekinti, mert sohasem vedlik vissza.

Az egyöntetű területen a különböző teljesen elütő fajú és nyelvű népek idők folyamán pompásan összeforrtak. A terület egysége alkotá egygyé a népelemeket. Az ősfoglalkozást űző népek természetes megnyilatkozásának kell tekintenünk ama jelenséget, hogy e vidék népei sohasem a területhez, mint e nem is oly nagy jelentőségű folyóhoz kötötték létüket. Ehhez járul a baromtenyésztő népek másik főjellemvonása, a nomádizálás. A pásztor vándorlás, nomádizálás nélkül el nem lehet. Még a legszűkebb határokat is minden nap bejárja barmaival. A gulya, a ménes akkor lakik jól, ha ellegel, megterül; éhes marad, ha egy helyen csavargatják; ilyenkor egymást nézi, unalmasan jajdul fel a barom. Még télen is, mikor ma már rabságban él a jószág, más étvággyal fogyasztja el takarmányát, ha a zúzos, havas tarlón meg-megjártatják; hát nyaranta, midőn csalja a zöld fű, kácsing a közeli zöld vetésre, vagy a mező kopársága, az átkozott fireg űzi-hajtja. Mennyire befolyásolják ezen felül életét a geográfiai viszonyok, az éghajlati változás, melyeknek függeléke csak a nomád megélhetése.

A hortobágyi pásztor élete is igazi nomád. Kora tavasszal, Gergely-naptól Szent-György-napig verik ki a disznót, birkát, vezetik a lovat, hajtják ki a marhát a Hortobágyho'; egész késő ősszel, András-napkor, ha Imre bele nem szól, verik szillyel a gulyát, hánnyák szillyel a birkát, szorul haza a jószág. Ez idő alatt teljesen a pásztorra van bízva a jószág. A gazda legfeljebb kétszer-

háromszor nézi meg nyaranta, sőt ha messze van, egyszer sem töri magát annyi földre egy nyáron. Azonban megköveteli, hogy a pásztor cselédeivel állandóan kinn legyen, Csak néha jön azért a pásztor a városba elesigir ; útközben be-betér egy-egy tanyába, hogy hírt vagy dögbúrt vigyen s egy kis abrakot kapjon lova számára. Ma már minden gulyának megvan a maga járása, melyet semmiféle hatalmi eszköz nem választ el, mint a józan belátás s a kölcsönös figyelem egymás iránt, mely a pásztornál talán jobban meg van, mint más hasonló társadalmi osztályú emberek-nél. A járásnak középponti fekvését jelzi az ember és az állat számára leütött enyhely, Az enyhely fogalma nagyon tág. Enyhelynek nevezi a pásztor mindenféle élő lény vagy élettelen tárgynak a mögötti részét, árnyékát. Kunyhója ennyibe vannak még a kunnyó mögötti távoli tanyák is, noha néhány km. választja el tőle. Enyhely a nádas, az egyes fa, a fennálló erdő, a partoldal vagy ilyenek nemlétében az ember maga is létesít maga és jószágá számára enyhelyet. Ott, ahol hepe-hupás, erdős, bokros terület van, nincs szükség emberi beavatkozásra, mindenütt azonban, ahol ez nincs s a föld gyéren, apró fűvel benőtt lappá simul ki, elengedhetetlen kellék valamelyes enyhelyről gondoskodni, ha azt nem akarják, hogy a kora tavasszal kivert jószágának apraja elveszen a hideg, szeles időben, vagy világgá szaladjon egy bolondos, sötét éjszakának idején. Így tanítja meg az embert a természet és az ember és természet harcának szülöttei a helyenkint különböző pásztor enyhelyek is.

A mai hortobágyi pásztorkodás nem a honfoglalók idejéből való, hiszen azokon a területeken, hol ma pásztorkodás folyik, hajdan falvak állottak, hol a földművelés és pásztorkodás együttesen folyt. A falvak a török időkben elpusztultak, jórészt alacsony sárházai semmivé váltak, gyom verte fel helyüket, a mai pásztorkodás ma már csak a második virágzás letünő emlékei e helyeken. Ez emlékek rohamosan tűnnek el, serény munkálataink sem lesznek többé képesek régi, tisztas alakját rekonstruálni.

A nomád pásztor életmódja a legelőtől, az éghajlattól s az állatok fajtájától függ. Ez utóbbi még az embert is csodálatos módon átformálja.

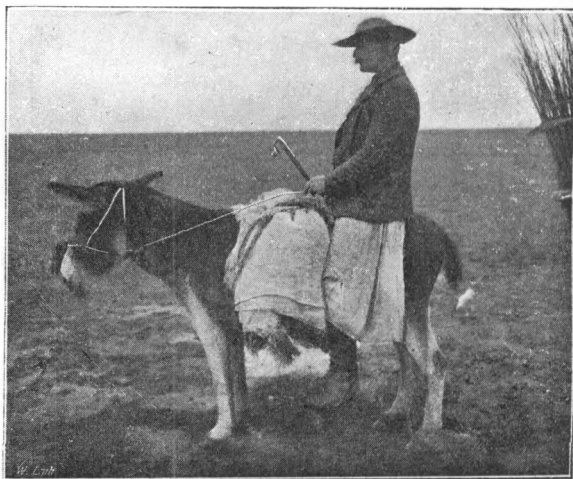
Az ősi formát legjobban megőrizte a juhász, vagy máár a birkás, ki nyájával vagy falkájával vándorolt a szinte végtelennek tetsző pusztán ide-oda. Mindenét magával vitte a nyáj élén vagy középuútt ballagó számaron, melyből rendesen kettőt tartott. Az egyik az eleséget vitte, a másik a gúnyát. Bár Herman O. már 1909-ben elbúcsú-

L'arkas András nomád juhász Angyalháza.

zott a nomád pásztortól, kinek cókmókját a számar hordozta, Angyalházán a nyájjuhászok közül egy-két juhász még a régi világból való. Szamarát felnyergeli olyanformán, hogy a számar hátát bő ingujjával, vaskos tenyerével végigsimogatja, ráterít egy szúrdarabot, erre egy magyar búrt (magyar juhbőr), erre ismét egy többszörösen összehajtott varrott szúrdarabot, rá a csaci-nyerget (tergenye), kétfelől két juhtömlőt, balfelől a nagyobbikba kenyeret, jobbfelől a kisebbikbe a tisztás, szalonnás zacskót, az

egészet két takaró bürrel, ezenfelül egy ponyvával letakarja, a számaron keresztül forgókarikás kötéllel leköti, hogy a nap ne süsse vagy meg ne ázzik s a ponyva fölé jön a másik oldalra a vassfazék, sütő, főzőfa és a csobán. A másik számar a gúnyát, t. i. bundát, szűrt, fejr ruhát, baltát, harangot és pergőt vitte. Bár a hajdusoboszói gazdák Farkas bátyáknak annyi nádat vittek, hogy olyan karám kissíget reccsentett belőle, amelynek nagy darab földön nincsen párja, mégis odahagyja s hetekig odabolyong, aratás után a szomszédos tanyákra is bemegy.

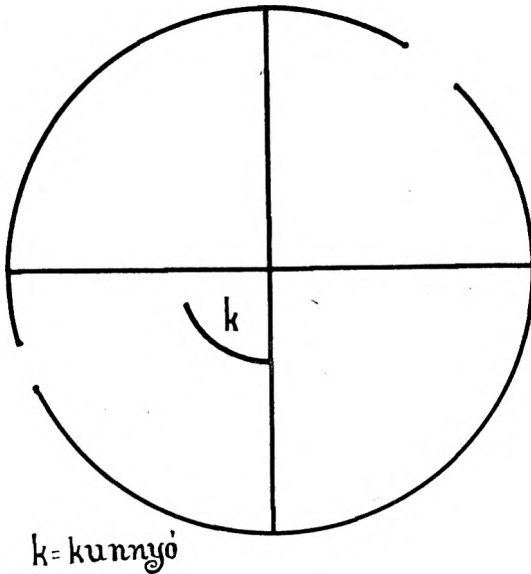

Nomád juhász eleségért megy a községbe.

Szívesen látják, mert nyája jól megtrágyázza a tallót. Ahol a dil íri, lepakol, főz egy kis meleget, ahol kútat lél, megitatja nyáját, ahol esteledik, ott hál, ki szólna neki, hisz ő maga egy gazszálat se tesz keresztül, a nyáj pedig megtrágyázza, megtelkesíti a földet, ahol meghál. Enyhely nélkül azonban ő sem lehet el. Ha az idő feltámad s ő messze van karámjától, a tanyák közt keres menedéket, mert bizony a birka olyan, hogy farkáho' rug és eszeveszetten megy szél alá, ilyenkor nem bánja, ha agyon-

verik is. Enyhely csak a jószágnak kell, az ilyen régi módú juhászt megvédi a szűri vagy nehéz, izmos, felkötös bundája.

Az enyhely alakját és anyagát a földrajzi, topografiai és természeti viszonyok határozzák meg. Anyaga a föld vagy annak terménye: a nád, a gyepe, a dudva; alakja a szél irányához és a csapadékhoz alkalmazkodik. Könnyen kezelhető, hordozható lenge nádból építkeztek, melynek

Kosár-karám.

évente legalább egyszer új helyet választottak, de a legelő minősége szerint többször is. A juh enyhelyét karámnak nevezik. Karám a különböző időkben különböző volt. Legrégibb faja a *kosár* vagy *kosár-karám*, mely ma már csak emlékeiben és a kemény altalajú felső diluviális felszínen gyakran előforduló domború, kerek alakú felszíni egyenetlenségben maradt fenn. Az 1787. évi határjárási térképen fel van téve Szőke János kosara.² Nem egyéb ez, mint egy

szabálytalan görbevonalú, alul izmos, felül befelé hajló, jó hosszú nádszálakból épített enyhely, tető nélkül. Belül farudakból vagy ritkán deszkából $\times$ van lerakva, mely alatt a juhok átbújhatnak és körüljárhatják a kosarat. Az így keletkezett rekeszték arra szolgál, hogy a juhok abba a fiókjába húzódhassanak, ahol legkevésbé éri őket az idő. Az X egyik szögletében van a juhász hegyes tetejű, primitív nádkunyhója, korántsem a maga, hanem elesége és kevés számú gúnyája számára. Az Alföldön főleg a juhászok számára készült. „Néhány a pásztorok, pusztai gulyások, csikósok, juhászok vityillója, melynek rendes alakja alant kerek, fönt csúcsosan összemenő“. Két ellenkező irányban hagyott ajtaja a juhok és a pásztorok bejáratára szolgál. Nyitott kijáratánál feküdt a pásztor

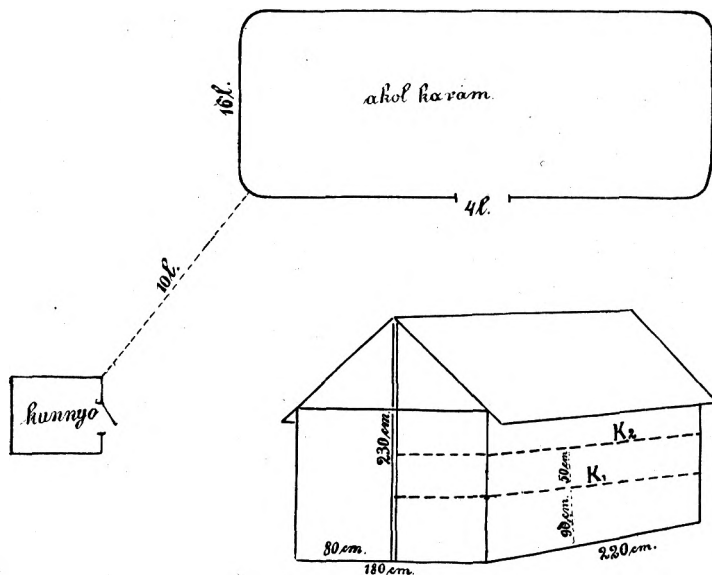
Nádkötő fatü.

és hű pulija. Készítési módja egyszerű. Tavasszal a kinizett helyen egy ásó élével meghúzza alakját s ennek mentén két ásonyomnyira lemegy az ember, majd a kivís nádat a földön kitergeti, két marka közt lapogatja, vastag részével a gödörbe felállítja, földet hány rá, megtapodja és áll, mint a küfal. Majd nagy korcoló fatüt vesz elő, mely hasonlít a hálótűhöz, drótot csavar rá és ezzel fűzőgeti a két marokba fogott nádcsomót, egy ember kívül, másika belül igazgatja a felállított nádfalra merőlegesen s a fal magasságához képest két, három vagy négy korccal is ellátja. Régebben hajlékony fűzfa vagy nyárfa vesszőt hordtak korcvesszőnek, ma a korcolás dróttal történik. E felül befelé hajó karámfal rendkívül jó a hideg-, szeles-, csapós eső ellen, mert ez nagy erővel ferdén jön s így 2—3 m. száraz enyhelyet ad s a jámbor, okos juhok a karám

tövéhez bújnak, így a közepén, ahol éri az eső, nincs egy sem. E karám jó, mert bárhonnan jön a szél, enyhét ad, a hideg eső nem éri a jószágot és viharos éjszakán, ha a vakító villámlás felriasztja is a nyáját, nem tud szíjjel-szaladni s végül a fíreg se árthat úgy neki. Efajta karám a Hortobágyon ma már kiment a divatból, helyét a hodály, az akol és az akolkarám foglalta el.

A *hodály*, mellyel a régi, 1787. évi térképen is sokszor találkozunk, négyszögletű állandóbb építmény. Anyaga rendszeren deszka, vagy még inkább sár, vályog; négy fala van, ezen padlástalan tető-, deszka-, zsindey- vagy nádból, ajtaja rendszeren a végén van. Ebbe nemcsak menedéket talál a juh, birka, hanem egy kis primitív gazdasági életnek színhelye. Itt történik a nyírás, fejés, elletés. Az akol akosárfolytatása. A Hortobágyon, míg még a magyar juhtenyésztés jobban virágzott s a juh a Debreczentől keletre és északra elterülő *erdőkön* telett, *tövískes kökín*, *gelegonya* vesszőből készült. Az erdőn fonták, ott állították fel csak *borzosan*, egyenlőtlen magasságban vesszővel bekorcolták s tavasszal arra vitték, amerre a juh ment és ott állították fel, ahol állandóbb legeltetésre volt kilátás. E sajátságos, ősi eredetű, primitív enyhely ma már az erdő-törvény és az intenzívebb állattenyésztés következtében rohamosan eltűnik. Halvány emlékeit szerencsésnek mondhatjuk, ha megmenthetjük.

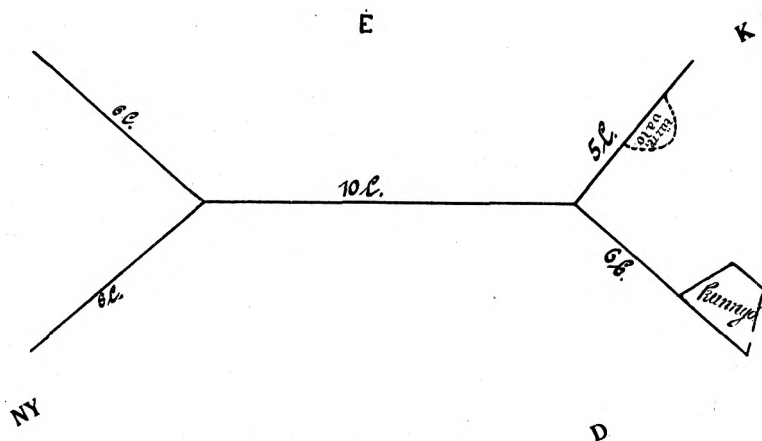
A sövényyszerű akol helyébe a könnyebben hozzáférhető és könnyebben kezelhető *akolkarám* lépett. Az *akolkarám* már fejlettebb művészetre vall. Hatalmas, négyszögletű nádfal, szegletei, a könnyebb korcolás végett, le vannak kerekítve, a nádalkotmány két nádkorccal korcolva, felső, *pihes* része befele hajlik. Déli oldalán, honnan legkevesebb zivatar jön, van keskeny bejárata, ajtó nem szükséges reá. Testével és kutyájával biztos zárat képez éjjel a pásztor, nappal a *szegín üdő*, mely enyhelyre szorítja a juhot. Délnyugati sarkához oldalt 10 lépésnyire van a pásztor teljesen nádból épített kunnyója. E kunnyó nem lakásnak épült. Belvilága 220 × 180 cm., magassága *gerincig*

K_1 = első korcolás.

K_2 = második korcolás.

Akolkarám és nádkunnyó alaprajza.

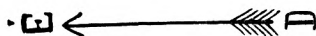
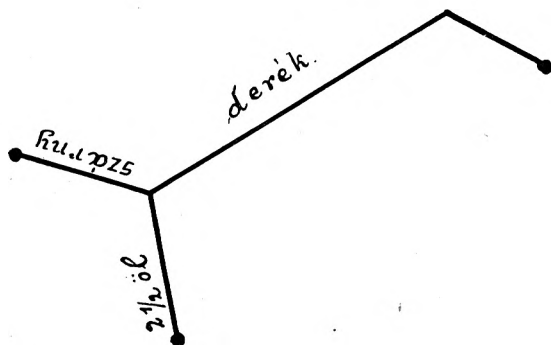

Négyszárnyu karám. Angyalháza.

230 cm., ajtaja féloldalt esik, 140 cm. magas, 60 cm. széles. A kunnyó korcolása kívül nád, belül parallel kettős lécz. Az első korc a földtől 90 cm., a második 50 cm., e felett teteje kétereszes, melyet két, földbe ásott, felül kétágú karóban nyugvó fa tart.

A múlt század 20-as éveitől kezdve mindinkább meghonosodott birkatartás két nevezetes újítást hozott be. Az enyhelyek átalakultak *négy szárnyú* vagy *három szárnyú karámokká*. E karámok anyaga megmaradt a régi

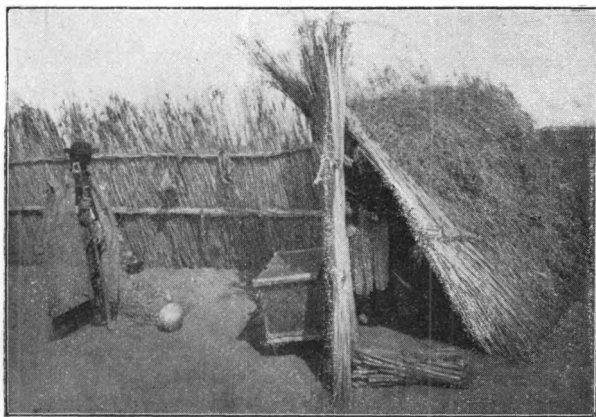
Háromszárnyú karám. Hortobágy juhjárás.

nád, alakja két végével összefordított és egy hosszú fallal összekötött V betűhöz hasonlít, szárnyai *felszél* és *alszél* ellen nyújtanak védelmet. Két főrészből áll. Van *dereka* és vannak *szárnyai*. Dereka főleg a Hortobágyon és szomszédos vidékein majd északdél irányban épül s ettől néhány fokra tér el északnyugat—délkelet felé. Minél inkább a Tisza felé tartunk, annál kevesebb fokkal hajlik nyugat felé. Míg dereka elég egyenes, addig szárnyai végeiken

befelé görbülnek, hogy annál nagyobb védelmet nyújtsanak a juhoknak, 250—300 cm. magas, két három korcolása van. A szárnyak végződéseit földbe vert fakarók oltalmazták romlástól. Teteje *szél alá dől* s így a csapós eső ellen jó enyhelyet nyújt. A kevésbé használt északnyugati szárnyában néhány kéve nádból a juhász egy kis kunnyót *gabalyít* az eleséges ládának, olyan fomán, hogy a kibontott kéve nádat a karámszárnynak *támitja*, egy segédkorccal a szárnyhoz korcolja. E kunnyó alapjában alig egy jó lépés széles, 2 lépés hosszú, bejárata 1 m. magas, csupán arra való, hogy egy nagyobb *eleséges láda*, azon egy bunda elférjen, hosszas eső idején *ganévá ne ázzik*. E kunyhóra szalma van felhányva úgy, hogy e kis csihe szalma alig éri a földet, azért rakják ilyen magasra, mert esés idején a víz leszalad a felső szálakon s alulról mindig lehet szárazat húzni. A karám korcában kerekfejű kanalakat dugdosnak, itt-ott egy-egy faszeg, rajtuk a törő szűrdarab, egy másikon a fényes vasfazék függ. A karám tövében feszeleg a könnyű szolgálfa vagy főzőfa használaton kívül s a kunyhó kijáratánál a karám szárnya túlsó oldalán a fejős juhászbojtár tulipántos ládája két lécre állítva dacol az idő minden viszontagságával. A karám magas fala jó 3 lépés enyhelyet ad, itt forralnak egy kis levest szeles időben épűgy, mint csendes esőben, amikor pedig meglehetősen egyenesen esik az eső. Tűzrevalóul szalma vagy csutkaízik szolgál. A ganét a juhálláson összeseprik, ők nem tüzelik ugyan fel, hanem a városra hordják kemence fűteni vagy a mezőre trágyának.

A karám szárnyának enyhíbe rögtönzött kunnyók érdekes típusa az a kunnyó-faj, mely négy levert rúdra épül olyanformán, hogy féleresztes, igen lapos tetejét készítenek nádból, körül vékony nádréteggel bevonják, a gyakori szélről ment oldalon, a karámszárnny enyhíben ajtónyílast hagynak rajta, ajtószárnny nélkül. Míg az előbb említett kúpalakú, szabálytalan, kisebb méretű kunnyó aprómarha számára, melyek a karám körül szép számmal vannak, szolgál nyughelyül. A négyszárnny karám a maga

primitív kúpalakú vagy négyszögletes kunnyóival a szoboszlai juhászoknál található, a hortobágyi, madarasi, nádudvari juhászoknál a három szárnyu, kereszt- vagy T alakú karám gyakori. Igaz, hogy néha egy-egy átmeneti karám is észlelhető, amelyet azonban inkább maga a természet, a gyakori másirányú szelek, mint a kétfajta karám fejlődési folytonossága hoznak létre. A Hodályzugban, a Hortobágy-folyó és a Karácsonfok összefolyásából pár kilométernyire, délre, egyik karámnak a majdnem keletnyugat irányban

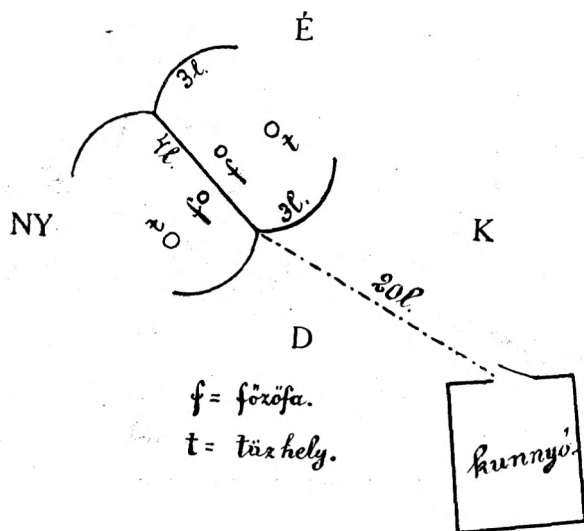
Négyszárnyu karám, kunnyóval.

épített dereka délkelet irányban megtört s így mint egy-két ölet húzódott, szárnyai tulajdonképeni észak és délnyugat irányban voltak kivezetve.

A háromszárnyú karámot szintén alszélnek és felszélnek építik. Ennek is úgy, mint a többi építménynek a partsabb helyet keresik, hol a víz nem áll meg s hol az ember jónak látja, ott rakja. Megcsinálásánál az uralkodó, különösen káros szeleket szigorúan tekintetbe veszik s ha ezt elhibázzák, fordítanak rajta vagy megtoldják. Ha beválik, ott hagyják évekig, mert felszedése bajos és sok nád *pocsíkba megy*, összetörik.

Mihelyt a *bacsó*, a számadó kijelölte a helyet, bojtárjaival meghúzza az irányt, megássák a *tövit*, megcsinálják a derekát a kívánt irányban s az egyik végén két felől ki vezetik a két szárnyát, ha a széliránya *kívánja*, közben meg is törik.

A karám sajátos faja még a *főzőkarám*, Angyalházán egy szoboszlai nyájjuhásznál találtam. Nem egyéb ez, mint egy rövid derekú és szárnyú négy szárnyú karám, melynek szárnyai a derék felé fordulnak, szél alá hajlanak,

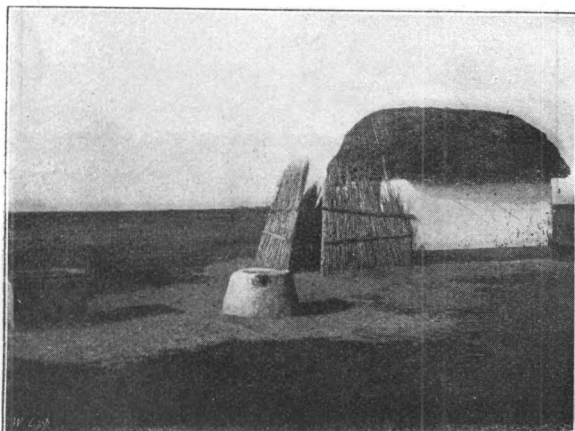

Főzőkarám alaprajza. Angyalháza.

hogy így nagyobb enyhelyet nyújtsanak a tűznek a főzéshez. A szél irányához képest főként felváltva a derék két oldalán, ritkán a szárnyak közt, főznek.

A kóbor juhászok, valamint az említett primitív enyhelyekkel bíró juhászok nem fejnek, csupán csak az állat felnevelésén, megőrzésén dolgoznak, vagy ha fejnek, bejárnak fejni a községbe. Ott azonban, ahol bizonyos tejgazdaságot üznek, a tejet feldolgozzák, állandó lakóhelyre, több épületre van szüksége a juhásznak. A Hortobágyon a

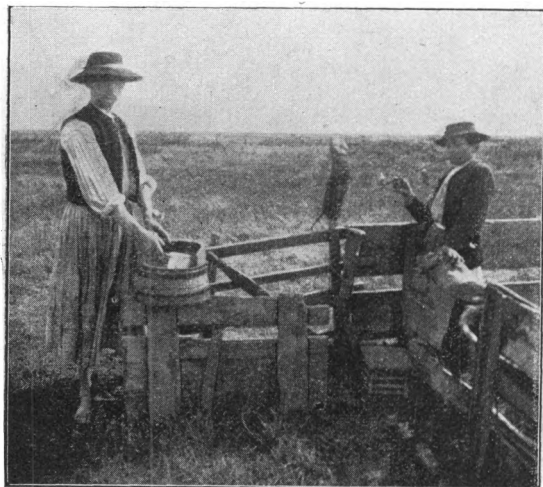
nagyiváni és madarasi legelőkön már régtől fogva kicsiny, primitív sárkunyhókat építenek, melyben lakik a juhász családja, az *asszonnip*, aki a *tejjel* bánik, ebben vannak a tej feldolgozásához szükséges eszközök s a készített tejtermékek, esetleg bőrök is. Négyszögletes sár, vagy vályog falú, padlás nélküli, nádfedeles kis kunnyók ezek, melyek évről-évre megmaradnak, gazdáról-gazdára szállnak. Egyszerű tiszta fehérre meszelve felette vonzó benyomást tesznek a belépőre. Ajtajuk rendesen délnek nyílnak, egy-egy kiszolgált faajtó és ablak a községből itt folytatja tovább

Sárkunnyó szalma fedéllel és szárnyékkal. Madarasi nagy legelő.

hányatott életét. Az ajtón kulcsos zár, esetleg lakat van, hogy télnek idején *bolyongó rosszember*ek be ne költözzenek. Az ablakon szépen egymás mellé, hézagosan rakott, a két végén szálankint fonállal összekötött redőny: a *hasúra* tartja hűvösen a szobát, üzi távol a legyeket. Legtöbb csak egy szobából áll, hacsak elibe nád szárnyékot, egy kis tornácot nem csinál a juhász, hogy az aprójószág be ne menjen. Vannak azonban egyiptváros kunyhók is. Egész berendezése egy vacok, rajta gúnyák, finom báránypőrök, egy eleséges láda, az ajtófélen a gomolyanyomó

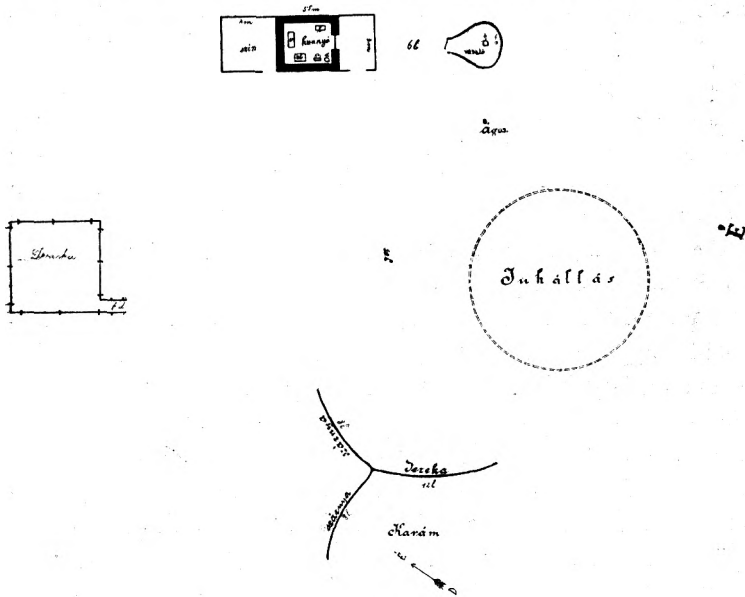
asztal, mellette a *moslikos (oláh) dézsa*, melybe a szarufára felakasztott, tiszta fehér ruhába csavart *gomolya* savója csepeg. Kis asztal és pár karos- és gyalog szék egészíti ki az egyszerű bútort. Kívül a kicsiny tűzfalon pár deszkapolcot vehetünk észre, melyen néhány gomolya érik a napfényen. Némely pásztor kunnyójáruléka a nádvasaló, hol főznek. A *zsendice* főzéséhez egy kerek sárkatlant is csinálnak, vagy a szabadba, vagy kunnyó előtt felállított nádszárnyékban. A vasaló mellett *ágos* tejesevények, vizesgúnya szárítására. 20–30 lépésnyire tőle egy *dranka*, vagy

Dranka fiókkal. Hortobágy juhjárás.

esztrenga a fejős-juhász számára, hacsak a jómódú debreczeni gazda hodályt, vagy aklot nem épített vályogból birkái számára. A *dranka*, mint neve mutatja, idegen, oláh szó, a birka nagymérvű elterjedésével honosodott meg. Az oláh sztronga szótól ered. A *dranka* és az *esztrenga* egy és ugyanaz. Régen kórókkal körülvett hely volt,³ ma a kórókat deszka pótolja, ritkán gyengébb nád, de semmi esetre sem nádból vert juh hodály, vagy fejősjuhok hodálya.⁴ Az oláh sztronga szótól ered, azt a bért, vagy

adót jelentette, amit a juhász a tejből a gazdának tartozott adni,⁵ ebből lett az isztronga, az a hídlás, min a juhokat fejték, később átment az akolra, hol a juhokat fejték.⁶ A Hortobágy és vidékén az akollal felváltva használják a dranka nevet. Rendes alakja négyszög, de lehet sokszög alakú is. Hordozható nagy darabokból áll és darabjait is *drankának* nevezik. Rendesen két szál deszka közé egy széles lécs jó hézagosan szegezve alkotja magasságát, hossza 5 m. Lerakása úgy történik, hogy szembe két karót

Juhász-kuntyó és környéke.

vernek a földbe olyan távolságra, hogy a deszka eltérjek közöttük és egy oldalát a két karó közt mozgatják, errébb arrébb húzzák s ez szolgál ajtóként. Kevés szeggel dolgoznak s így tovább használható a dranka. A dranka egyik szögletében van a *fiók*. Fiókra a fejős juhásznak van szüksége. Nem egyéb, mint a drankából másfél, két méter hosszan kinyúló 80–100 cm. széles sikátor, melynek külső oldala a dranka egyenes folytatása, míg belső oldala földbe

vert karókhoz kifelé egyre lejtősödőn szegezett deszka. Ebben van egy szék és egy *dobogó* deszkából, melyre állítják a juhót, mikor fejk s mivel hátul fejk, szükséges, hogy fara feljebb essék, hogy pedig az ember lábát össze ne tapossa, jobb lábára csizmát húz a juhász, melyet a fejés után a fiók első karójába húzva tart állandóan. Néha kényelem és spórolás szempontjából a drankát összeépítik a karámmal, úgy, hogy egyik oldalát a karámnád szárnya szolgáltatja, sőt megesik, hogy a fiók fölé, melyet a karám szárnya mentén vezetnek ki, oldalt nádat borítanak. A drankát fejésnél, *választásnál*, *hányásnál* (válogatás) használják. Mihály napra hazaviszik, máskor is gyakran változtatják helyét. Az állandó kunyhótól átlag 50 lépésnyire építik a karámot, még pedig külön a meddő, külön a fejős birka számára. A juhállás kb. 100 lépésre van a kunyhótól. Ha a szúnyognak ideje van, mint 1913 nyarán volt, *dedvedudvából*, juhganéból, füstöt raknak a juhálláson, köré terelik a birkát, a pásztorok maguk is körül fekszik s nyugton pihenhetnek e gonosz féregtől. Néha a kunnyó és állás körül nagy fekete foltokat találunk. Itt rendesen bőven terem cigány búza (*Agropyrum caninum*), mely a birka körme közé megyen, azt kikezdi, szőrébe vegyül, viszket és a birka megrágja a gyapját, vagy a szemébe, orrába megyen s így nem mer legelni. Ezt elkerülendő, nagy darabon a cigánybúzát felgyújtják. Eredetileg juhok számára épült a hodály, vagy juhoda.⁷ Nagy tágas helyiség, sár-, vagy vályog fallal kétereszes tetővel, nádfedéllel, a végén nagy hapuval. Ez míg egyfelől enyhelyet nyújt, másfelől itt fejk, nyírják. Állandó jellegű. Nyíró hodály a Hortobágy egyik legnagyobb épületét képezte sok ideiga múltban.

A ménes-pásztor, a gulyás, az ökör-csordás kezdetben szintén vándoréletet éltek. Nekik ugyan nem volt *csacsijuk*, sem más teherhordó állatot nem használtak, hanem tavasszal ott követte őket a *talyiga*, melyen eleség, tömlő, apró-cseprőkkel, felesleges, bár nem sok gúnya, volt felrakva. Künn, a Hortobágy-pusztán kijelölt járásukon egy alkalmas helyet néztek ki, hol egyidőre letanyáztak. A

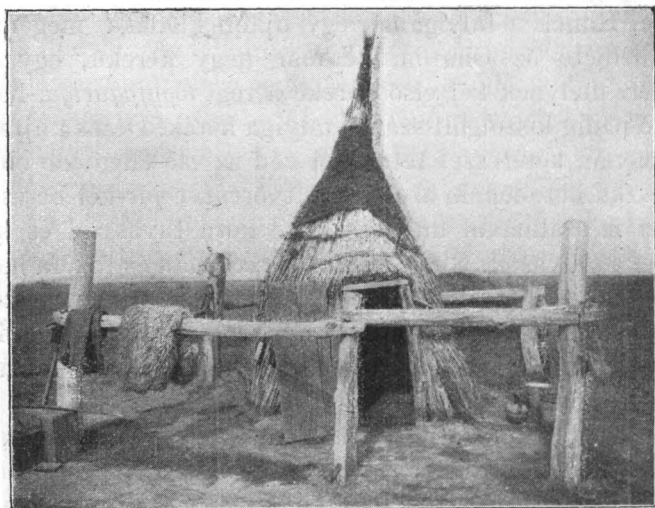

talyiga fedett tetejű, apró kimunkálatlan, vasalatlan kerekű nehézkes jármű volt, amelyet egy ló, vagy ha ez távol volt, a talyiga teljhatalmú intézője, a *talyigás* vont ide s tova. A talyigás nem a gazda volt, hanem mindig a bojtároknak rangban legkisebbje, vagy fiatal, még nem is bojtár suhanc, vagy érdemesült öreg, akinek mindenki parancsol.⁸ Nem ment ez állandóan a *marha ulán*, a ménessel meg úgy sem érkezett volna, hanem *indításkor*, mikor a marhát reggel az állásról elindították, megmondták, hogy délre hol lesznek, vagy este a *járás* melyik pontján hálnak s a talyigásnak kötelessége volt az étellel ott lenni a kívánt időre. Ennek a talyigának egy újabb kiadása még megsemlélhető az Ohaton, de már négy kerekű, egyrúdú szekér, melynek két első kereke a régi *tögyfaguriga*, hátsó kettő pedig kiszolgált szántó talyiga kerék. Deszka ajtaján lakat van, kétereszes teteje jól véd az eső ellen, de oldalt a deszka hasadéka in szél úrfi fütyörészve jár-kél be és ki, miért is szalmával dugdossák be kora tavasszal és késő ősszel a gulyások. Ruha, élelmiszer, csobán és főzőfa hever szép rendben ez alig két méter hosszú és tetemes széles alkotmányban, míg a tűzrevaló szalma kényelmes fekhelyet nyújt, ha esőben-szélben beheverednek. Vontatására két bivalyt szakít ki a gulyás.

Midőn azonban a tagosítás következtében a legelő szűkebb határok közé szorult s a számadó pásztorból *gulyás gazda* lett, a sok jószághoz nagyszámú cselédséget kellett tartani, a vándor életmód sem alkalmas nem volt, se szükséges nem volt többé. Így tavasszal kiveréskor már a gulya, ménesjárás lehetőleg központi, magasabb részén, hol a víz nem vette fel, honnan lehetőleg belátták a járást, *kunnyót* ütöttek fel. Rendesen a hosszan elnyúló lankás dűnéket használják fel mind e mai napig, melyet ők *part*-nak, *telek*-nek neveznek (szász-teleki, szatmári-teleki, macska-telki, derzsi-telki kunnyó), magasabb prehisztorikus dombokra nem költöznek, inkább a domb lejtőjére, *enyhibe*, oldalára, hogy a szél, *hideg eső*, késő ősszel a *nagy pustolás* ne érje őket. Ime látjuk a pásztor-

embert lépten-nyomon a klíma és földrajzi tényezők elhatárolván befolyásolják s ő egyszerű ésszel, de mindig gyakorlati módon, melyhez hosszú tapasztalata vezet, igyekszik a maga javára megoldani.

E kunnyó anyaga teljesen nád, formájára nézve kerek alakú az ősi, mert ehhez semmi más anyag, különösen *fanímű* nem szükséges, többé-kevésbé elnyúlt tojásdad alakot jelölnek ki, legalább egy öl hosszú és 4 sukk széles, teteje hegyes, *nádpih* bokréta leng rajta. Ezt

Hegyes tetejű kunnyó. Nagykecskés.

egy ember, főképp a tanyás is felállíthatja, ha gyengének érzi az eső ellen, egy kis *dudvát* hány rá, esetleg széna-kötelekkel megerősíti a tetejét a szél ellen, egy méteres lyukat vág rajta, a *szélenyhe* felől a korcot ráhajtja s a kivágott nádat szépen egymás mellé illeszti, késével egyenesre vágja s a korcoláshoz hozott fűzfa, vagy nyírfa vesszők vastagát kiválasztván, ezzel egymástól 40–60 cm. összeszorítja. Hátul egy, az ajtófélnak hagyott nád csomóba fűzött, karikára hajtott fűzfa vesszőn át dugott botot hasz-

nál, vagy botjával, villával betámitja. Néha szemöldök-fát is kerít egy eldobott deszka alakjában, az ajtó fölé teszi, hogy a nád le ne csússzon. Ott, ahol közel *fennálló erdő* van, több galyat használnak a korcoláshoz, nem ritkán magát a korcot is hajlékony vesszőből készítik. Ha közel tengeri csutkakóró, paré, vagy szalma van, azzal hányják be, vagy a városról hoznak ki rudakat ajtó-félfának s néhány darab deszkát ajtónak. Hogy a nagy jószágtól megvédjék, kb. méternyi távolságban erős korláttal veszik körül. Erre te-
regetik a vizes gúnyát, párlevél *dohán*-t száradni, ha néha *sikeredik*. A kunnyó belsejében nem laknak, csupán a felesleges gúnya, tömlő és elesíges láda van benne.

Szabad tűznél főznek s rendszeren a tűztől 4—5 lépésnyire van a *füst*. E kerek, hegyes kunnyók a debreczeni földről

Négyszegletes nádkunyhó. Angyalháza.

már rég kivesztek, csupán a nádudvari legelőkön, a kun-ságon, a Kecskés-pusztán s a csegei bellegelőn találhatók. A kirgiz nemez *jurt* és a lenge nádkunyhók között bizonyos hasonlóság sejthető. Alakra megegyeznek, anyaguk egy célt szolgál: a könnyedséget. Minőségét a növényföldrajzi tényezők változtatták meg. Belső Ázsia pusztáin kevés a nád, nemezt hord magával a nomád. Mig Alföldünkön bőségesen termett nád, kunyhójának anyagát mellőle vágta a pásztor, a vízszabályozás óta a nádas megfogyott, a nádkunyhók eltűnnek; a sárfalak tete-

jét cseréppel fedik meg. A Hortobágyon és vidékén csakhamar a négyszögletes kunnyó kezdett divattá válni. Ehhez a pásztor az alakot és a farészeket a városról, a községek-ből hozta, felállítása több időt, nagyobb ügyességet igényelt, de mivel szilárd alkatrészből is volt benne s a bekorcolása dróttal történt, tartósabb is volt, évekig megmaradt, ha minden tavasszal *rendbehozták*. Nagy karót vertek le, körül állították náddal, egy féleresz alakú tetőt tettek rá, mely szintén nádból volt, körül korcolták és bebirta jóideig. Néha nem is vesződtek az egész körülborításával, hanem csak a szél felőli oldalát húzták be náddal. Ilyen primitív négyszögletes kunyhókkal a szoboszlai legelőkön és Angyalházán találkozhatunk.

A primitív, kevés enyhelyet nyújtó nádkunnyót mielőbb alaposabb, állandóbb alkotmány váltotta fel. A nádkunnyó egész fennálló ház mintájára készült, négyszögletes alakú kétereszes tetejűre, mint a fent vázolt juhászkunnyó. Anyaga a nélkülözhetetlen farészeken kívül nád volt. Csakhogy már kezdettől fogva nagyobbra épült, úgyhogy a gulyás-gazda és cselédjeinek, tehát 8–10 embernek elesége, gúnyája, apró-cseprő dolga, tömlői elfértek és a karám helyett már ekkor fellép a *vasaló*,⁹ mely ettől kezdve a mai napig elválaszthatlan tartozéka a gulyás és csikós kunnyóknak, legyen a gulya, ménes egy kézben, vagy külön-külön. A vasaló a kosár továbbfejleménye. Keskeny bejáratától mindegyre öblösödő, végül egész kerek alakjával egy körtéhez hasonló fedeletlen nádalkotmány, melynek készítési módja megegyezik a más nádalkotmánykészítésével. A pásztorkunnyó kijáratával ajtaja szembeesik, 4–6 lépés választja el a mattól. Különbséget csak a *cifracsikósok* vasalója képez, mely rendesen önállóan, a gyűlékony nádtetejű, deszkaoldalú bódéra való tekintettel, ettől távolabb épül. Nagysága különböző, a pásztor háztartása szerint igazodik. Hossza 5–7 jó lépés, legnagyobb szélessége 3–4 jó lépés. A vasalót nagy gonddal építi a pásztor. Szépen kicirkalmazza egy ásó élével a kunnyó előtt. Két ásónyomot leás, beleállítja a válogatott

Vasaló. Mátá.

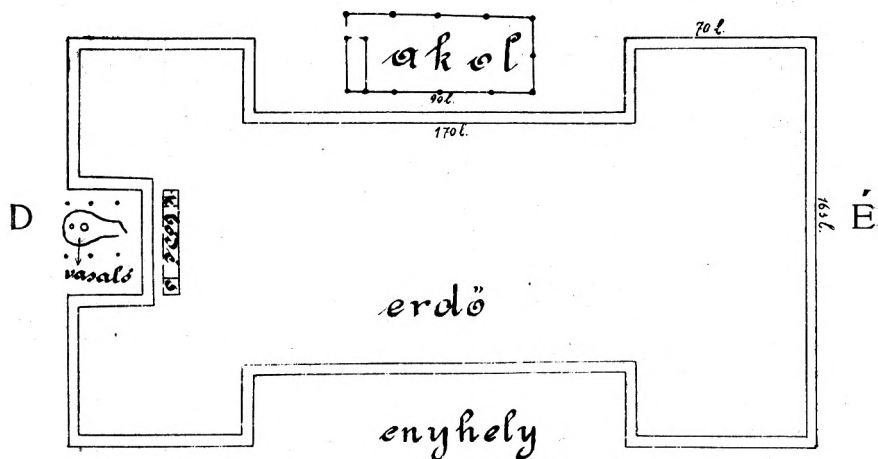
Négyszegletes nádkunyo. Hodályzug.

jó vastag szárú nádat, szépen elegyengeti tetejét, a vasaló tengelye felé *dűtősen* hagyja három, vagy négyszeresen, körülbelől parallel, bekorcolja úgy, hogy alul a legvastagabb korcot húzza és dróttal sűrűn átfűzi, a felső egy, vagy két korcot már vékonyabban adja neki nagyobb távolságra egymástól. Földjét a gyakori sárra való tekintettel téglával rakja ki a közeli elpusztult falu templom romjaiból. Mikor így elkészült, még egyszer körül nézi, megigazgatja a tövit *takaron*, *jó magosson* körültilti a kihányt földből s hogy takarosabb állású legyen, a tetejét körül egyenesre nyírja, bejáratához két ágast ás le, melyet felül egy harmadikkal, vagy deszkával összeköt s rá tesz egy maga *eszkontált* deszkaajtót. Az ajtó úgy áll elő, hogy 2—3 használt deszkát egymás mellé fektet, alul és felül egy-egy keresztpánttal összefoglalja, ennek két végét egy keskeny deszkával foglalja össze, úgy, hogy a foglalás Z alakot mutat; rátesz egy fazarat, melynek a nyelve kívül van, a kilincse pedig belül. Esetleg az északkeleti kevésbé napos oldalán egy nádszárnyéket is vezet ki, mely a mögötte levő pócon elhelyezett csobánt és más gyakran használt tárgyakat véd a nap heve ellen, illetve a felette uralkodó lombos fával együtt hűvösön tartja. A vasaló főzésre szolgál, a pásztor kunnyója, berendezése is ennek megfelelő. Kiszélesedő kör alakú hátuljának földén a bejáratnál szemben, középen van a tűzhely, hol hamuval betakarva füstölög lassan a tartós tehéngané tűz, mely mögött, amennyire a főzőfa karjának hossza megkívánja, egy kerékagy van beásva, melyben a hatalmas kontyos főzőfa forgatható. A tűzhely körül a vasaló enyhiben pásztor gyalogszékek, tehéngané, egy lapát, vagy ásó köpűjéhez szakított piszkáló vas hever. A korbán fenn kanalak ragyogó kerek ábrázatukkal üdvözlőnek, velük egy sorban még néhány faszeg van a korbán dugdosva, melyen törlórongy, szűr darab, a só-tartónak alkalmazott csizmaszár függenek.

A vasalót a pásztor a főzésre szolgáló enyhelynek építette, hogy a tűz ne nyelveljen ki a *vasfazik* alól s a *nagy*

vasfazík étel hamar megfőjön, az eső ne oltsa el könnyen a tüzet. Itt folyik le a pásztorok étkezése, ezért itt van a nagylyukú *evőszék*, melybe a vasfazík *belepászol*, ezt ma már ritkán használják, rendszeren a *jöldről* esznek, t. i. a földre teszik a vasfazekat.

A főzés a talyigás, vagy tanyás dolga lévén, a pásztorok az étkezés idején kívül alig tartózkodnak a vasalóban. Mégha a jószág a kunnyó közelében legel is, a pásztorok kívül a vasaló enyhiben ülnek, sohase láttam, hogy a vasalóból tartották volna szemmel a jószágot.¹⁰ Hiszen

A mesterséges menhely alaprajza.

azon keresztül nem láthat, lépten-nyomon ki kellett volna jönni az ajtó elé, míg kívülről a vasaló enyhiből kényelmesen beláthatta a jószágot, meleg gúnyája megvédte az idő ellen, legfeljebb a gyenge öltözetű hajcsárok ültek késő ősszel a tűz mellé. Evés után betér, hogy egy darab paraszt tegyen a pipájába a tűzből. Nappal nincs a kunnyó körül, éjjel a *gulya szélén* alszik.

Végre elértünk a jelenkor építkezés módjához. Mikor a kultura és a nagyobb kényelem előtt letűntek a nád-kunnyók s helyökbe léptek a sokkal állandóbb jellegű

sár és vályog falazatú nád- és cseréptetőzetű rendes szoba alakú padlásolt, fél padlású, vagy padlástan kunnyók, melyeket önkénytelenül is *tanyának* nevez az idegen, a gazda, csak a pásztor hívja még egyideig megszokásból és szerénységből kunnyónak.

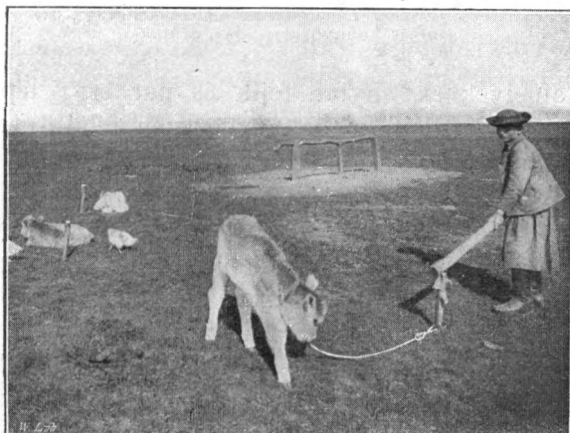
A mai kunnyók már inkább tanyagazdaságok, hol az ember és állat egyaránt némi védelmet, valamelyes kényelmet talál. A kunnyók között legnagyobb a Mátá mögötti nagy kunnyó. Fekvése, mint a legtöbbé, ENy.—DK. Kijárata mindig a gonosz uralkodó szél enyhiben van. Elöl egy kis tornác, melynek eleje, déli oldala félig kivágva, itt *könyöklő* van, ezután a kunnyó maga padlástan 4·5 m. hosszú, 4 m. széles, körül a fal aljában a tömlők helyét katonaládák foglalják el, minden láda felett egy faszeg a falba verve, melyen az illető használatonkívüli gúnyája, *fejír ruhája, tölgyfa gatyája* van felakasztva. A gazda *hummi*a külön oldalban van. Apró-cseprő dolgaik a falba ejtett vaklyukban vannak, a bejáratnál eleséges láda, ebben szalonna, tészta, só, paprika és *főzelik*, az ajtó hátmögött póc, melyen a megszegett kenyír, *iteles bodon, tejes fazék* áll. Kívül a tűzfalon egy pócon *egész kenyer*ek borulnak egymásra. Szikkadni vannak kitéve, a penésztől óvandók. Az ajtó előtt egy pad heverészik, ezen szokott a már öregedő számadó, vagy gulyás-gazda pásztor feködni, *fűajnak* egy *fűajdeszkát*, vagy fadarabot használ.

A kunnyót követi a külön bejáratú, oldalajtóval bíró lúól, a *csikós lúnak* félszer jászollal. Ide kötik be a csikós hámos lovát, vagy a bojtárok a csikós vagy hátas lovat, ha előjönnek enni. A tornác, a kunnyó, a lúól egy tető alá vont épület, újabban ragasztottak a végéhez egy féleresztes nádoldalú lágy tehén ganéval vagy sárral betapasztott szekér színt, mely a szekér mellett a kunnyó körül nagy számmal tenyésző szárnyasnak, birkának, vagy *disznónak* is adnak nyughelyet. Ebbe szokták esős nyáron a tüzelő anyagul szolgáló árvaganét is összerakni. A sárépület előtt az ajtóval szemben van a vasaló, a vasaló oldalánál rendszeren négy lombos fa, hogy ez is oltalmazza

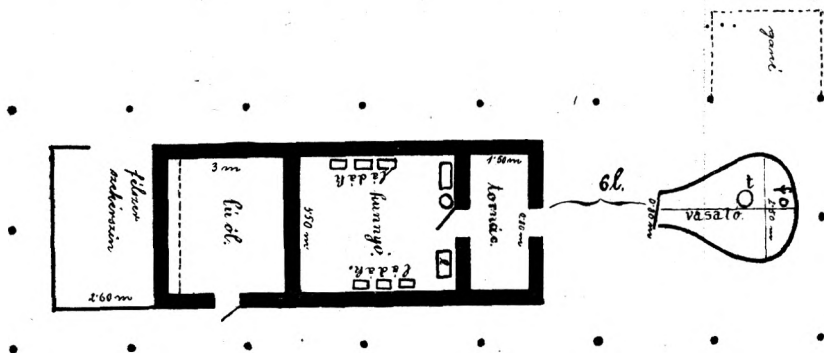

Gulyás kunnyó. Faluvégalmosi járás.

Koplaló. Hortobágy-Máta.

lomjával a vasalóban égő tüzet. Az egész felsorolt épületcsoport köröskörül korláttal van körül véve, hogy a jószág ne ártson neki. A korlátnak a kunnyó bejáratához vezető két ajtaja van, ennek ajtófelénél levő madzag-karikába dugják a botokat a bentlevő pásztorok, hogy mindig kéznél legyenek. A korláton száradnak a vizes gúnyák, erre áll fel a bojtár megnézni, hogy merre van a marha, végül ide kötözi reggel és d. u. a talyigás a fejős teheneket és ezek *bornyát*, mikor fej. Némely kunnyó környékén a *koplaló* található a fejős tehenek megkötésére. Három leásott ágasból és az ezeken keresztül fektetett gerendából áll. Ettől kb. száz lépésre a szopós borjúk vannak lecove-

Gulyás kunnyó alaprajza. Mátá.

kelve, amelyeknek anyját fejik és pár száz lépésnyire odább a *barom állás*, melyet a közepén felállított *dörgölődző* fa jelez. Az állást gyakran változtatják, hogy egyfelől a barom, kivált esős nyáron, sárra ne vágja maga alatt a talajt, másfelől többhelyt telkesítsen s alkalmat nyújtson az *árva gané* szedésére, mely a pásztornál és szegényebb község lakóinál ma is fontos tüzelő anyag. Rendesen kútak közelében *állítanak* s nem mindig a kunnyó közelében. A csikósnak lóháton lévén a tanyája, rendesen kisebbszerű kunnyót tart, kisebb mellékhelyiséggel, sőt mióta a *renyhe ménesek* a gulyákkal egy kézen vannak, a csikós kunnyók elhagyották.

A *cifra csikós* tanyája már egészen más. E ménesben anyakancák lévén, több gonddal kezeltetnek. Ezek számára már szárnyékok is épültek, nem nádból, sövényből, hanem fennálló erdőből. Az 1870-es évek óta a Hortobágy-pusztasík térségein kisebb erdők tűntek fel, melyet bizonyos szabályossággal ültettek. Akácfa erdők ezek, melyek a kemény és nedves altalajban rendkívül nehezen tenyésznek. Ezeket az ú. n. fennálló erdőket rendszeren hátakon, telkeken ültették, pl. Szásztelki, Szakmáritelki. A többé-kevésbé négyszögletes erdőn felszélnek és alszélnek megfelelően beugrásokat hagytak. Ide *veri* a csikós a hideg szeles eső elől a jószágot. Ide állít a gulyás sötét, viharos éjszaka elől. Bár méteres, széles, elég mély árok veszi körül, mégis a jószág *bebúvik* és simára *dörgöli* a fa kérget. A cifra ménesnél deszkabódé épül az erdő enyhiben, hol Debreczen város tenyészmenei vannak a fedeztetési határidőn belül. Nincs külön pásztortanya, honnan magános felkorlátozott vasaló nyújt enyhelyet a főzésre, míg a csikós és lóápolók a bódé egyik sarkában, a lovak közvetlen szomszédságában deszkafallal elkülönített helyen tartják szükséges holmijukat, vagy ha asszony nép jön ki, ebbe fektetik, előbb azonban egy *csóva* szalma füstjével kiűzik az óriási mennyiségű hűsölő szúnyogot. A csikós maga kinn fekszik, de nem tanyázik a vasalóban. Ott, ahol fennálló erdő nincs közelben, a jószág kímélése szempontjából deszkaszárnyékokat építtetnek valami falusi barkács emberrel. A szél járása szerint különböző alakú szárnyékok vannak egyszerű elnyúlt és vannak három ágó kereszt vagy T alakú szárnyékok, mely utóbbinak hosszú dereka végén *szél alá* hajlik, hogy enyhelyet adjon szél ellen. Akla van még a *bikának*, négyszög alakú deszka kijáratát hatalmas keményfa rudak zárják el, melynek egyik vége vas sarkon függ és forog, másik vége csapba tétetik és így záratik el. Általában ezek egészen új dolgok a Hortobágyon, a szomszédos legelőkön még ezek nincsenek meg. Különben a jószág kora tavasszal késő őszig egész nyáron át *szabad vackon* hál, szenvedve hideget,

meleget, noha nem egyszer a föld is egy sárrá van alatta ázva.

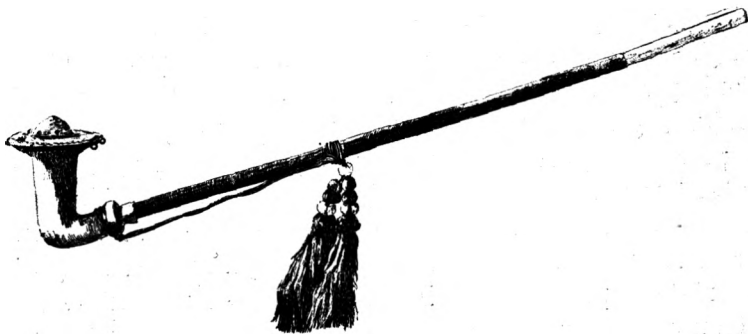
Télen sincs külön sorsa. Takács Sándor szerint¹¹ a 16—17—18. században a jószág szabadon telelt, hallo-másom, sőt tapasztalásom szerint még a legutóbbi évekig megvolt ez néhány debreczeni gazdánál.

András-napkor *szét verték* a gulyát, haza ment a jószág a tanyára, nem ismerte az istállót, sőt még be se lehetett volna kötni, ment tehát az *erdőre*, a kaszálóba, a Cserére, Fancsikára, Savós-Gutra (Savós-kút), Somára, Halápra stb. Pásztora már nem a külső legelő pásztora többé, hanem a majoros, vagy ha az ennek *szegődcsigibe* nem volt egy gulyás bojtár, akit a marha mellé fogadtak telelni. A jószág az erdőben csatangolhatott, jól élt a száraz magas fűvel, avarral, ha ezt a decemberi hó elfedte, a már előre felhalmozott takarmány: *csutka*, *csuhaj*, szalma szolgált eledelül. A pásztort a gazda kosztolta, a hegyes tetejű földkunnyóban tanyázott,¹² a jószág pedig szabad vackán s annál *jobb* (kövérebb) volt, minél állandóbb kemény, száraz hideg volt. Ha az erdőn megette az oda-szállította takarmányt, vándorolt a pásztor a marhával tovább a *jekete földre*. Elepre, Álomzugba, Ebesre, Szepesre stb. Az erdő még érezhetően enyhíti a szél erejét. Enyhet nyújt a hideg szél és hó pusztítás ellen, de a sík fekete földön, hol akadálytalanul sívít a csikorgó februári szél s a hó oda lepi a marhát, ahol fekszik, elviselhetetlen. Nem tűrheti a jószág; fázik, nem eszik, iszik, beteg lesz, ezért kemény télen *szállást* csináltak neki. Ilyen szél-től-hidegtől védett helyre szükség volt azért is, mert téli időben ellik a jószág s kicsinyeit megvenné az Isten hidege. A szállás Takács Sándor szerint nem egyéb, mint néhány karót a földbe vertek s ezt náddal vagy gazzal beborították. Még élő öregek még emlékeznek a szállásütésről. Hideg télen, nagy hóeséskor, a pásztor a baromállás körül hordta a ganét, melyet különben a józága alatt hagyott volna a szabad vackon, hogy az nyárára jó ganévá érjen. Ezáltal mintegy enyhelyet nyújtott a fekvő józágnak a szél ellen. Előbb

csak a széllel szemközti oldalon épített ilyen védő falat s ha a szél *csavargott*, szabálytalan négyszög alakban körül hordta, aztán bele állított ebbe, hiszen a csonttá fagyott földre nem verhette, néhány karót s e karókra kevés csutkából (tengeri kóró), szalmából tetőt hevenyészett s tavasz vidultával lassanként megétette a *fedőliket*. Így nem csodálhatjuk, ha 1777-ben a nürnbergi urak csodálkozására a szállás tetőzetét is megétetik. Ha tényleg nádat étettek, nagy inség, hosszú tél lehetett, a kis gazda primitív takarmánykertje ma sincs kellőleg berendezve hosszú téli takarmányozásra, hát még akkor. Mikor pedig *kiment a föld jagya*, a jószág tovább vándorolt ismét a Hortobágyra, ahonnan ősszel elindult s 4–5 hónapig vándorolt. Így az évenként megújuló kör futása befejeződött. A szállás gané falát ilyenkor széthordták a földre trágyának. E primitív szállásnak, mely a keleti nomád népek téli szállásával tökéletesen megegyezik, bár természetesen az anyag a geográfiai viszonyok szerint változik.¹³ E szállás egyik fajtáját amaz enyhelyben láthatjuk meg, amelynek állandó s két ereszes nádtetővel, fa oszlopokon áll s e lábfák 3 oldala be van deszkázva, negyedik, hol a szél legkevésbé éri, nyitott s egyik végében van pár deszkával a pásztor helye elrekesztve. Ilyen Cserepes-pusztán található még. Folytatása lett a XIX. század elején épített az a tanya, melyben egy fedél alá foglalták a majoros lakását és a hatalmas istállót.¹⁴ E tanya vert falból épült, náddal volt fedve, szegése venyige, gátoron keresztül lehetett bele jutni, melyet kezdetleges veréce zárt el az avatatlan kutyától, csirkétől és malactól. A gátorban két oldalt széles alacsony *gátorpatka* húzódott, melyen szűr, guba állandóan összehányva állott s heverésre csalogatta az e foglalkozásra úgy is hajlandó majorost. A jobb oldalon egy sár pócon a fazíktartóban disznó vagy marha hólyaggal bekötött ételes fazékok állottak. A gátorból egy ajtó vezet egy nagy ólba. Szembe a fehérre meszelt nagy *színatartó* sárból, melybe kívülről, a kazalból kötelesponyvákban hordják a pévát, szalmát. Jobbról-balról a fal mellett félszer jászol

fut. Balról a *tüzelő*, felette a deszka *kímén*, télnek idején éjjel-nappal ég a tűz, telik a tüzelőnek nevezett sár vályuba hordott csutka vagy szalma ízikkől s éjjel a pásztorok körül fekszik a tüzet, ennek a fényénél vigyáznak a jószágra. A kéményből egy füstös görcsös vadkörtefa *kákó* csüng le egy keresetlen görcsös kötél darabon, ez pótolja itt a főzőfát, később, hogy a szabad tüzelőből a tűz *el ne legeljen* a barom alá, a tűzhely mellé egy sár tüzelő padkát húztak kb. 80 cm. magasságban, melynek elülső beugrásában tartották az *ivóedint*, a csobánt, vagy a sűrű *rostílyos* fekete korsót. Padlása, ablaka nincsen a komor épületnek, csak néhány vak lyuk mellett igazi lyukat is hagynak, hogy némi világosság szűrődjék be. Tüzelőből egy ajtón a majoros házába jutunk, melyben néhány szegényes bútor mellett a hatalmas boglya kemence nagy suttal és széles patkával tűnik ki. Ennek már van ablaka és padlása. Ez a sárház átmenetet képez a szállástól a tanyáig, hol már külön emberi lak mellett istállók és gazdasági épületek vannak s inkább szállás, mint tanya. A *Protocollum appropriationum* több helyen szól szállásról és ugyanakkor tanyáról, tehát a kihallgatott tanúk vagy panaszos nem jelölhette két szóval egy és ugyanazon fogalmat. 1791-ben a *hatházi szállások közül* loptak el a gonoszok néhány tehenet. Civis Burai Ferenc uramnak a nagyhegyesi szállásán telelő gulyájából szaladt el egy tehén, midőn az elepi szállásról 1796-ban elszalad a másik, az ebesi *tanyán* találják meg.¹⁵ (1796.) A XVIII. századbeli határjárási térképen pedig a Hortobágy szélén a Kőudvarban vannak a szállások nagy számmal leütve. A XIX. század elejéről feljegyzések a tanya és szállás közt különbséget tesznek. Így alakulnak át a primitív enyhelyek kényelmes otthonokká, a nomád életmód így szűnik meg lassanként. E szilajság aklimatizáltak embert, állatot úgy, hogy még ma is csak a magyar faj jószág bírja ki a mostoha ellátást s az embert testileg-lelkileg bátor és fegyelmezett volt. Ma már csak a Hortobágytól az istállóig, visszahajtogatják a kényelmében ezerféle betegségtől üldözött kevés számú állatot.

- ¹ Ratzel Fr. : A föld és az ember. Ford. Simonyi I. Budapest. 1886.
- ² Határjárási térkép Debr. és Balmazújváros közt. 1787.
- ³ Magyar Nyelvőr. 1879. évf. 234. l.
- ⁴ Turi Mészáros I. : Pásztor hajlékok a Hortobágyon. Magy. Nyelv. 1912. évf. 282. l.
- ⁵ Dr. Takács Sándor : Sztronga M. Nyelv. 1906. évf. 22. l.
- ⁶ Dr. Madarassy L. : Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest. 1912. 66. l.
- ⁷ Balkányi Szabó Lajos : Debreczen helynevei. Debreczen. 1865. Szinnyi J. : Magyar tájszótár.
- ⁸ Hermann O. : id. m. 375. l.
- ⁹ Hogy miért adták e sajátságos nevet eme nádalkotmánynak, nem tudtam egészen nyomára jönni. Sokan az alul széles, izmos, felül összehajló alakját szeretik a *szenes vasalóhoz* vagy a szabók vasalójához hasonlítani. Én inkább a Debreczen vidékén gyakori *vasélező* szóval szeretném rokonságba hozni, mely elhagyott, rozoga hajlékot jelent, ahol tüzelnek is. Pl. ki ne gyújtsd azt a vasélezőt.
- ¹⁰ V. ö. Herman O. : id. m. 377. l.
- ¹¹ Takács Sándor : Régi magyar pásztorélet. Magy. Nyr. 1903. 1. T. 4. l.
- ¹² L. Dr. Ecsedi I. : A debreczeni népi építkezés. M. N. M. Népr. Ért. 1912. 265. l.
- ¹³ Almásy György : Vándorútam Azsia szívében. Budapest. 1903.
- ¹⁴ Dr. Györffy István : A nagy kún tanya. A M. Nemz. M. Népr. Értesítője. 1910.
- ¹⁵ Protocolum Appropriationum 1791., 92., 93., 96., 97. stb. Városi közlevéltár. Debreczen.

Egiszrezű fehér cserép pásztor pipa.

VIII.

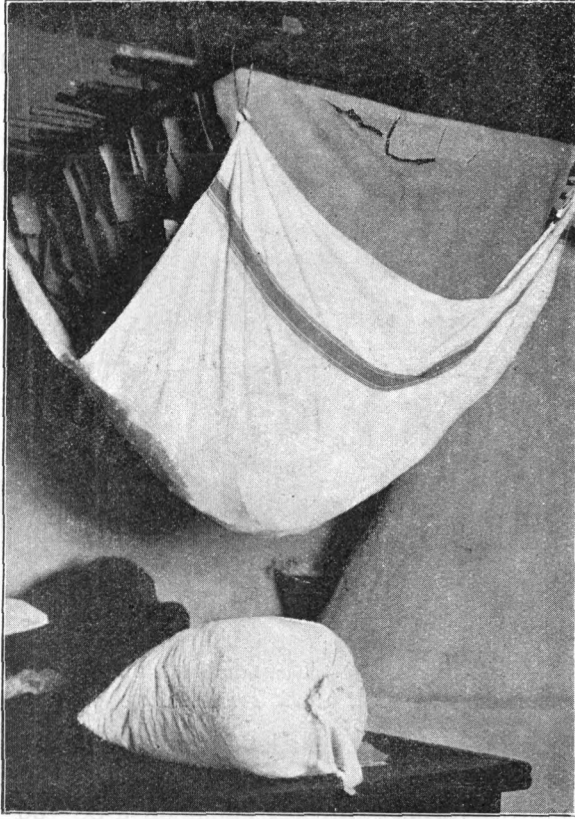
A pásztorok étkezése a Hortobágy pusztán.

A pásztor eledele nem hús, mint természetesnek látszik, hanem gabonafélék. E természetes életmódtól való eltérés oka gazdasági. — A gazdasági alap szerfölött csekély és ingatag. — Őskori leletek tanúskodnak a gabonafogyasztás mellett. — A savanyú étel fogyasztása a távoli háztartással és rossz ivóvízzel függ össze. — A lebbencs különféle alakban az összes pásztoroknál meg van. — Gulyásos hús élvezése általános a pásztoroknál. — A belek élvezése. — A hús konzerválása a Hortobágyon. — A tej feldolgozása közös a hortobágyi és ázsiai nomádoknál. — Az ivóvíz függ a fizikai földrajzi tényezőktől. — A vizszerzés feltételeihez alakul a pásztor ivóedénye is. — Az ivótűrők és a csobán. — Az evőeszközök díszítése teljesen keleti típusu.

Vámbéry a középázsiai török-tatár népekről írva, a húsételt tartja a nomád pásztorok ősi, természetes, tulajdonképeni eledelének.¹ Almássy a természetes állapotot elejtve,² gazdasági okokból lehetetlennek tartja ezt, mivel a pásztor vagyona a legingatabb gazdasági alapra, a jószágra van lerakva mint egyetlen tényezőre. Miből él, ha ez egyetlen jövedelmi forrást felemészti, sőt mi lesz vele, ha nem várt szerencsétlenség elpusztítaná nyáját? Szerinte a pásztor, még ha nomád is, rá van utalva a földművelőre. A paraszt a föld terményét adja a pásztor-nak, a pásztor ezért a paraszt vagyonát növeli jószágban.

Hogy a hortobágyi pásztor a legrégibb időkben cerali-
ákkal is táplálkozott, bizonyítja a hortobágyi őstelepeken
talált különböző korú, számos hosszú és kerek alakú őrlő
kő, melyek a debreczeni városi múzeum ásatásai kapcsán

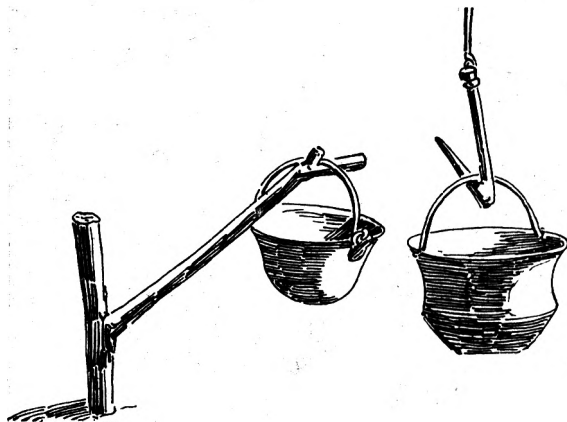

Lebbencs tészta szárító.

kerültek napfényre s melyeket kézi erővel dörzsöltek ösz-
sze és így készítették nagy erővel a primitív dara-anyagot.
A durva árpa-dara, melyet megpirítva tejben vagy vízben
megfőzve a kirgizek főtáplálékának ismer Almásy, pár
ezerévvvel ezelőtt, honi pásztorainknak is kedvenc eledelül

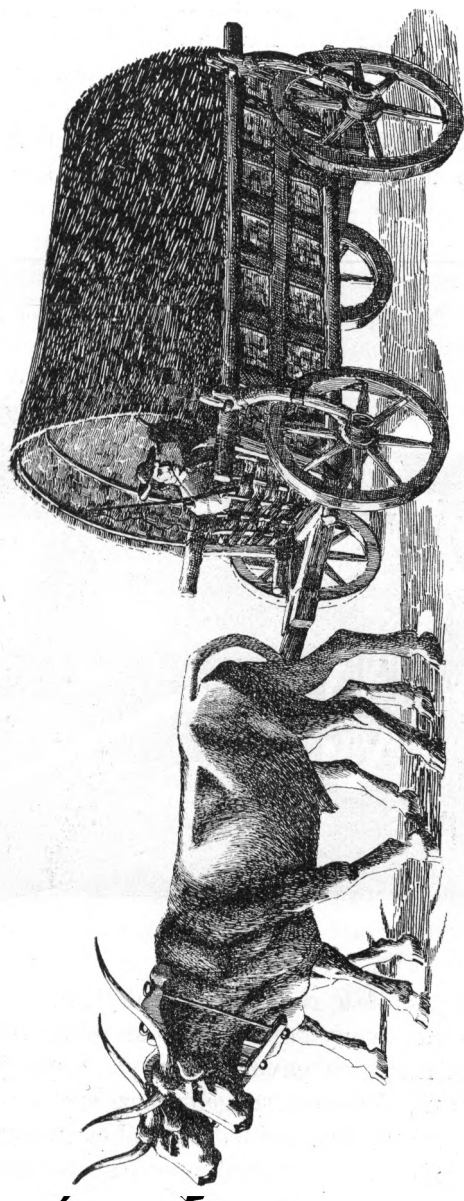
szolgált. Hogy az egyszerű, vízben, ritkábban tejben megfőzött dara, nálunk egyszerű, de ízletes, kezdetleges tésztává változott idők folyamán, az a kultura sok ostromának és a gazdasági jólét kedvező eredményének tekinthető. A mi juhászunk is megpirítja zsírban a tésztát és azután tejben főzi meg, ha van teje, ha nincs: vízben. „Szegény ember vízzel főz“.

Vámbéry a török-tatár, tehát a magyar ember jó étvágyát is gazdasági helyzet tekintetbe vételével az éghajlat befolyásának szereti betudni. Párhuzamot is állt fel e néptörzsek és az arab beduinok között. Az arab beduin

Vasfazik szolgálán, bogrács kákón.

20—32° északi szélesség közt levő őshazájában évi 25° C hőmérséklet mellett sokkal kevesebb és ritkább étkezést kíván, mint a török-tatárság őshonában a 38—58° északi szélesség közt, hol az átlagos 15° C a túlnyomó hűvös és fagyos hőmérséklet mellett naponkint háromszori jóllakással kénytelen testét edzeni az éghajlat hatása ellen, holott a beduinoknak egyszeri evés is elég. Vegyük még ehhez, hogy a déli népeknek olyan cukor- és liszttartalmú növények vadon is teremnek (datolya, szarvasgomba), melyek az északi pusztákon egyáltalán nem találhatók, úgy, hogy

Eleségesszekér hajdan a Hortobágy pusztán.

még a mindennapi kukoricát és tököt is messze földről kell szállítani, hogy csemegéhez jussanak. Így tehát pásztorainknak a körülmények hatása alatt nem csak többet, hanem gyakrabban is kell enniök, mint a tőlük délre lakó, hasonló foglalkozású embereknek.

Ami a különböző étkezés idejét illeti, a hortobágyi pásztornál ép úgy, mint a középázsiai török és a krimi

Pásztorszekér.

tatár pásztoroknál³ a reggelizés napfelkeltekor történik. Nem higienikus vagy dietetikus szempontból, hanem foglalkozásuk hozza magával. A gulya napfeljötte után kevéssel elindul, ekkorra a reggeli étkezéssel kész kell lenni. A juh későn indul, ha elszéled, ott lehet hagyni és lehet enni. Legkésőbb eszik a Hortobágyon a csikós, mert a ló egész éjjel legel, csak az erős napsugarak állítják meg.

Reggel 7—8 óratájban összeáll, ekkor jönnek be a csikósok enni. A magyar *fröstök* ép úgy, mint a török *kusluk*, gazdagabb, mint az ebéd és vacsora, noha mindig az évszakhoz, a pásztorok körülményeihez alkalmazkodik és vagyoni állapotától függ. Ezt követi *dilebid* úgy 11—12 óra tájban, régebben pirított tiszta leves, az utóbbi időben a hortobágyi pásztoroknál nem főtt étel, hanem kenyír-szalonna, s naplemente után a vacsora.

A hortobágyi pásztor étrendje teljesen megegyezik a vele egy pusztai zónában lakó pásztorokéval. Fő eledelét a *lebbencs* vagy *lebbencs-leves*, *tiszta-leves* képezi. A pergelt leves egy fajtája, mely megfelel a kara-kirgizek vízben főtt búzalisztjének a *dzsarmának*, de szalonna-tepertővel jól megszírozva. Néha a leves tésztát tejben főzik meg zsírnélkül, ekkor nem lebbencs a neve, hanem tejes tiszta, mely hasonlatos a gazdag kirgizek asztalán gyakori *szüsz-méhez*. Régebben a múlt század elején, mikor a debreczeni gazda természetben róttá le a barmait őrző pásztor iránt kötelezettségét, magok a földműves gazdák látták el eleseggel, tehát tésztával, szalonnával, kásával és kész étellel a pásztorokat. Amely gazdának 20 darab nagy jószága volt, tartozott egyszer *kikészíteni* a pásztort két hétre. Minden két hétben más-más helyt jelent meg a talyigás vagy egyik *bojtár* két ökör által vont nehézkes szekeren az illetményért s a debreczeni gazdák versenyeztek a *kikészítésben*, aminek csak a pásztor vette hasznát. A jó világ elmúlt, a pásztor pénzül kapja ki illetményét s maga tart a városban vagy községben háztartást, hol családja lakik, hol kikészítik mai napig is. Az ekhós szekér is megváltozott, kétszeres gyékénnyel teríti le fürge lovak által vont szekerét s alatta pihen két heti eleség. A tiszta-levest főzték régen minden délre. Reggel esznek ma is legjobban. Ilyenkor rendesen melegítenek. A városból nagy ételes bodonokban vereshagymás ecetes savanyút hoznak ki, melyben darab számra vágva füstölt disznó hús úszkál. Ezt a savanyú levest csak megmelegítik és úgy fogyasztják el. A savanyú lé fogyasztása az alföldi rossz ivóvízzel

van kapcsolatban. A szerves vegyületekben gazdag talajvíz a bacillusoknak és miazmáknak millióit hordván magában, mindenféle betegségnek terjesztője. Alföldi népünk, főleg a hideglelésnek elkerülése végett fogyasztja az erősen savanyú levet.

Néha, főleg estére, *öreget* főz a pásztor.

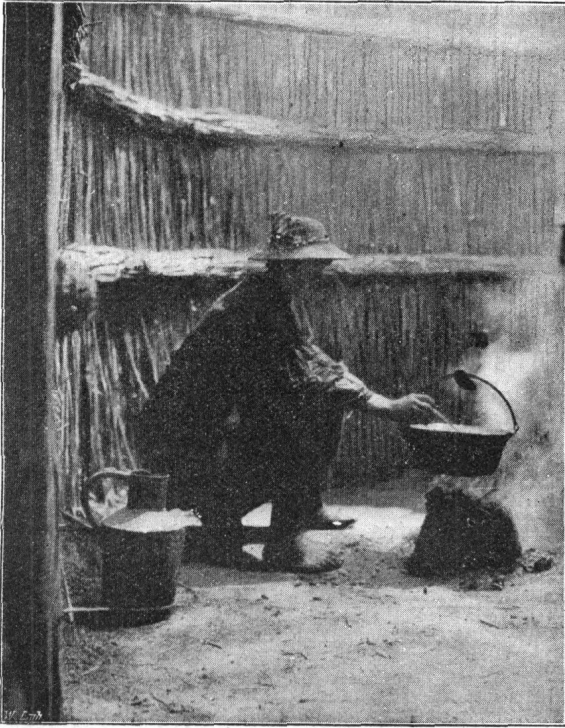
Leggyakoribb a *tisztás kása* vagy *kásás tiszta*, aszerint, amint több tészta és kevesebb köleskása; vagy több kása és kevesebb tészta van benne. A köleskása különben elengedhetetlen kelléke a hortobágyi pásztoreléség készletének épúgy, mint a kirgizének. Délben a levesétel ma már elmaradt. A pásztorkunyhó állandósítása és takarékosági szempontból ehelyett mindenki tesz reggel a szűrűjban lévő zacskóba egy darab kenyeret és egy darab szalonnát, sót, paprikát ebédre.

Almásy ama véleménye, hogy a kirgiz csak ritkán eszik húst, áll a hortobágyi pásztorra is. Általában a hasított körműeket eszik, míg középázsiai fajrokonai inkább a lovat csemegézik be. Ha egy esett birka, borjú kerül, amelyet a *bolondja* vagy a vér megöl, ma is jóllaknak, belőle; azonban a hosszas szenvedés után kimúltat ők sem eszik meg. Ha egy jó borjú vagy egy tinó esik el, a talyigás hatalmas bicskával megnyúzza, a hátuljából egy jó vasfazik húst, amely könnyen meglenne 25—30 kgr., bográcsra hány, levágja a szárat is s ezeket mint jó velős koncokat, a vasfazik aljára rakja, végeit megvagdálja, hogy a jó lé átjárja, arra néhány jó marék húst tesz, ezt besózza lágysóval. Ezt szemlélte végig Gvadányi is, midőn így ír:

„Míg lovam fűbe kötöttem pányvára,
Akasztott egy bogrács húst a szolgafára.
Megborsolta s vereshagymát metszett arra,
Kért: hogy amíg megfő, üljek a szalmára.

Ezután újra és újra egy húsréteget, ismét megsózza, paprikázza, mígnem tele lesz. A hatalmas vasfazikat két kézzel megragadja, felteszi az izmos, kormos szolgafára, a tűzhelytől egy kis lépésnyire ázott kerékagyban a jó

ganétűz felé fordít. Vízet nem tölt rá. Csakhamar főni kezd saját levében a hústömeg s mikor a teteje megrezdül, leakasztja, kiviszi a *vasalóból* és egy kétszeresen leterített gyékény felett néhány rázással, egy vízszintes és egy függőleges kör mentén elfordítja egy darabban, úgy, hogy ami alul volt, az most felül került s ami kiesett, a gyékényre

A talyigás főz a vasalóban.

esett. Bár a felső húsréteg még azon nyers volt, íme az alja már piros, lehet enni.

Erről mondja Gvadányi :

„Egy jó rázást tevén, de ilyet ki látott,
Magamnak is szemem meredt volt s szám tátott“.

„Mert egy rázással, mely hús volt fenekén,
Egybe felül esett, vala a tetején.
Egy darabocska is földre le nem esvén,
Tsodálkoznom kellett a' gulyásnak tettén“.

„A' mely hús felőről esett az aljára,
Nyers vala egészben, alig érte pára.
A' felső, mely esett ennek a hátára,
Jól megfőtt, úgy tetszett, hogy nézek rózsára“.

Míg ez megtörténék, nagy karély kenyeret szel le a figyelmes fiatal s farba járó, rövid nyelű, két ágú villájával a tűznek támasztja piritani. Mikor megpirult, kivesz egy nagy koncot, végénél fogva a piritósra üti, kése pengéjével elkeni, lágy sóval, paprikával behinti s e velős piritós a legjobb falatot képezi. A húsnak ilyenén való elkészítése a *gulyásos-hús*, de semmi esetre sem *gulyás*, *goullash* s *gullasch*. A magyar ember a húst *gulyásosan* főzi meg, de sohasem főz *gulyást*, még csak nem is a valószínűleg Jókaitól átvett⁴ *gulyáshúst*. Bizony ideje lenne már a magyar étlapokról is kitörölni az ízléstelen nevét e jó magyar népies ételnek.

A birkát is meg szokták főzni paprikásan vagy gulyásosan; bele teszik még tűzön megperzselt, de a szenes részétől fehérre tisztított lábszár csontjait is, mely *Almásy* szerint annyira ízletes falat a kirgizeknél, hogy a gazda maga perzseli meg;⁵ nálunk néphit szerint ezért verte agyon egyik juhász a másikat. *Almásy* írja, hogy a birka-hússal a szegényebb kirgizek összefőzik a summásan tisztított belet is.⁶ Ez a szokás a mi juhászainknál is megvan s legkitűnőbb falatjukat képezi.

Míg a levágott és megnyúzott birka a karámkorcba akasztva hül, addig a pásztor nádkéssel felhasogatja a gyenge beleket, sommásan kimossa s kimosás után eldarábolja. A felfőtt paprikáshús közé teszi és a nyersen 15—20 cm. hosszú, gyenge báránybelek a forró lében hüvelyk nagyságú falatokká kucorodnak össze. Nagyon szeretik a beleket *vágott lének* elkészíteni. Nem egyéb ez, mint a bő lébe főzött belekhez késsel apróra vágott tésztát vetnek.

A hurkatöltést is a baromtenyésztő nomádok találták fel és ismertették meg a világgal. A középázsiai törökök, Vámbéry szerint, lóhúsból csinálják a hurkát vagy vágott hússal (ez a kazi), vagy zsiradékkal (parti) töltik meg.

A hortobágyi juhász csak a *gyöngyös hurkáját* (végbél) tölti meg a juhnak. Amikor ezt a belekről levágja, vízzel kiereszti, megkaparja. Ezután kenyeret vág és le-metszvéen a felső héját a kenyér süléséből, szóval a kenyérbél keményebb rétegéből egy hosszú négyszögalakú

Husszikasztás a Hortobágy pusztán.

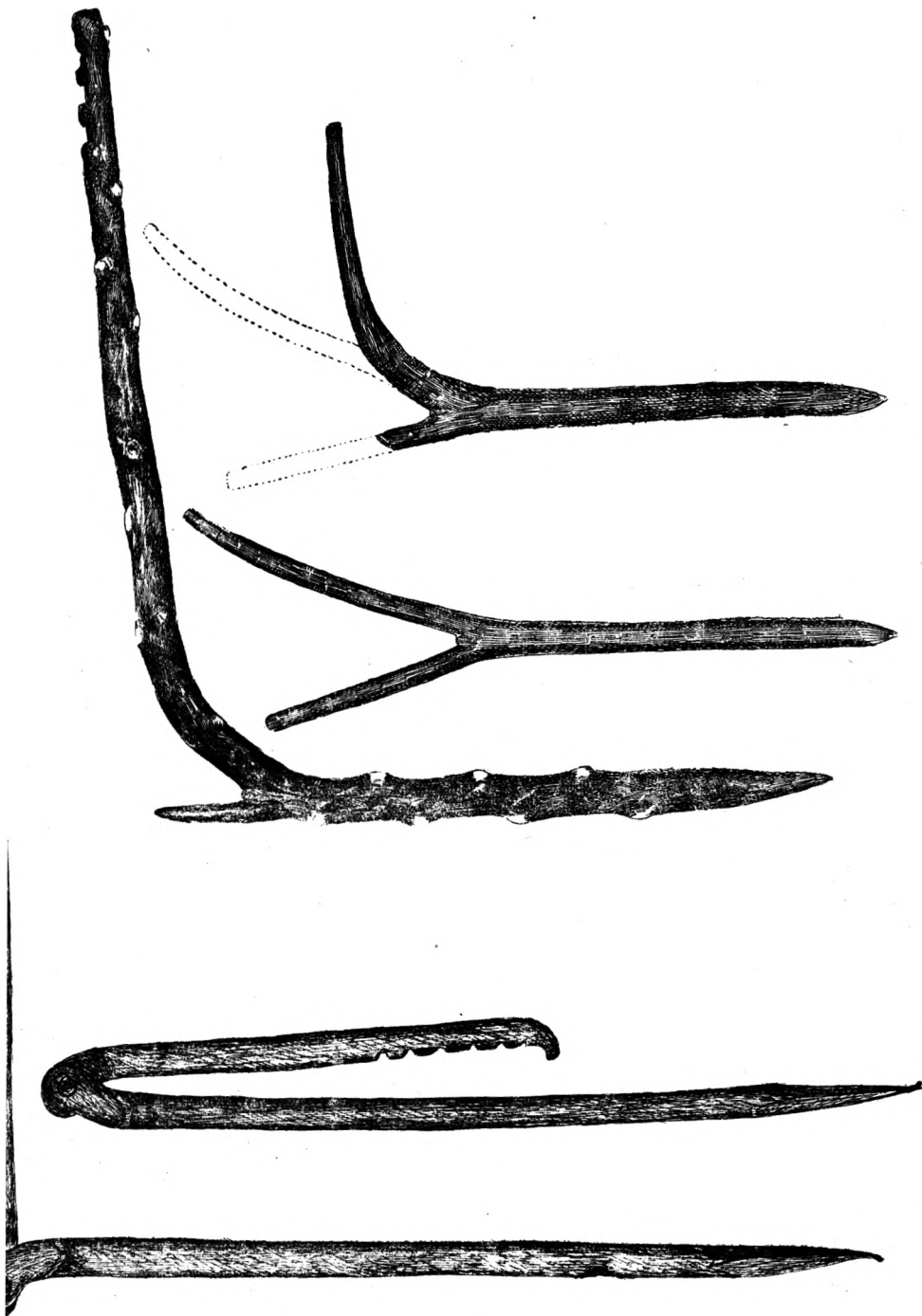
darabot hasít ki s ezt dugja a bélbe úgy, hogy ezáltal a bélkövér külső része a kenyérszeletre befelé forduljon s mikor a bognácsbús felfőtt, apró darabokban bele rakja forró lébe és villája hegyével meg-megszurkálja, hogy a jó lé átjárja. A gyöngyös- vagy juhászburka ősi nomád pásztor-eledel, bár sem Vámbéry, sem *Almásy* nem említi a középázsiai nomádoknál.

Egy egész borjú vagy birka húsát azonban nem tud az a néhány ember egyszerre elfogyasztani, azért a talyigás hozzá fog a hús konzerválásához.

Letölti a vassfazék hús zsíráját s a megmaradt húst bundájára vagy a gyékényre kiteríti a kunyhó árnyékában, rendesen korán reggel vagy naphanyatláskor ; mellé ül s a tehén bojtos farkából készült legyezővel óvja a férgektől. Ha kissé felszáradt, egy tiszta iszákot keres neki s abba szedi fel ; leteszi a kunnyóba. Másnap vagy harmadnap újra kiteríti s ha vigyáz rá, pár hétig is eláll. Ez a szikkadt hús, mely megvolt őseinknél, mely kalandozásaikban a konzervet pótolta. Erről a húsporról beszélhet *Villáni* olasz krónikás, melyet nagy bámulatára Nagy Lajos király vitézei a nyeregben, valószínűleg amaz átalvetőben hordtak, sok hurcolás után összetörtek a különben hüvelyk nagyságú húsdarabok. A pásztorok a zsák húst lassan fogyasztották. Minden reggel mindenki válogatott össze pár marékkal a szűrűjbe, ha pedig tisztaleves főtt, a talyigás tett a bográcsba néhány, *Hermann O.* szerint, annyi marékkal, ahányan ettek belőle.

A hortobágyi pásztorok közül azok, kik fejnek, a tejételeket is nagyban fogyasztják. A tehéntejet semmi alakban sem dolgozzák fel, hanem nyersen, víz helyett isszák. Néha a nagy bográcsból eszi a zsíros húst és hátra fordul, szívja a fazékból a tejet, anélkül, hogy baja lenne. Ami el nem fogy : vagy kiöntik, vagy a ma már kunnyók körül tartott disznóknak adják.

A nomád pásztor legfontosabb élelmi cikke a tej ; bár igazi ételnek nem tartja, de egyfelől életök igénytelen-sége, másfelől a tej olcsósága, üdítő, tápláló ereje az, mely az igen kellemetlen pusztai freatikus víz pótlására és javítására szolgált. Már *Herodotos* feljegyzi a skitákról, hogy nyájaikból élnek, mintegy csak sejtetvén a tej használatát a hús mellett ; *Hippocrates* szerint már *ippakit* is esznek főtt hús mellett, mely nem más, mint kanca teje és az abból készített túró, amiért az egykorú *Nikolaus Damas-cenus* és *Aischilos* egyenesen tejevőknek nevezi őket. Ez a szokás évezredek óta fennmaradt mind Ázsiában, mind pedig a magyar pásztoroknál. *Vámbéry* szerint a török nomádok élelme határozottan tejből állott, bár megjegyzi,

Nomád juhász főzőfája és kialakításának módja.

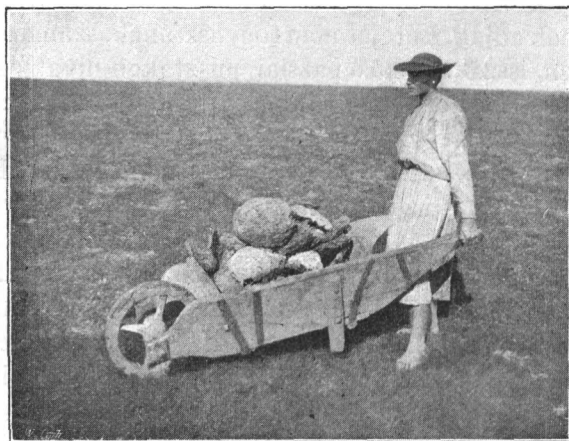
Őrszelejtő juhász főzőfája.

hogy a tejet nem annyira frissen, mint inkább a belőle csinált tej-ételek vagy tej-italok alakjában fogyasztják. *Vámbéry* és *Almásy* szerint a szegényebb kirgizek főtáp-láléka az *airám*, ama szerint juh-, tevé tejből készített savanyú ital, eme szerint juh-, kecske- és tehéntejből készítik. A *kimisz* vagy *kumisz* erjesztett lótej, csak az emberi lakásoktól távol készül, hol a gazdaság nagy méneseiben van letéve. A hortobágyi gulyás mindig tartott és tart a kunnyó körül néhány tehenet, melyet a *koplalón* minden nap kétszer megfej a talyigás, esetleg betöri fejős tehennek, de ellentétben a kirgizekkel, frissen fogyasztják. Ami egyiktől a másikig el nem fogy, régen kiöntötték, ma a disznónak adják. Lótejet nem fogyasztanak, számárét köhögés ellen isszák. A középázsiai pusztákön divatozó *airánt* megtaláljuk a hortobágyi juhász kunnyójában is *zsendlíce* vagy *zsemlíce* néven. Készítése tökéletesen megegyezik a kirgiz *airán* készítésével. A juhokat egyenkint hátulról fejik, tejét a kirgizek borjú-gyomorral, a hortobágyi juhászok bárány- és disznó-gyomorral megoltják. A levágott bárány- vagy disznó-gyomrot kimossák szép fehérre, azután egy félmarék sóval besózzák, pár hétig állni hagyják, mikor a só megjárta, falatokra darabolják, széles szájú üvegbe dugdossák, tehénsavót töltenek rá, kiforrti hagyják és kész az *ótó*. Mikor a tej gyengére, mint a dióbél megalszik, *feltörök* vassfazikba; ha sok oltó van benne, megzöndül, ha kevesebb, akkor fehér és túrós, valószínűleg ez volt az a „túrós leves“, melyet Gvadányinak Debreczenben „*katabutza*“ néven adtak. A gomolyakészítés azonban már magasabb műveltségre, több eszközre és ügyességre vall, így csatlakoznunk kell *Vámbéry* nézetéhez, mely szerint a sajtkészítés egyetlen faja sem volt ismeretes a középázsiai nomádoknál. Hiszen a hortobágyi nomád juhász ma sem fej, csak a nyáj szaporodása a főgondja. A fejeshez bizonyos mértékű helyhez kötöttség szükséges. Azonban, hogyha az *airán* megsűrűsödik, sőt megszárad, egy *kuruk* nevű túrófaj származik belőle, melyet megesznek vagy magukkal viszik és a vízbe morzsálása által a vizet javítják

a kirgizek. A sóskeserű vizet ihatóvá teszik. Ilyen primitív túrófajjal a hortobágyi juhászkunnyókban is találkoztam. Szép sorjában ott ültek egymás mellett a szennyes gerendán, egy-egy félmarék csomóban. Nem tulajdonítanak ugyan olyan fertőtlenítő hatást neki, csak galuskára teszik vagy kenyérrel eszik, de úgy ismerik, hogy szájukat megízelti, gyomrukat helyrehozza.

Látjuk, hogy a pásztor nincs főtt étel hiányában. Főz a szabadban, a karám enyhelyén, a vasalóban vagy hosszas eső idején a kunnyóban. Főzésre *árvaganét* szed, mely mun-

A talyigás árvaganét szed.

kálat a talyigásnak egész nyári mellékfoglalkozása. Szorgalmasan forgatja, targoncázza száraz időben a fiú a barom-állásról össze a természetes tüzelőszert, a lapos ganékúpok hosszú sorokban ülnek egymás mellett, várva, hogy a kunnyó háta mögött kazalban érjenek össze s míg magát a pásztor tüzelőanyaggal látta el a hideg, esős ősze és tavaszra, addig megvonja a földtől még azt a kevés trágyát is, amelyet véletlenül kapna. Hiszen amit ő ott hágy, a közeli falvak lakosai szednek zsákra és hordanak be. Az étkezés a vasalóban történik. A puszta földre teszik

a vassfazikat, csak a kunságon szoktak fakoszorút tenni alá. Marha- vagy lókoponyára, zsombokra vagy alacsony tőkére, ennek nem léteben csutkaizíkból összetákolt, alacsony ülésekre ülnek. Evőszéket, melynek használatát a kunnyó körül tartott házi állatok rakoncátlansága hozta be itt-ott, az igazi pásztor nem használ. Evés közben rend, a legnagyobb fegyelem, előzékenység uralkodik. Néha megesik, hogy a marhával messze künn hálnak. Ilyenkor nem jönnek be étkezni, hanem a talyigás viszi a vállán utánuk az enni valót. Megfelelő ételhordó görbe fa szolgál e célra

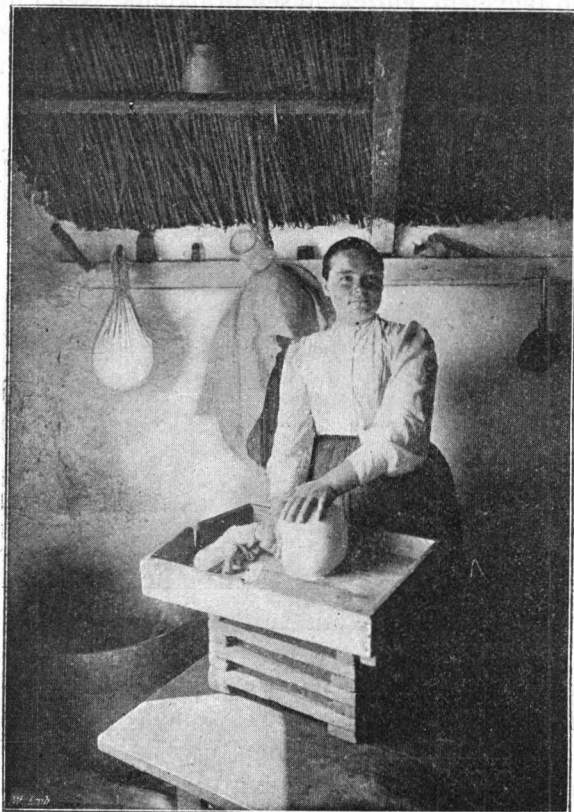

A talyigás itelt víz a gulya szilre.

s elöl a végére egy szíj segélyével a vassfazik, hátul egy zacskóban a kenyér, a kanalak vannak.

A pásztor valamint ételében, úgy italában is egyszerű és természetes. Ebbeli igényeit is atalaj és vízrajzi viszonyok szabják meg s vízszerezési módozatait eszerint eszeli ki. Vízet ad neki és barmának a vízfolyás, lapos, a szikfok, az ér s ha a természet mostohasága folytán megvonná édes gyermekétől az életető erőt, folyamodik a kútakhoz. A kútak tulajdonképpen ciszternák, melybe a freatikus talajvíz gyűl össze. Legprimitívebb formája a *sírkút*, mely vagy egy hosszú árok s a benne összegyűlt vizet úgy isszák ki az

állatok, hogy egyik oldalán a pásztor behajtja, a másik oldalon kimegy a jószág, vagy a háztartás céljaira hevenyésztek egy kerek gödröt s onnan vederrel kötélén merítik a vizet. Régen nagyon kevés kút volt a Hortobágyon, melyet rendszeren a pásztorról neveztek el. Pl. Koczka kútja,

Gomolya nyomás.

Zoltán János kútja, Bajmok kútja stb. De nem is volt szükség a kútakra, hiszen a Tisza évenként kétszer bőven ellátta vízzel a természetes kútakat. A pásztor is ehez képest volt ellátva ivóeszközökkel. Ha vizes világ volt körülötte, úgy állandóan magával hordta ivóeszközét, az

ivó türköl, hosszú szíjjon a szűrszíj rózsájához kötve lógott e tehénszarv lefele, melyet nagy melegben a szűr alá rejtettek a nap heve elől, mivel ha felmelegedett, kellemetlen ízű volt benne a víz. Az ilyen pásztor csak megkaparta a szikpartot, tülkével meritett és ivott belőle. A hátasabb helye-

Ivás nádszálon a csobánból.

ken, hol nem volt minden lépten-nyomon ér vagy tócsa, kútak is nagyon messze voltak egymáshoz, ott a pásztor magával vitte a vizet egy kis faedényben. Az ú. n. *kis csobánt* megtöltötte vízzel vagy tejjel, szíjjánál fogva botja vékonyabb végére akasztotta, felvette a vállára s ha letelepedett a gulya szélén, gúnyáját rálökte, hogy a nap

sugaraitól megvédje ; néha rá is ült. Ma a szűk járás, a sok kút feleslegessé teszi ezeket is.

Evőeszközében a pásztor rendkívül rátartó. Kerekfejú kanala ragyog s elcseréléstől hosszú nyelére reszelt vésés.

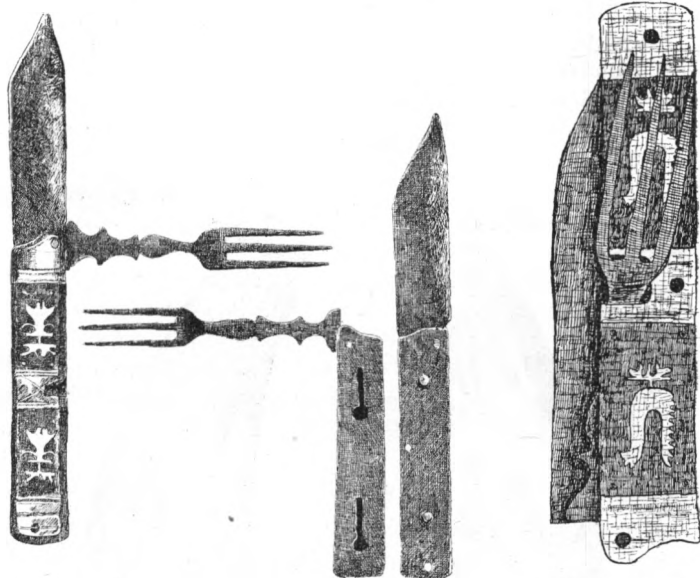

Farvilláskés.

Sótartó csizmaszárból.

csipke vagy pontozás óvja. Csillagos bicskáját nagy gonddal vállaltatja a debreczeni késesnél. Hatalmas pengével, erős nyakkal láttatja el a nyúzáshoz ; *farvillásnak* vagy *ódalvillásnak* csináltatja. A farvilla rövid nyelű s két ágú, a

késnyél végébe jár. Az oldalvilla hosszú nyelű, négy ágú és kés oldalára szolgál. A kését rendszeren a saját maga gyártotta kemény, készíttetlen marhabőr hüvelyben tartja, melyet bőven kipillangózik, alól ráklábbal, felül boglárrel lát el. Ha a darabos sőt a kunyhónál bika- vagy használt csizmaszár sőtartóban tartja is, a szűr ujjában ott van a *lággy só* (darált só) tartó, melyet egy jó tehénszarvból maga alakít, késével, árával kivési, karcolja. E sőtartók

Ódalvillás (páros) kés.

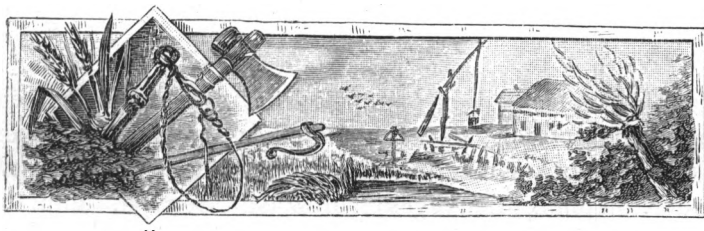
Páros kés behajtva.

és tülkök, igazi keleti típusok. Rendszeren egy nagy rózsza alkotja a díszítés központját, melytől stilizált rózsza, rozsmaring, tulipán s más virágdíszek ágaznak el, körkörös vagy szegletes geometriai díszítések futnak körül, hasonló az azon díszítésekhez, aminek a *Zichy*-expedíció közép-ázsiai gyűjteményeiben találunk. Változás csak annyiban észlelhető e díszítéseken, hogy olykor kis faluja templomát vagy a magyar állam stilizált címerét metszi a szaruba rátermett kezekkel.

- ¹ Vámbéry Á. : A török faj. Budapest. 1885. 256. l.
- ² Almásy Gy. : Vándorútam Ázsia szívében. Budapest. 1903.
- ² Vámbéry : A török faj. 256.
- ⁴ Jókai Mór : Sárga rózsza. Budapest.
- ⁵ Almásy : id. m. 320.
- ⁶ Almásy : id. m. 321. — Szilágyi Sándor : A magyar nemzet története. I. k. — Herman O. : A magyar nép nagy ősfoglalkozása. Budapest. 1909. 91. l. — Ecseri Lajos : A szegény emberről. Budapesti Szemle. 1912. 339.
- ⁷ A visszavonulás rendje. Herodotos. — Hermann O. : Ősfoglalkozás.
- ⁸ Telfi Iván : „Magyarok őstörténete“. Pest. 1863.
- ⁹ Vámbéry : A török faj. 252. l.
- ¹⁰ Almásy : id. m. 318. l.
- ¹¹ Gvadányi : Egy falusi nótárius. 6. l.

Sótartó szaruból.

IX.

A hortobágyi pásztorviselet.

A föld és éghajlat, a hasonló foglalkozás hasonlóságot hoz létre az emberek viseletében is. — A gúnya szó értelme a pásztornál. — A fejír ruha: ing, gatyá. — A felső ruha. — Bőr és nemez ruhák. — A bőr kikészítése és feldolgozása a pásztor által. — A hátibőr vagy kocogán. — Mejjbőr, bűrlajbi, bekecs, ködmön. — Csüves, felkötött bunda. — Rajhúzli. — Bocskor, lábbőr, csizma, papucs. — Süveg, sipka, kalap. Lószerszám, kengyel, priccs, nyereg. — Kantár, pányvaskötél, karikás. — Bot és a kampó. — A tömlők használata.

Valamint az ember teste a környező természeti tényezőktől el nem választható, hacsak amaz ezernyi összekötő kapcsolatot el nem akarjuk tépni, mely lakóhelye fizikai sajátágához leköti, úgy a szellemi elválasztás is lehetetlen, hiszen ez is környező természet benyomásaiból áll, mikép a test a természet anyagi részéből. Ha pedig Comte szerint a szellem nem más, mint az élőlény és az őt környező közeg közti összhang, vizsgálunk kell, hogy a környező természet mily mértékben készíti cselekvésre az embert.¹

Bárhon és bármikor vizsgáljuk az emberi ruházat fejlődését, arra a meggyőződésre jutunk, hogy a viseletet nem az egyes népek alkotják maguknak, hanem az fajra, nyelvre való tekintet nélkül, a közös életmódú és tár-

sadalmi szokásokkal bíró népek közt a földrajzi és természeti viszonyok követelményeihez képest egyenlően alakul. Kisebb nemzeties eltérések kétségkívül vannak minden népnél. Lényeges változást szenved, mielőtt a nép más földrajzi és természeti viszonyok közé kerül, vagy más műveltségi körbe jut.² A kedvező felszíni tagozódás elősegíti a különbséget, a síkság, rónaság egy-

Juhász a gunya mellett felkötött bundában.

öntetűvé olvasztja még a legeltérőbb kulturájú elemeket is. Csakis azon határokon belül beszélhetünk nemzeti viseletről, melyet valamely nép különleges viszonyai fejlesztenek ki: a viselet főformái mindenkor általános szabályok szerint nagy területeken a kultúra alacsony fokán megmaradt népeknél hosszú időn keresztül egyenlők és közös fejlődéssel bírnak.

A *gúnya* szó jelentés felett régtől fogva megoszlanak a nézetek. A Magyar Nyelv Nagy szótára szerzői mindenféle szegényes ruhanemet értettek alatta, de megengedik azt is, hogy szűr ruhafélét jelent.³ Ép így általánosítja Szinnyi is.⁴ Maga a pásztor nép is sokféle értelemben használja. Általában gúnyának nevezi mindama ruhadarabjait egyenkint és összesen, melyek az ingen-gatyán, fövegen, csizmán kívül öltözetéhez tartoznak. De gúnyának nevezi a nomád juhász összes csekély felszerelését, ideszámítva még az elesége számára varrott tömlőt és vasszakit, csobánt is. A gúnyának emez értelmezése összefügg a nomád pásztor életével. Ha a juh megáll, vagy a juhász egy kisebb területet akar egy-két nap legeltetni, lepakol csacsijáról. Az eső azonban szakad, a szél vágja az esőcseppeket, a föld is nyers, gúnyáját nem hányhatja széjjel; különben is takaros ember gondol a maga gúnyájára, összerakja. Az összerakás bizonyos sorrend és a természet-adta intelmek tekintetbe vételével történik. A csacsi nyergét a nedves gyepre teszi, erre két oldalt az eleséget tartó tömlőt, úgy azonban, hogy a földet ne érje, erre a két takaró-búrral leteríti, felesleges felső gúnyáját, szűrét, vagy bundáját is rálöki, föléje még a ponyvát teríti s széleit jól aládugdossa, koronájának a főzőfát, sütőket és erre a szájával lefele fordított vasszakit teszi. A csobánt oldalvást támasztja és ott áll a gúnya. Eshetik erre az eső napszámra, át nem ázik, alulról sem *szívósodik* fel. Néha a forgókarikás kötéllel jó erősen körülkötik. Ennek már mélyebben rejlő oka van. *Dög van a gúnyában*. Elesik egy birka, haza nem lehet szállítani, mert a nyáját nem lehet hagyni s ekkor beleteszik a gúnyába, illetve a gúnya közé és itt tartják, hordják magukkal, míg az idő csendesedik, az *ember szabadul*. Ámde a puli-kutya is megérzi a dög szagát s ekkor igen hamar széthányja a gúnyát a szagért. Ezért kell jó erősen összekötni. Az olyan *kártyikon* kutyát, mely a szagért még a gúnya bőreit is kitérte a kötél között, agyon kell ütni.

A gúnyának hasonló összeállítását *Madarassy László*⁵ is adja a kunszentmiklósi pusztáról, én azt hiszem, hogy a többi hazai nomád pásztorainknál is megtalálható.

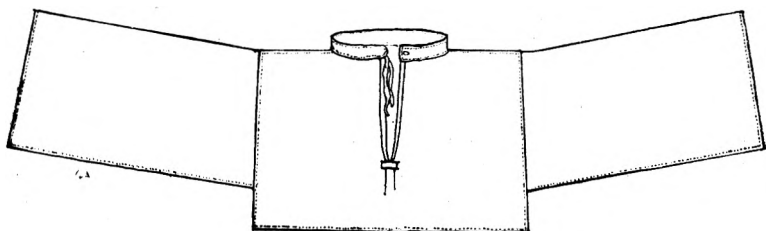
A szűkebb értelemben vett gúnya mégis a pásztor-nak nehezebb, nem okvetlen szükséges ruhadarabjait jelenti. Salamon F. a görög γούνα szót felsőköntösnek, szűrfélének magyarázza, mely a magyar legelterjedtebb felső öltönye volt, újjatlan gallér inkább bőrből. A harcias magyar védelmül is használta paizs helyett, balkarjára vette, mint ahogy ma a verekedő legények a gubát bal-karjukra csavarítják, jobbjukban a botot forgatják, fejük felett s nem lehet megütni őket.

A pásztor ruházata két részből áll, a *fejir ruhából* és a *felső ruhából*; föveg és csizma is szükséges, de ezt már nem különbözteti meg külön. *Egy pár fejir ruha* egy ingből és egy gatyából áll. Az ing (ümög, imeg) Vámbéry szerint török szó, ősi ruhadarab a turani szarmata nomádoknál. Nem az időjárás ellen való védelemre szolgál, hiszen úgy szólván sehol testhez nem áll, mint inkább a reá jövő durva művű felső ruha kibélelésére. A mai ing gyári munka, már nem az igazi. De még egy félszázad előtti primitív fehér ruha igazi típusa a nomád ember háziiparának. Három részből áll. Nyak, két bőujj és a derék a főalkatrészei s e csekély számú alkatrészek minden nagyobb mérési eljárás nélkül vannak összeróva. Ha látjuk, hogy az öreg pásztor felesége egyszerű galandon, minden hivatalos centiméter nélkül, hogy vesz mértéket a galandra kötött görcsökkel, még minden egyszerűsége mellett is csodálnunk kell megfigyelő képességét, hogy el tud igazodni a sok egyforma göres között. Az ing megméréséről még ezt a mértéket sem veszi, egyszerűen keresztül veti férje vállán a vásznat, köldökéig leereszti, behasítja s egyetlen mérték elegendő az egész ing elkészítésére. Ujja olyan széles, aminőre a vászon szöve van. Dereka nem ér a csípőig, nem szolgál a gatyá kötésbe, hanem a derekát szabadon hagyja úgy, hogy mikor lehajlik, a szél mindig a fejére borítja az alját.

Gomb nincs rajta. Az ing nyakát a vászonból beszegett ruhadarabkával, ritkán galanddal kötik össze s hogy a pásztoroknál is kényes torkot védjék a kihűléstől, hosszú 2—6 rőf, tenyérynyi széles fekete nyakravalóval tekergetik be, melynek két szabad végét az ing kis hasítékán dugják be. Ma már a pásztor nem használ nyakravalót, sőt a kultura hatása alatt ott találjuk rajta a silányabb fajta Jäger-inget, de ezt is ősi szokás szerint használja, inge fölé veszi.

A *gaty*a a magyar legrégibb, nélkülözhetetlen, télen, nyáron egyaránt használt rövid és bő, kényelmes ruhadarabja. E ruhadarabot ős hazájában is viselte. Nevét és alakját a Kaukázus vidékén tanyázó szarmata népektől

Pásztor ing vázlatrajza.

kölcsönözte.⁶ Ezek Herodotos szerint vad⁷ és termesztett kenderből, nem lenből készítenek vászonféléit. A lenvászon csak később a szlávokkal való érintkezés után terjedt el a magyarok közt. Ma is inkább kendert termesztenek. A turáni népek közül legjobban ismert szkitháknál, kik Herodotos korában a Dnyeperig tanyáztak, szintén ismeretes volt a vászonszövés. A magyar, mint lovas, első sorban nomád nép, mely miként a mai kirgiz, férfai, nője szétvetett lábakkal ül a lovon, természetesen nem szoknyaszerű, hanem két szárú bő, de nem túl hosszú gatyát viselt. A hortobágyi porosháti halmos temetők megásása alkalmával a feldúlt és kifosztott csekély mélységű sírokban a még helyén hagyott, érintetlen, eredeti helyzetű alsó lábszár alatt fehér, rostos, elkorhadtt lemezek világosan

szövetre engednek következtetni. E vidéken a magyarok bejövetele előtt a turáni népekkel felváltva jazig-szarmata törzsek tanyáztak. A parthus és a jazig-szarmata törzsek gatyája pedig Nagy Géza szerint⁸ a szkitha gatyából származtak, amely két szárú, ugyanilyen a szasszanidakori perzsa gatyája is, mely a párthus gatyának további átalakulása; úgy igazat kell adnunk *Munkácsi Bernát*-nak, aki a gatyája eredetét, szemben Fiók Károllyal, a kaukázus népeknél keresi és nevét ezek nyelvéből igyekszik kifejteni. Egyszárú, bő szoknya alakú gatyát csak a gyalogos szolgálk, a nők, zsenge gyermekek viselhettek. Mivel ez nagy akadály a lóra pattanásban s a hirtelen felkavarodás esetében még a mai gatyája is használata mellett meztelenül maradnak az alsó testrészek, amely nemcsak szemérem sértő, de az időjárás mostohasága folytán kellemetlen is.

A nyugati népek nem ismerték a bő gatyát, amely a honfoglalás korában őseinknél is udvari viselet, így az István idejében megindult nyugati befolyás nálunk ezt is kisebb körre szorította s lassanként póriasnak kezdték tekinteni.⁹ A képes krónika amaz alakjánál, minő a Szvatopluk előtt térdelő lovász, ki az Árpádtól ajándékba küldött fehér ló fékét tartja, a sarkáig érő bő ruhát nem a felső ruha folytatásának, hanem a magyar népies viselet egyik jellemző darabjának, a mai csikós gatyának tartja *Nagy Géza*.¹⁰ Mivel pedig a krónikában ábrázolt vadász és béres más ruhában áll előttünk, feltehető, hogy az alsóbb néposztály közt nemcsak nemzetség, hanem foglalkozás szerint is különböző volt a viselet, ahogy ma sem veszett ki a hagyománya annak a szokásnak, hogy más a viselete a csikósnak, mint pl. a gulyásnak, kondásnak, más a kocsisnak, béresnek.

Ez a bő, ráncos gatyája egész a XIX. sz.-ig alig változott valamit. A XIX. sz. újból nagyon felkapott viselet lett. Különösen a mezőgazda lakosság és pásztorok közt, de voltak a szabadságharc idején egyes századok, később pandúrok lobogós ingben, gatyában. A bőgatyája rendszeren *két szál* volt. Mint a nóta mondja:

„Ha felülök kis pej lovam hátára,
 Beugratok a babám udvarába,
 Két szil gatyám lovam hátát teríti,
 Gyenge karom a babámat öleli“.

Túltengés már hacsak nem olcsó fajta keskeny a vászon, a 4 szil, 6 szil gatyá, amit csak a falusi legények használtak ünnepi ruhának szépen ráncra szedve, kevés az egy szil, inkább nadrág alatt való szűk gatyá. Nagyon szűk, melyet *gatyaszárba* járó ember nem hordhat. Németes is s bizonyos ellenszenvvel fogadja a magyar nép: *furulyagatyá*-nak, *tubugatyá*-nak csúfolja. Legfelső része a *korca*, melybe gatyamadzagot húznak, sűrűn lapos ráncokat raknak. A csípőn áll meg, ha megkötik. A gatyakorc minden pornak, pizsoknak, élősdinek első sorban ad kényelmes otthont. Ezért éneкли búsan a mendikans deák is:

Mendikás korombja'
 Ültem a kucikba',
 Tanáltam egy bolhát
 A gatyám korcába.

A derék elágazásánál van a gatyá *pőce* és az ürlete, vagy feneke. Erről azt tartja a néphagyomány, hogy

Rojtos gatyá, nagy ürlet,
 Debreczeni viselet.

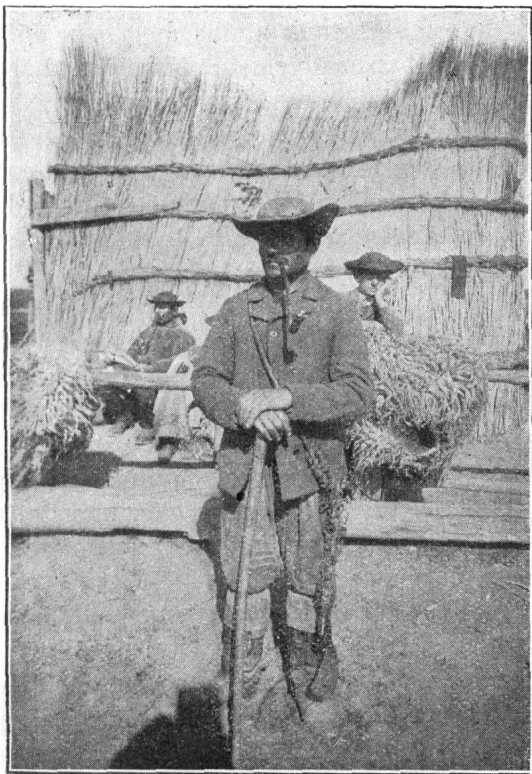
Az ürlet a két szár közt központi részt foglal el. A ráncok nagyobb része hátra van húzva, elől kevesebb van, oldalt semmi. Ellenben, ha eme házirend be nem tartatnék s a ránc az egyik, vagy másik oldalra csúsznék, ízléstelenül fityegne az ürlet s elégtelenítné az amúgy nagyon keces és kényelmes magyar viseletet. Ilyenkor aztán „*félre ürlet, nincs becsület*“ szavakkal figyelmeztetik ez öltözetbeli hiányosságra az illetőt. — Az ürletből, mint egy felkötözködött nyomtatott nagy M betű alak nyúlik ki térdig a két gatyaszár. Alul szegíse tüzdelve van rövid rojtozattal. A 60-as években *beprámázták* és nagyobb rojtot tettek rá, újabban elhanyagolják.

Természetes, hogy a gatyá eleitől fogva fehér színű volt. Mert színes fonalat a magyar nő nem szőtt. Ezért nevezték egy inget és egy gatyát *egy pár fejirruhának*. Tisztán tartása, *bemangurulása*, melyet *összeverésnek* neveznek, ma is a szegény asszony szemefénye. Egy embernek évente két *pár ruha* szükséges. Bizony a sok huzavonától gyakran szakad, foltos lesz, ez nem baj, csak valami színes darabbal meg ne foldja valami *lacsuha* asszony. Mert szinte büszkén dalolja a magyar:

Azir, hogy a gatyám fótos,
Nem csinált engem a drótos.
Az adós, az adós,
Kinek a gatyája gyócs.
Lám az enyém nem is gyócs,
Nem is vagyok én adós.

A pásztorok, általában a kinn lakó emberek nem mosattak rendesen, a jószág körül meg hamarosan piszkolódott, nyúlt volna s az élősdiék is hamar odakaptak volna, ezért a tiszta új gatyát bekenték hájjal, néha kén-esős hájjal, mivel különösen a korcát *irdekeltik*, innen aztán az egészbe átszívódott. Ezen kívül zsíros, piszkos kezét folyton kente-fente hozzá. Ez azután olyan, mint a bőr, megáll, ha kilép belőle. Ámde nem járja a szél s a teste olyan alatta, mint a patyolat. Igaz, hogy nyáron nagyon kellemetlen szaga van, de védi a testet a nap sugarai ellen, hűvösen tartja, mint mondják. A bőgatyát a szél nagyon lobogtatja, tavasszal és télen nagyon alá fú, ilyenkor még a mai vékony gyolcsgatyát is megkötik a térden közvetlen alul szíjjal s széleit a csizma szárba dugják, ha eléri a csizma szárát. Azonban ma a pásztornak két fajta gatyája van, egy könnyebb a meleg nyári napokra, egy nehezebb, *tőgyfagatya*, — mint ők magok nevezik — őszre, télére, kora tavaszra. Ez utóbbi erős házi szövet, ma is legjobban megőrizte a gatyá legrégebbi alakját. Valamivel hosszabb, mint amaz, leér a lábikrákig is. A derékon a korbba húzott nadrágszík fogja össze s a csizmaszár felett szintén *gatyakötőszíjak* kötik le. A gatyá szára vagy a csizma-

szárba van gyűrve, vagy azon kívül a csizmaszárat fedi. A csizmaszáron felül a combokon bő, lebuggyanó ruhadarab a török salavárihoz hasonlít leginkább. Ez vastag, meleg s igyekeznek még vízhatlanabbá tenni, midőn bezsírozzák. Sohasem mossák, addig hordják, míg le nem rongyolódik róluk.

Csikós bojtár bekötött gatyaszárban. Hortobágy. Mátá.

A 60-as években a pásztorok között nagyon el volt terjedve a kék ing, gatyá viselet. Kék inget, gatyát hordott a csikós, a gulyás, a kondás, a magyar juhász, a birkás sohasem, ezenkívül a betyár és a pandur. A kék vászongatyá felkarolása praktikus. A csikós ma is ezt viseli

azért, mert a lóhátán azonnal pocsók a ruhája. Hogy mikor kezd ez a viselet meghonosodni, pontosan megállapítani nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy idegen, talán épen német behatás, mert hiszen tudtommal a magyar nép sok szín közül a vörös, piros színt szereti legjobban, míg a svábok a sötétkéket. E vászon készítését összekötésbe lehet hozni a kék festő céh megtelepedésével Debreczenben, habár állításunk aligha meg nem dől, ha tudjuk, hogy a múlt század elején vászonfélékből nagy az import hozzánk különösen Csehországból. Nagy G. e sötétkék vászon ruha elterjedését a 60-as évekre teszi, bár megemlíti, hogy a szabadságharc idején egy pár új lovascsapat is használta.¹² Köznépünk nem tudott megbarátkozni ez idegen ruhadarabbal, rövid virágzás után újra kezd kimenni a használatból s helyébe újra a *fejir ruha* jön.

A gatyáját különben maga a juhász is befestette, vagyis beavatta. *Györffy* szerint a sötétkék vászongatyát a fekete gatyá előzte meg, Míg amaz gyári vászon, ezt a nép maga készítette úgy, hogy a zabszalmát elégette, ennek a hamuját juh tejjel felvegyítette, a fehér házi-vászon gatyát beletapodta,¹³ *megavatta*, kiterítette, mikor megszikkadt, hájjal jól bekente: ez volt a fekete gatyá. A Hortobágyon nem emlékeznek az öregek a gatyá ilyen megfestésére, noha kétségtelen, hogy megvolt. A hortobágyi pásztor ma csak hájjal, vagy zsírral keni be tőgyfagatyáját, a megfestés, színezés magától megjön, midőn piszkos kezét szárához keni-feni. A fehér gatyá őszfelé már gyönyörű ragyogó fekete színt vesz fel, megnehezedik és szagosodik. De hogy tényleg megvolt, régi leírások¹⁴ és a ma még élő pásztorok viseletéből látjuk és elkülönített életmódjukból szinte önként következik.

A pásztor igazi ruhája azonban bőrből, ritkán nemezből készült.

A pásztor, aki az idő minden mostohaságával bátran szembenéz, kinek épen rossz időben nem lehet anyagi érdekei kockáztatása nélkül elhagyni nyáját, felsőruha

nélkül el nem lehet. Cseléd fogadásnál is azt nézi a gazda, van-e felsőruhája, ha nincs, meg se fogadja. És a viszonyokat tekintetbe véve, igaza is van. A felsőruhát illetőleg a magyar nyelv annyira gazdag ősi elnevezésekben, hogy azt kell következtetnünk, hogy e nevek és az illető ruhadarabok nem mind származnak a honfoglaló magyaroktól, hanem egyrészüket a kabaroknak, másrészüket az itt maradt hun-avar töredéknek, harmadik részük a XI—XIII. sz. folyamán beköltözött bessenyőknek, jászoknak, kunoknak tulajdonítható,¹⁵ bár a rendelkezésünkre álló anyag segítségével nem vagyunk képesek ez osztályozás pontos végrehajtására.

A fennmaradt emlékek, szobrok és festmények¹⁶ egykorú¹⁷ és később magyarázóik¹⁸ szerint arra az eredményre jutunk, hogy a magyar viseletben a sarkigérő felöltő csak a XIII—XIV. században elterjedt kunviselet befolyása következtében honosodott meg. A bunda, suba, csúves, guba, szűr, bár eredetükre keleti ruhadarabok, nem számíthatók a honfoglaláskori magyar viselet maradványai közé, mert egyes darabjuk, pl. a subával szoros rokonságban álló felöltő — Nagy Géza szerint — Perzsiában is megvan, hol a ghuzok középpázsiai ága, a turkománok terjesztették el.¹⁹ Az előkelők természetesen vászon-, selyem ruhát viseltek, de a szegények és pásztorok életmódjának legjobban megfelelt az erős, tartós, vízhatlan és meleg bőr felsőruha.

A szkitha, melynek kétségkívül legintelligensebb népe a magyar volt, főképp állattenyésztéshez értett. Egész vagyonuk élőállatok számában, ezek bőreiben volt. Bőrökkel, prémekkel kereskednek.²⁰ Ezeket sarcolnak az oroszokon, más szlávokon. Ezt adnak nászajándéknak leányukkal az apák,²¹ ezekkel ajándékozza meg még a honfoglaló Árpád vezér is Zalán fejedelmet.²² Értettek is a turánok a bőrkészítéshez annyira, hogy egyes írók — tévesen — az írha készítését egyenesen a magyaroknak tulajdonítják.²³ Hogy azonban miképp tették puhává a bőrt, miképp fehérítették, miképp festették meg, nem tudjuk. Herodotos csupán annyit mond,

hogy a szkithák ökörbordával dörzsölték le a húst a bőrről, azután kicserezték. Mivel a pásztor szokásaiban, életmódjában legmaradibb, a bőrnek ilyen primitív kidolgozása majdnem ezer évig fennmaradt. A lenyúzott állatbőrök közül főleg a puhább, kisebb juh és birka bőrt használták ruhának, míg a ló- és marhabőrből inkább lábbelit, szerszámot készítettek. A juhbőr kikészítéséhez és megvarrásához minden valamire való juhász értett. Kikészítése szárazon történt. A lenyúzott bőrt vagy ágra felterítették, vagy náddal kipeckelve a földre terítették, vagy a kunnyó korcába akasztották, hogy így szépen kisímuljon egy lappá, nagyobbbat mutasson és jobban szikkadjon. Mikor ez megszikkadt, sós vízzel *kiáztatják* olyanformán, hogy belső irhás részét bekenik, a bőrt összehajtják, a bőr a sós víztől megpuhul. Némelyiket 3—4-szer be kell áztatni, míg megpuhul.

Mikor kiázott, kötéltre megyen a bőr s itt töri *kákón* a juhász. A szabadban ágasra, vagy a faluban a mestergerendára kötelet hurkol, e hurokba húzza a bőrt, egy fadarabbal megerősíti úgy, hogy inkább leszakad, minthogy kiszaladjon. A kákó nem egyéb, mint horgos fa, melynek a primitív népek életében rendkívül nagy és sokféle szerepe van. Kákóval szedik fel a markot, kákón hordják a fát az erdőről, a szegények kákóra akasztják az ételt főni, vagy ha megfőtt, hűlni. A bőrtörő kákó azonban már nem tisztán horgas faág, hanem a horog szélesedő öblében egy vasdarab van keresztbe elhelyezve, hosszabb nyelén egy bevágásban kötélnél van kötve, mely alul kengyelszerűen félkör alakban bővül. Jobb lábát e kötélnél kengyelbe akasztja, jobb kezével a kákó felső végét fogja, bal kezével a puha juhbőrt fogván keskenyre, huzgálja rajta a kákót s az életlen vasdarab pedig kaparja a bőrről az *árva húst*, mely sós-hús hulladékot a földön szimatoló kutya s tyúkféle mohón szed össze. Mikor így nagyjában kötélen kitorzte a bőrt, jön a finomabb munka *corholóval*. Herodotos szerint a szkithák, mely népnek egyik ága volt a honfoglaló magyar²⁴ is, ökör bordával dörzsölték a bőrről a húst,

fennmaradt sokáig a pásztoroknál. Ha nem is épen ökörbordát, de más lapos csontot használtak a bőr kisímitására mindaddig, míg falvakkal oly közeli érintkezésbe jutottak, hogy minden héten legalább kétszer bemegy és a vas annyira általános fém lett, hogy úton-útfélen találni egy darabocskát.

Ma tehát a lágyabb és tompább élő csont helyett, az erősebben működő vas, rendesen hordóabroncs darabot használja, melynek felső szélét egész hosszában hengeres keményfa darabba foglalja, hogy legyen markolatja. Ezzel a corholóval kaparja a faágra, korlátra, a falusi házában *eszlevátára*, hosszanterített bőrt s a melléje helyezett lisztes *fukából* meg-meg liszteli, bekrétázza, hogy fehérebb legyen. Midőn teljesen puha, szép fehér lett a bőr s az utolsó foszlány is eltűnt róla, megyen a bőr szabás alá.

A kimunkált fehér állatbőr festése mint a fényfűzés leg-
elemibb neme, melyre a pásztor (természet ölen élő) nép ma is nagyon hajlandó, szórványosan mind e mai napig megmaradt a hortobágyi juhásznál.

Herodotos említi, hogy szkithák szomszédai a masz-szagéták,²⁵ mely nép szintén abból a turáni fajból származott, melyből a magyar rajzott ki egykoron, valami kimoshatatlan festékekkel színesre festik a bőrt. E festéket Herodotos szerint a Kaukázusban úgy állítják elő, hogy bizonyos fának leveleit szétmorzsolván, vízzel elegyítik.²⁶ A haladó kultúra ma kissé gyárias szint ad a festésnek, míg ugyanis a tiszaháti juhász fehér vászongatyáját zabszalma pernyével festi feketére, a városba induló nyalka bojtár a vASFazék fenekéről kapar le egy kis kormot, hogy kiveresedő csizma szárát befeketítse, addig juhászunk berzsenyt, gubicsot és gálickút főz össze s langyos melegen a kimunkált bőrre keni, miáltal a fehér bőr fekete színt nyer és pár évtizedig kibirja rajta, esetleg csak a színéből hagy.

Hogyha a bőr így elő van készítve, szabás alá megy. A ruha alakját az éghajlat és az életmód határozza meg. A primitív ember mindennapi életében készen állott az

állati bőr s fel is használta ezt a természet zordonsága ellen.²⁷

De amennyire el nem hihető egész a félelmükben és haragjukban elvakult nyugati írók ama véleménye, hogy a magyarok csak vadállat bőrbe jártak, ép úgy feltehető, hogy a nomád osztály, mely legjobban ki van téve az időjárás mostohaságának, csekély igényéhez mértén lehetőleg házilag állítja elő minden szükségletét, bizony első sorban bőr ruhát viselt. E ruhát pedig nem valami nagy tervszerűséggel szabta és varrta, mint inkább több célszerűséggel. Legrégibb és legkezdetelegesebb ruhadarabnak a *háti bőr*-t kell tekintenünk, mely nem állott egyébből, mint egy jó nagyfajta bundás állat bőréből. E viselet megvolt az előkelőknél is.

A párdúc-, tigris-, medvebőr nem ritkaság volt különböző változataiban, idők folytán *kacagán* néven fennmaradt s általános viseletnek örvendett s annyira fényűző lett, hogy a városi hatóság jónak látta betiltani.²⁸

A Hortobágyon a *kocogán* név egyenlő a híres kacagánnyal, mely a tatár²⁹ kužagán (kuzsagan) szóból ered, befoglalót, becsavarót jelent. A lenyúzott juhbőrt szárazon kitörték puhára, aztán az illető szőrével befelé fordítva a hátára vette, a juhbőr első lábszárbőrét a nyakánál elől, a hátsó lábszár bőrét pedig a derekén kötötte össze, a fejbőrét nem vágta le, hanem a tarkóján felhajtotta s így háttal a szélnek fordult és nem fázott, mivel a nagy bőr csaknem körülérte. Később ez is módosult. A bőr hátulját vették felül, a farkánál gallérszerűen félkör alakban kivágták úgy, hogy ezt a nyakba vették, a feje bőre pedig a horgasinánál lógott. Ámde e cserezetlen bőr kitörik, mielőtt nedvesség éri, ezért eső elől szőrével kifordítva kellett hordani vagy pedig felső ruhát, szűrt venni rá. Ez ősi primitív,³⁰ a pásztorokhoz legközelebb álló ruhadarab különböző időkben, különböző alakban és kiállításban terjedt el, egyszerű alakjában a Hortobágyon még egy emberöltővel ezelőtt javában viselték a juhászok és kondások.³¹

A *háti bőr* tovább fejlődésének tekinthető az, midőn nemcsak a háton, hanem egyszerre a mellen is viseltek bőrt. Ez utóbbit *mejjbőr*-nek nevezték. Ez esetben mindkét bőrről levágták a fej és a nyak-bőrt, s a szabadon fityegő lábszárbőröket *oldall* a vállakon és a derékon a csípő felett összekötötték úgy, hogy a két bőr egymást fedte, a szél-től, hidegtől a testet védte. A mejjbőrt alul körül vág-ták, hogy a lábak szabadabban mozog-hassanak s a cél el volt érve, a felső test melegen tartatott. Ez ősi bőrruhaviselet. A bessenyő viseletet jellemezte a térdig érő, újatlan felső ruha. *Konstantinos* írja, hogy midőn az úzok (a lengyel és orosz írók palócai, a magyar krónikák hunjai) a bessenyőket a Jajk és Volga közti régi lakhelyükről kiszorították, a bessenyők egyrésze vissza maradt, együtt lakott az úzokkal, de meglehet őket ismerni térdig érő újatlan ruhájukról.³²

Barbócz Pál nyájjuhász saját gyártmányu hát- és mejj-bőrben. H.-szoboszló.

Ez a viselet az öreg pásztorok emlékezetére szerint még a 60-as években megvolt a kondásoknál, túlélte a bundát, mert a bunda nehéz s a kondás fürgébben mozgott a disznók után a könnyű pár bőrben, mint a nehéz bundában. E két bőr ízléses, szabályos és maradandóbb össze-

állításából keletkezett az a ruhadarab, melyet *bürlajbi* néven ismer ma a pásztor. Ennek már körülszegett nyaka és alja van. *Karöltő* a karok szabad mozgására, mellen kék és veres haraszttal, zöld szironnyal kivarrva, háta parasztosan hagyva, zsebe szája jobbra fent a mellen van. Ami pedig eredetére vall, az, hogy hasitéka a bal oldalon van, a hónaljtól lefelé egyenesen. Elül és hátul pedig paizs alakban lefele hallgat, széltől óvja a hasat és hátat, két oldalt lapos-oválisán felkanyarodik a csipőig. Ujja természetesen e ruhadarabnak nincs. Gombja is magából telik ki. A pásztor nem éri közel a boltot, hogy más mester productumát igénybe vegye, találékony-ságán nem fog ki e hiány. Bőr hulladékot szorosan összetekeri s e tekercset tetszés szerinti darabokra vágja, hogy széjjel ne rugódjon, szíjjal átköti, lyukat vág a lajbi hasítása szélén és a szíjjal felköti a gombot. Gomblyukat nem csinál, hanem újra hulladék irha-bőrt sodor össze egyenlő nagyságúra, ezt kétrét hajtja, szabad végeit a gombbal szembe szúrt lyukon átvezeti, megköti és e bőr nyúlványt akasztja a bőrgombba mindannyiszor, valahányszor begombolkodik. E bőrlajbi továbbfejlesztése már egészen a modern mellény alakjára történt. Ujja ennek sincs, de hasítása a mellen fut végig. Míg annak díszítése kerek virág, addig ez már geometriai alakot ábrázoló *farkas-fogas*; összefordított V betű, vagy egymás végéhez ragasztott ∞ girland.

Az úzok ruhája Konstantinus szerint ujjas, hosszú, bokáig érő volt, vagyis olyan, mint a későbbi kun viselet. Nem tartom merész következtetésnek, hogy ha a mai kunság tőszomszédságában ma is található *csüves* viselettel összehozni megkísérlem. A pásztorok főleg juhászoknál évszázadok óta divatos felső ruhadarab ez, mely napjainkban Püspökladányban, Kabán és Hajduszoboszlón, Szováton, régi családoknál mint régi múltnak kései emléke vonta meg magát. A csüves juh vagy purzsa bőr. Rendes alakja köpönyeg, bokáig érő bő ruhadarab. Nyaka, alja beszegve, így hasonlít a subához, de két vállából térden alul

erő hosszú ujjja nyúlik ki. Száraz, hideg időben szőrével befele, — hideg, havas, esős időben pedig szőrével kifele viselik. Alakjára legjobban megegyezik azzal a szamarkandi bundával, melyet a Zichy expedíció hozott magával. Csak-hogy míg ez fekete bőrből készült és róka prémmel szegett, addig a csüves fehér vagy sárgás juh vagy purzsa bőr önmagából, újabban fekete báránybőrrel szegve.

A *csüves*-t ritkán *öltötték fel*, hanem csak felvetve használták, azért, mert így a karok szabadabban mozoghatnak. Mivel pedig a gulyásnak, de főképen a csikósnak kivált hideg, szeles időben karját kell használni, mert csak úgy tarthatja együtt a végtelen pusztán a ménest, ha azt folytonosan körül-körül ostorozza, bizony nem igen használták a *csüves*-t, inkább az ujjatlan subát, vagy mint a Hortobágyon inkább szeretik nevezni, a bundát. Ezt ugyanis a *nyakába* kavarítja a csikós, felügrik a lóra, aztán félvállra veti úgy, hogy ostort-*jártató* jobb karja szabadon járhat, melle elé fordult bunda-eleje védi nemesebb részeit a hidegtől.

Ha pedig a ménes csendesen van, behúzódik a bundába s hogy vékony vászon gatyával borított térde és combja meg ne fázzon az ácsorgásban, a bunda-aljat csattos szíjjal akasztja össze úgy, hogy ha leszáll a lóról, a bunda-alj bősege megengedi, hogy apró léptekkel mehessen benne, ha a lovon van, az így összecsatolt alj megfekszik a ló *marján* s zárt védelmet nyújt a hideg ellen, míg ellenkező esetben térdei szabadon maradnának.

Ime miképen *Salamon Ferenc* a harcos magyarokra a bunda szükségességét igyekszik helyesen bebizonyítani, hogy a kéz szabadon járjon, kezelje a hadakozásban a nyílat, eltakarja a bunda a fegyvert, védje az íjját és nyíltokot az eső ellen s magának a harcosnak is védelmül szolgáljon a nyílak ellen: úgy próbálkozem én is a békés foglalkozású lakosságra is célszerűségét bizonyítani, hiszen ezek többen voltak és jobban ki voltak téve az időjárás viszontagságainak.

A suba a legelterjedtebb elnevezések egyike, mely a

keleti nyelvekből a legtöbb európai nyelvbe átment. A magyar szó a török „*csubba*“ vagy „*žubbe*“³³ alaknak felel meg s e magyar-török alak ment át a szláv nyelvekbe³⁴ (orosz, szerb, tót : šuba, lengyel : szuba ; szlovén : šuba ; cseh : čuba), nálunk fehér purzsa bőrből készült, inkább *bunda* néven ismeretes. Miklosics³⁵ magyarnak, Budenz³⁶ homályos eredetűnek veszi a szót.

Nyáron, még ha derült is az ég, kora reggel, késő este nagy harmat, lucsok van, esős időben meg végig folyik ugyan a víz a faggyúzsíros szőrén, de a lábával csak veri a belső bőrére a vizet, így ha megszárad, kitorik, vagy ha újabb nedvesség éri, elrothad, elrongyolódik, „*fenéje lesz*“ mielőbb, ezért a természet intésére figyelve, egy bőrrrel többet vesz a régi bunda előállításához s alját 10 collnyira, vagy ahogy épen telik, körül felhajtja, e felhajtott részt nem varrja a bunda belsejéhez, hanem kistávolságra egymáshoz bőrhulladékból sodrott szíjjakat kötöz és ezt a bunda belsején megfelelő magasságban és távolságban körül erősített apró bőrgombokra aggatja. Ezáltal a nedvesség nem fér az irhához, mert amit sarkával felszed, az a szőrös részére újra befolyik s az így keletkezett hajtásban, a *bundaajjban* utenziliumait rejti, vagy lábait dugja, ha mezítláb heveredne le. Ezt a bunda-fajt *felkötött*, *felkötözött*, vagy *felkötös* bundának nevezik. Nincs benne semmi idegen anyag, csont vagy fém, csupán bőr és fonál. E bundához 6—8 purzsa bőr szükséges. Egy hetedik a belső vállára van tűzve. Az önálló ruhadarabnak megszűnt hátibűr ez, egy fiatal fekete báránybőr személyében, mely két első lábával kétségbeesve öleli át ősei vállát, két hátsó lába és farka a gazda háta közepén a faráig lóg le.

Ez a gallér állástad a nyaknak, felveti és díszíti a vállat ; még hivatása is van, t. i. melegíti a hátat. A bunda különben addig jómeleg, míg a juhszag megérzik rajta, vagyis míg faggyas. A gallér eredeti hivatása az volt, hogy melegítse a hátat most már egy csinosabb és hasznosabb bőr felső ruhával, a bundával kapcsolatban.

A böszörményi bundának nincs gallérja, a debreczeni gazda is spórolási szempontból megvonja, a hortobágyi pásztorok viselt bundáin is alig találhatni. E bundát a galléron kívül díszíteni is szokták: piros-fekete harasztból virágos kivarrások a vállon, derékon és aljon nem hiányzanak. — Különösen Nagyivánon vannak szép bundák.

A pásztor rendesen budába hál. Este már felveszi, akármilyen idő van. Esős időben azonban nem fekszik le benne a nedves fűre, mert a felülről hulló eső és a fűvön levő nyersesség feláztatná a bőrig s ha gyorsan megszáradna, kitörne. Egy szík padkán kucorog tehát vagy botjára támaskodva álldogál az esőben. Eső után pedig kiakasztja száradni a kunnyó melletti ágasra.

A guba a török *chuba*, a kirgiz köppö, az újperzsa kaba szóval hasonlítható össze, az a faja, mely a Szamos vidékén, a Nyírségen és a Tiszántúl használatos, nem bőruha, hanem magyar-juh gyapjából szövött, belül síma, kívül szőrös, ujjas felső ruhadarab. Ennek megszövéséhez a pásztor már nem ért, ő csak a hulladékbőr gyapját megnyírja és eladja a gubásoknak vagy gubacsapóknak. Főleg esőben kitűnő szolgálatot tesz, mert a víz, szél nem járja. Nyílása a nyaktól a lábikráig egyenes, vörös posztóval beszegett, a nyaknál a két szélén henger alakú kiugrás van. Felöltve viselik. Kiterítve csonka kúp palástjához hasonló. Leginkább hasonlít a Kaukázusban a cserkeszek által használt, kecskeszőrből készült, ujjatlan *burká*-hoz.³⁷ A múlt század közepén a debreczeni civis polgároknál is kedves ruhadarab volt. Díszíteni nem lehet, mert szőrös részét hordják kívül, hanem ékességét nagyban emeli, minél apróbb fürtű szőre van — *fürtös guba* — és ha selyemmel van szegve. Iránta való háláját nótában örökíté meg a nép:

„Guba, guba, apró fürtű guba,
Száz ökörir' nem adnálak oda.
Mer' az ökör csak szántani való,
De a guba szíp lyán betakaró“.

Debreczenben régi, híres céh volt a gubacsapók céhe, egy utcát is neveztek el róluk. Debreczenben és vidékén a fekete guba a divat, a Nyírségben inkább a fehér, a Szamos mentén a szürke guba még ma is. A kinn lakó pásztorok ma már nem használják, kiszorította a csinosabb, könnyebb *szűr*.

A szűr a magyar ember és pásztor legkedveltebb felső ruhája. Ősi darab, melyet ősi hazájából magával hozott az új hazába is. Ama népelemeknél, melyekből a magyar kialakult, a perzsák honosították meg,³⁸ mert e népnél szűrféle ruhadarab egész az Akhaimenidakig követhető vissza. Perzsa eredetre vall az anyag is, melyből a szűr készül, t. i. a nemez, melyet őseinkkel a perzsa elemek ismertettek meg, a szűr cifrázata is, melyről Huszka József kimutatta, hogy virágdiszítései úgy a régi szasszanida-kor, mint a mai turkesztáni virágdiszítésekkel meg-egyeznek. „A mai magyar szűr, — mondja Huszka, — ősi ázsiai szkitha ruhadarab és egy eredetű a testvér mentével, melyet épúgy vállra vetve viselt az úri rend, mint a szűrt a paraszt“. A szűr őse valószínűleg a szürgallér vagy *szürkankó* volt. Szürgallérban van ábrázolva 1570-ből egy harcos.³⁹ A Teplicz várába ökröket hajtó paraszt.⁴⁰

A magyar szűrnek ősi alakja a *nyakatlan* szűr, melyet mai napig is igazi pásztor ruha darabnak tartanak a pásztorok maguk. Ennek a szűrnek a hátulja és hátra lelógó gallérja egy darab posztóból készült, úgy, hogy gallérostól kiterítve, egy trapéz alakú posztódarab, mely idomnak keskenyebb része a gallér. A mai szűr már nem olyan bő hálóköntös alakú, mint a kazáni tatár,⁴¹ baskir⁴² csekmeny (kaftán) vagy a turkomanok csekmenye,⁴³ és a közép-ázsiai khalat,⁴⁴ mivel a két oldalrész az *aszaj* betoldásával némi szabást nyert és ezáltal az ujjnak is jutott hely.

A szűr legősibb alakja ujjatlan volt, a pásztor ma sem rendeltetésére használja a szűr ujját, hanem kifordítva ráncra szedi és madzaggal beköti, azután újra befordítja

és utenziliumait, másik ujjába napközi élelmét tartja. Ezért mondja a nóta is :

„Be van az én szűröm ujjá kötve,
Barna kis lyán ne kaparássz benne“.

Ma a nóta hallgat, a szűr kipusztul és az ujját is a vevőnek kedveskedő szűrszabók varrják be hosszan, laposan.

A szűr ősi alakja a fehér szűr; eleje, gallérja, aszajja zöld, piros harasztal ki-varrva. A rövid, térdig érő régibb; a hosszú, bokáig érő az ünneplő. Sőt, ha egy hosszú szűrt befognak viselni, hogy a jószág után való menésbe ne akadályozza a pásztort, félvállra veti és alját a vállához fogja fel, így megy a jószág után, míg az meg nem áll. Ha pedig gyalogszerrel hosszú útra megy, egyenesen akasztja nyakába, csakhogy a hátulját és elejének az alját is körül a nyakába akasztja, hogy könnyebben lépkedhessen.

Szűrviselet.

A szűr virágzása tetőpontját a XIX. században érte el. Olyan általános kedveltségnek soha sem örvendett, mint ekkor; hordta úr, polgár, paraszt egyaránt. E felkapottsága eredményezte, hogy soha szebb kiállításban, díszítéssel nem készült a szűr, mint a XIX. század közepén. Ekkor nevezték el cifra szűrnek : alapja fehér posztó, bélése

szélein vörös, piros, belül egész térdig zöld posztó. Térdén alul nincs bélelve. Eleje, gallérja, aszaja, hátulja piros és zöld harasztal vagy selyemmel kivarrya. Egy-egy ilyen rész díszítése befejezett egészet alkot, központi részét a magyar korona gyönyörű mintája képezi, ezt körös-körül fogják a különböző népies virágdíszek (rózsa, rozmarin, majoránna, krizanthin) stilizált alakjai. E virágdíszítések Huszka József szerint⁴⁵ megegyeznek mind az ős szasszanida-kori virágdíszítéssel, mind a ma is divatos turkesztáni virágdíszítéssel. — A cifra szűrt a *szűrszíjjal*, sárgaréz csattal csatolják a nyakba, mint a nóta mondja :

Juhászbojtár szűrben kampóval,

„Cifra szűröm szegre van
akasztva,
Gyere babám csatold a
nyakamba“.

A szűrszízj rendszeren piros bőrből van s rajta *zöld szironnyal* a magyar korona és stilizált levélkoszorú kötve. A szűr szélehez egy piros bőrből alkotott szűrrózsán keresztül szíjjal van kötve, úgy, hogy a szűrt átlukasztják és a szíjat átfűzven, erősen megkötik.

A gallér csücskén levő gombon inkább pávaszem díszítés van. A cifra szűr nagyon megbecsült darabja a pásztornak. Míg a bundát hányják ide-oda, addig a szűrt a kunnyó falába vert faszegre akasztják. Szűrét el nem hagyja ma sem a magyar pásztor. A nótában is így erősíti hitelképességét :

„Kocsmárosné adjon bort hitelbe,
Itt hagyom a cifra szűröm irté.
Ha ki nem fizetem hónap estére,
Vesse fel a csárda tetejére“.

A szűrnek új alakja a *nyakas szűr* a nyak körül fennálló gallérral. A pásztor nem szereti, mert nem áll az emberhez, nem fekszik meg a vállán. Leginkább uradalmi cselédek, kispazda legények használják. Újabban a barna, sőt a fekete szűr kezd hódítani. Ez sem hortobágyi viselet. Leginkább Debreczen környéki falvak legényei használják.

Uradalmi juhász nyakas szűrben, szeredással

A régi iratokban említett csuha és szürkankó egyesítését a körülgalléros szűrben vélem felismerhetni. Szabása hasonló a derékig galléros, ujjas köpenyeghez. Nem ősi darab. Általános használatnak nem örvendhetett, mert a pásztor foglalkozásához nem megfelelő, kényelmetlen felsőruha. Legutóljára öreg csőszök, városi cselédek és a debreczeni ref. ispotály koldusai viselték.

A szűr ma már kimegy a divatból. Alig-alig készül

egy-egy cifra szűr *váltóba*,⁴⁶ amelybe a mester összes tehetőségét befekteti.

A *ködmön* ősi szkitha eredetű bőrruha. Neve a mai török-tatár *ketmen*, a csuvasz *kismen*-nel megegyezik.⁴⁷ A skitháktól vették át az északi szlávok, a magyarok. A *csüves* kisebbitett és szűkített alakjának tekinthető. A nyaktól a térdig ér, nem derékba szabott. Rendesen sárgás-fehér, szárazon tört bőrből készül. Alján különböző színű harasztal kivarrott, piros bőrrel díszített ruha, két oldalzsebje és hajtókás, prêmes ujjja van. Hasítása elől a mellen egyenes, végig bőrgombos. Felöltik. Mindig szegény emberek öltözete volt. Száraz időben szőrével befelé viselték, ez a rendes viselet. Nedves időben azonban kifordították, mert ha nedvesen megszáradt,⁴⁸ megkeményedett bőre zörgött, mint a *csőrege* s ha hajlították, kitört. Régen juhbőr gallérral látták el, mint a bundát; belső irhás részére egy juhbőrt varrtak,⁴⁹ mely az aljáig ért, azért, hogyha szőrével kifelé fordították, ez a háti bőr melegen tartsa az ember hátát. A régi pásztorködmön, — mint ahogy az öreg pásztorok beszélték, — még derékig sem ért. Tehát olyanforma, mint a mai oláh kuzsók, csakhogy ujjakkal ellátva. Vagy amilyen kurta ködmönt viseltek a Dózsa György kivégeztetését ábrázoló képen a vezér húsából enni kényszerített parasztok.⁵⁰ A kurta, derékig érő ködmönt kisködmönnek nevezik, pl.:

„Kitettem a kis ködmönöm,
Hogy megnőjjön reggelre“.

A ködmönt főleg juhászok varrták és viselték, a gulyás, csikós egyáltalán nem, a kondás csak olykor viseli a Hortobágyon.

A derékba szabott, kurta ködmönt *bekecsnek* nevezik. A bekecs szintén ősi ruha darab habár nagyobb jelentőségre a XIX. században emelkedett.⁵¹ Neve eredetét ismeretlennek tartja Melich.⁵² Ma az összes szláv népek közt el van terjedve, de a cseh, tót „*bekěš*“, a lengyel *bekica*, a német bekesche név alatt mindig a magyar prêmes felöltőt

értik. Ám a körülmény alapján, hogy általában bárány-, birkabőr ruhát értenek alatta, Munkácsi B. úgy véli, hogy valószínűleg a volgai tatár nyelvjárásokban levő „bikács“, „bigács“ üszöborjúnak, jerke báránynak felel meg⁵³ s eredetileg „bekecs bunda“, azaz „bárány bunda“-féle összetétel előrése lenne. Ősi hazájokból hozták a magyarok, a

Felkötött bunda kifordítva, gallérral.

turáni népektől vették át nevével együtt e viseletet a szlávok. A bekecshez festett birkabőrt használnak. Festését a juhász maga végzi. Kell hozzá 3 bőr. Egy a derekának, a másik a két ujjának, harmadik bőr az aljának. Testhez álló, derékba szabott ruhadarab ez ; alja fodros. Elöl hasított, felölthető. Nyaka, eleje, ujja vége, alja és két zsebe fekete, ritkán fehér bárány *perémmel* diszített. Elejére és hátuljára rakja Barbócz Pál szoboszlai juhász a *díszmi-*

nyeket. A díszítmények rendszeren piros és kék és sárga haraszt kivarrások, amelyek részint V alakú farkasfogak, részint egymás végibe akasztott 8-asokból állanak ; másfelől piros vagy fekete színű, fényes bőrdíszítést is rak rá. Az elejére és hátára 3—5 cm. széles szalagot. Hátul a vállaktól a csípőig karéjosan halad, hol végződik, két fényes pillangó van (l. a mai huszármente háti sujtását). A pillangó háromszög alakú piros bőr, melynek alapját *szilvágóval* egyenesen és „Cé“ *vágóval* hullámosan kicsipkézi és úgy varrja a bekecsre. A bekecs alját báránybőr szalaggal, *vóccal* látja el és foglalja a derekához. Rendszeren szőrével befele fordítva viselik, ezért hosszabb útra felsőruhát kavarítanak föléje, hogy meg ne ázzon. Ha ilyen nem lenne, akkor szőrével kifelé fordítják, így védik a nedvességtől.

Ha mégis megcsapta volna az eső, hájjal *megköszörülik* (bekenik). Hájjal való időnkinti megkenés tartósságát mozditja elő, ragyogós fényűvé, puha, kellemes fogásúvá teszi. Éppen ezért minden ünnepélyes felöltözés előtt hájjal kenik be a bekecsot. A hortobágyi pásztorok közül csak a juhász viseli télen, kora tavasszal vagy késő ősszel. Ezekről vették át az urasági cselédek, szegény emberek.

A szkithák, amely nemzetből vált ki idők folytán a magyar is, a természeti viszonyoknak megfelelően, testhez álló, szűk nadrágot vagy talán harisnyát viseltek, melyet a lábra húztak és valószínűen a lábfejig ért, sőt a lábfejet is takarta, nem vágott aljú volt, mint a mai nadrág.

Hogy a nadrág a harisnyából alakult ki, nyelvészeti bizonyosság az, hogy a székelyek mai napig is harisnyának nevezik a durvább posztóból készült magyar-nadrágjukat. Igaz, hogy nyelvészeink, eddigi fejtegetéseinkkel szemben, mind a *nadrág*, mind a *harisnya* szót a szláv nyelvekből származtatják. Miklosich, a nagy szláv nyelvész szerint a nadrág szó csak az ó-szlovén (nadráži), a magyarországi ruthénben (nadráži), meg az oláh nyelvben (nadrăži) van meg,⁵⁴ ámde tekintve, hogy a magyarországi ruthén nadragi világosan magyar eredetű,⁵⁵ így a szlávok, ha nem is tőlünk, de a turáni népektől kölcsönözték, hol a szűk nadrág

még ma is általános viselet, részint szövetből, részint bőrből, noha nevük Jankó J. összeállítása szerint nem azonos a magyarral.⁵⁶ A törökségnél, Vámbéry⁵⁷ állítása szerint, a salvaron kívül van még egy bőrnadrág-faj is, melyet a jakutok *szuturnak*, a karak kirgizek „*csambar*“-nak⁵⁸ neveznek. Másfelől az a körülmény, hogy a nadrág és harisnyához hasonló nevű ruhadarabot a szláv népek nem ismernek, ékesen szóló bizonyítéka annak, hogy a magyarság más úton, nem a szlávok közvetítésével ismerte meg e két ruhadarabot.⁵⁹ A turáni népek, hun, avar, magyar hozták magukkal Európába és terjedt el nyomukban a bizanciaiknál és nyugaton a frankoknál. A bőrnadrág hadiviselet lehetett, melyet az előkelőek rangjukhoz méltóan díszítettek, később a vaspáncél és nemez alkalmazása folytán kiment a divatból, csupán a paraszt-osztálynál és a pásztornál húzta meg magát. A régi magyar-nadrág hasonlított a maihoz. Az egykorú képes emlékek bizonyossága szerint, a népvándorláskori turáni, a keleteurópai hun és magyarországi avaroknál megvolt e viselet. A honfoglalás korára egy pár déloroszországi kun szobor, az Árpádok korára a velencei szent Márk-templom indusai és szkithái, a pécsi domborművek azt bizonyítják, hogy a szűk nadrágviselet abban a körben, melyben a magyar élt, elterjedt volt, így lehetetlen, hogy a magyar ne használta, pláne ne ismerte volna. Lehet, hogy a szegény nép gatyának nevezte, gatyá helyett használta, minthogy ma sem ritkaság, hogy ha a gatyá lerongyolódik az emberről, csak nadrággal fedi testét. Ez azonban önérzetes pásztornál soha sem történhetik meg, napszámosféle embereknél igen. Hosszú, szűk, testhez álló, annyira, hogy még a bolha is visít alatta, szára a lábfejig ér, behúzzák a csizmába, talpaló fogja le, a talphoz, hogy fel ne csússzon, gomb nincsen rajta. Hanem a derékon körül széles korc van, melybe széles nadrágszija jár, elül a trapéz alakú ellenző zárja be, mely alul a nadrágszár összevarrásával függ össze, felül szabadon lóg, úgy, hogy a nadrágszijat bele kell fűzni, hogy le ne fittyenjen. Mind a két nadrágszár a bokánál

kívülről fel van hasítva, hogy a láb könnyebben kiferjen rajta. A nadrág csatolása belkéz felől történik. Azért enyeleg a magyar is így :

„Nem csinállok semmi gorombaságot,
Balkezemről csatolom a nadrágot“.

Az ellenző két oldalt, jobbról és balról hasítékot enged, hova, mivel a nadrágszövetre jól ráborul, nem jut be a szél. Az ellenzőben tartja a magyar utenziliumait. A szép sallangos kostók sallangja kilóg, itt van az egykorú írók közutálására a keszkenő stb. Ide dugja melegedni kezét a fázékony legény. Bár hasíték kettő is van rajta, mégis legkisebb szükségletére is meg kell csatolni a nadrágot, leeresztteni az ellenzőt, megoldani a hasíték nélküli gatyát.

A nadrágot birka-bőrből készítették, kezdetben szőrével kifelé viselték, később szőrével befelé. Így melegebb volt, de a nedvesség gyorsan rongálta, ezért állandóan felső ruhát kellett felette hordani, hájjal köszörülni. Később a XIX. században a posztó nagyobb mérvű elterjedésével posztóval vonták be, vagy ami mindegy, posztó nadrágot bőrrel bélelték. E bélést napjainkban flanell szorítja ki a használatból.

A bőr nadrágok használatában nagy változást idézett elő a XIX. század közepén nagyon felkapott *rajthúzli*. Neve (Reithosen) és eredete német, a XVIII. sz. végén hozták be a Rajna mellékéről. Elterjedése összeesik a *pantalló*-éval, a francia háborúk idején a huszárok honosították meg, akik a XVIII. század végén a szűk magyar parádés nadrágon kívül a régi salavárira emlékeztető oldalt végiggombos gamásnit is hordtak.⁶⁰

Ebből alakult a XIX. század elején az alul bőrrel borított pantalló alakú, bő, oldalt gombos nadrág, a *rajthúzli*, a nemesek hadnagyainak, a csendbiztosoknak, pandúroknak és korteseknek lett jellemző viselete. E fényes, gombos, csillogós és kényelmes öltöny a pástor figyelmét is megragadta. Régi bőrnadrágját pan-

tallóvá formálja, kívül húzza a *csidma* száron egész a *csidma fűjig*. Anyagát ugyan meghagyja továbbra is juhbornek. Be se festi. A fehér juhborrön két oldalt piros bőrpántot varr végig, erre rakja a nagy sárga rézgombokat, de meghagyja az ellenzöt és az elejét a világért gombra nem alakítaná. Ezután is nadrágszíjjat húzott bele. Vígán csattogtatta tenyerével, midőn szilaj jókedvében táncra kerekedett. A pásztornak nem volt alkalmas ruha. Szárát, kívül esvén a csizma száron, gyorsan elette a nedvesség, bár praktikus volt, mert csak kigombolta és *kilépett* belőle. A 60—70-es években a pásztorok szélteben használták, ma már csak a juhászok, kondások használják elvétve, a gulyás, csikós *tőgyfa* gatyával helyettesíti.

A hortobágyi pásztor általános, merem mondani egyetlen fővege a *kalap*. A legöregebb pásztor, Berzéki Mihály kospásztor soha életében se télen, se nyáron mást, mint nemez kalapot nem viselt. A kalapviselet ősrégi hűnbolgár, talán szkitha viselet. A kalpag, kalpak, kilpak szó etimológiájából a szó legrégibb alakja a *kil*-haj és a *bak*, *pak* kötelék szalag magyarázható,⁶¹ török eredetű.⁶² A kalpagnak, melyből a szláv *klobuk*, a cseh *kalpak*, a lengyel *kolpak* származott és amely más európai és ázsiai nyelvbe is átment, eredetileg csúcsban végződő félgömb alakú volt. Vámbéry szerint a süveg helyét pótolta, melyre valóságos kalapot, mint a süveg felső takaróját tették, a kirgizeknél ma is szokás. Szláv jelentésében is prémes magyar süveget jelentett. Jankó J. középázsiai gyűjteménye számos ilyen süveget mutat fel.

A főveg bármelyik alakja a pusztai népeknél az időjárást és egyszerű életmódjukat tekintetbe véve hozzájuk legközelebb álló bőr anyagból készült.⁶³ A szkitha főveg nemcsak a fejet takarta a hidegtől, hanem a halántékot, fület, tarkót is védte, felső része kúpalakban nyúlt fölfelé és csúcsban végződött, mely kissé előre és hátra is nyúlt, de előfordult olyan is, mely a fejhez simúlt, annak alakját adta vissza.⁶⁴ Az ilyen bőrfőveget birka-, vagy juhborból

maguk készítették a pásztorok. Eredeti alakja a sok idegen befolyás által módosított, de primitív formája még a Hortobágyon ma is készül. Barbócz Pál juhász emlékszik, hogy az apja egyszeres juhbőr sipkát bélés nélkül készített, ennek a színe fehér, kissé csúcsos félgömb alakú. Szőrével befelé hordták, ha eső volt, kifordították. Fehér sapka századokon keresztül divat volt a szegénység körében. Kintlakó embernek a báránybőrfőveg nem alkalmas viselet. Melegnek meleg, de a lucskot nem állja. Még szőrével kifordítva is a jó téli havas eső, vagy hólé a bőr közé folyik, megnedvesíti a bőrt, az elázik, eső után megszárad, össze-megy, kitörik. Ezért ma is nemcsak a kirgiz hord felette nemez kalapot, hanem a paraszt és pásztor is esős időben, vagy pedig egyszerűen a szűrűjba, bundaajjba teszi ilyenkor a sipkát. Így természetes tehát, hogy már a legrégibb időben nemez fővegeket kezdték gyártani, mely ellenáll a szélnek, víznek egyaránt. A pásztornak ezáltal eggyel több ruhadarabja volt s a nemezfőveget nyáron enyhe időben viselte, *süveg*-nek, később *kalap*-nak, *kucsmá*-nak nevezte. A honfoglalóknál mind a karima nélküli sipka, mind a karimás-kalap megvolt, innen terjedt európai divattá, nincs alapja, hogy nyugateurópai divat önálló fejleményének tekintsük.

A Hortobágy-pusztán is a nemez-főveget régen *süveg*-nek nevezték. A süveg Somogyban *sijeg*, *sűjeg*, hun-bolgár eredetű, megfelel a csuvas *szilek*,⁶⁵ a csagataj „*jelek*” szónak,⁶⁶ de legnagyobb az analogia a kirgiz *šëük*, *čëvük* szavak között, pl. *šëük ele* fejre csavarhatót⁶⁷ jelent. Karimás nemez főveg ez, mely nem simul szorosan a fejhez, hanem a kalap dereka leljebb-leljebb húzható és megengedi, hogy a derékhoz simuló széles karimáját rossz időben nyakig lehúzhassuk. A fejet a süvegen kívül a hosszú haj, a nyakot a több rőf hosszú, nyakra tekert *nyakra-való* védi. A hortobágyi földeken még a 18 sz.-ban általában süveget viseltek. 1758-ban Nagy János, Deák István bojtárja félének fizetése 1 nadrág, 2 pár fejír ruha, egy *kankó*, egy szűr, egy *süveg*, 2 pár *bűrkapca*, 25 frt. és 6

marhatartás.⁶⁸ 1759-ben 1 süveg ára 34 poltura volt.⁶⁹ Már 1760-ban kalapra is kikér a bojtár 68 polturát.⁷⁰

Ma a hortobágyi pásztorok kalapja hatalmas karimájú, nemez szőrkalap. Karimáját a csikós, gulyás rendszeren *felgyűrve* viseli,

Fel van gyűrve a kalapom szíle,
Úgy nézek fel a csillagos égre.

csak nagy hőség és *esís idején* gyúrik le, amikor is az első esetben napernyő, az utóbbiban, mint esernyő szerepel, amennyiben szélei egész a vállhegyig enyhét tartanak. A kalap félgömbje és karima kezdeténél a szalag helyébe erős, gyönyörű apró fonású fekete színű lószőr fonattal van körül kötve, hogy ne bővüljön. E szőrfonat a végén bojtosan túléri a kalap széles karimáját, bal felől az ősi szokáshoz híven ércdiszek helyett⁷¹ a természet-nyújtotta daru-, tűzok-tollat, ritkán hervatag virágot tűznek. A kalapot különben mindig kenik zsíros kezükkel s a zsíros hajukról is beiszik eleget. Másfelől meg a nemez kalap is annyira megkeményedik az esővíztől, zsírtól, hogy valóságos vaslemez keménységű lesz, semmi körülmények között át nem ázik, a bélés már rég kiveszett belőle, vizet lehet benne hordani és tartani. Sőt egy 8—10 éves kalapra ember ráállhatott, megbirta, de súlyos is volt. Egy jókora tyúkot agyon lehet ütni vele. Kutya derekát eltöri, sőt, mint később látni fogjuk, a hurokban makrancoskodó csikót csak orrba vágta kalapjával a csikós és az elszédülten rogyott össze.

A juhászok a debreczeni Hortobágy legelőkön lapos, egyenes, kisebb szélű kalapot viselnek. A kalap szélét rendszeren *legyűrve* hordják. Néha a kalappal divatoznak. A tetejét kissé kör-körösen legyúrik, úgy néz ki mint egy kráter, melynek közepén kis csúcs áll ki, mint egy kőszál. Ez azonban újabb és nem általános viselet. Szalma-, vagy mint nevezik *takarmány*-kalapot nem viselnek.

A kalap tartozéka az *álladzó*. A kalap belsejéhez jobb és bal felől varrott szíjj vagy ruhadarab, melyet az álluk alatt összekötnek vagy csattal összecepatolnak. A szíjat

újabbán sárgaréz *cipőrigli*-vel rakják ki. Az álladzó főleg a csikósoknak szükséges, mert ez a vaskalap⁷² megfekszik a fejében, de a vágató lovon a nagykarimájú (szélű) kalap nagy szelet fog, hamar kiesik a fejből, hát még

Gulyás a XVIII. sz. végén, fején süveg, vállán kifordított bunda, lábán bocskor bőrkapcával és lábbürrrel, kezében balta, derákán bőrv készséggel. (Bredetzky : Beitr. zur Topogr. d. Königr. Ungarn. rajza után.)

viharban, mely az embert is felborítja, nem tarthatná meg a fején. A gyakori nagy vihar mindenféle pásztorra szükségessé tette az álladzó viselését s az előrelátó juhász naplement után leköti kalapját, még ha olyan csillagos van is.

Évezredek hosszú során a változásoknak legjobban ellentállt és leginkább megtartotta ősi alakját a sipka, sapka vagy süveg. A korai Szasszanida emlékeken a parthus süveg egészen olyan alakú, mint a magyar paraszt sipkája, hasonló hozzá a Szibéria nyugati részében talált avar vitéz süvege,⁷³ vagy a X—XI. századbeli párisi görög evangélium egyik miniatűrjén látható várostromló lovas har-

cosok fővege. A Képes Krónika midőn a magyart a besenyőktől, a kuntól meg akarja különböztetni, a magyarnak hasonló formájú fehér szőrű, állatbőrből készült süveget ad, míg a besenyőt és kunt felhajtott karimájú magas, hegyes tatár süvegben ábrázolja.

A sipka szót szláv jövevény szónak szeretnék a szláv nyelvészek Miklosich, Halász Ignác minősíteni, mert ma az északi szláv nyelvek hasonló szavaival (orosz šapka, lengyel czapka, cseh čapka, magy. orsz. ruthén šipku és az oláh (magyarországi oláh sapku), romániai oláh šipku szókkal⁷⁴ megegyezik. Azt hiszem azonban, hogy fordítva áll a dolog, a szlávok is azoktól a hun-bolgár népektől kölcsönözték — ha nem a magyartól is, — melyek közül sorrendben legutoljára a magyar vált ki, nem a népvándorlás idején, hanem később magyar közvetítéssel. Hiszen a szlávok Déloroszországban századokig éltek a turáni népek szomszédságában, sőt jórészen azokat szolgálták is. Ha így áll a dolog, akkor a fővegek abból a ruhafajból eredtek, melyeket a volgai bolgároknál Ibn Fozlan „*kalsuve*“ vagy „*kulansa*“ néven említ,⁷⁵ melynek első részét Hunfalvy az osztják „*kaleng*“, „*kalen*“ iráni szarvas szónak magyaráz; „*san*“, „*su*“ részét pedig csuklyás ruhának értelmezik, amivel szemben meg Vámbéry a baskir „*kulancsik*“, „*kulansik*“ bőr kucsma szóra hivatkozik,⁷⁶ melyet népiesen Debreczen vidékén „*kusmá*“-nak is neveznek; ami azonban még mindig nem zárja ki, hogy „*kulan-szilek*“ összetett szó ne legyen, ami szarvasbőr süveget jelent s ami a hun-bolgár népnél és még korábban a szkitha szarmata népnél nyilván régi szkitha süvegforma volt. Tény az, hogy a pásztorok a sipkát, kucsmat házilag állították elő báránybőrből, innen a gyakorta használt „*báránbűr sipka*“. Egyszeres bőrből belés nélkül készült, jobbra fehérszínű volt, jó nagy, hogy a nyakig leérjen, a fület betakarja, mivel a viseletnél ma sem előre húzzák, hanem hátra és különösen gyerekeknél; a felnőtt a fül cimpáit a sipka alá dugja, hogy konyán kin ne dísztelenkedjék, a nagyobb gyermekeket pedig *konyá*-nak csúfolja, ha fülüket a sipka alul kinhagynák. A szűcs ipar fellendülésével bizonyos csinosság állott be a sipka készítésében, amely a vásárokat szorgalmasan látogató tanulékony pásztorokra is hatással volt. A sipkát kezdik fekete báránybőrből készíteni, egyes képeken már a XVII. században láthatunk fekete bárány-

bőr sipkát, fehér báránybőrrel bélelik s a kettőnek az irhás részét fordítván össze, elérték azt, hogy kívül is, belül is a szőrös része volt, alakja nem változott, s ha főleg pajkos gyerekek a bélését kihúzták, egy alapon két malomsátor kinézésű idom keletkezett. A magyar pásztor, mint minden gúnyájára, úgy a sipkára is sokat ad. Rendesen kerekre alakítja a tetejét, csak nagy hidegben húzza le a szeméig, túlnagy sipkát nem vesz, göndör szőrű, nem mint az oláhé, bozontos nagy sapka.

Az ember lábbelije talán még jobban, mint más ruhája, a klimához, a talajhoz és az ember életmódjához, foglalkozásához idomul. Valamint jobban felöltözik a zordonabb éghajlat alatt, úgy lábbelijét is itt válogatja meg legjobban, hiszen innen érzi elsősorban az idő mostohaságát, ép úgy hanyagolja el a meleg éghajlat alatt, ahol nem szükséges a hideg ellen védekeznie. A talaj minemősége szintén erősen kihat a lábbeli minőségére és használatára. Sík, homokos, zöld pázsitos altalajon nincs szükség lábbelire. Hegyes, érdes vidékeken okvetetlen kell erősebb fajta lábbeli, hogy megvívjon az ember a természetnek vele szemben felállított akadályaiival. A foglalkozás minemősége szintén befolyással van elsősorban a lábbelire, az a mindennapi életben tapasztalható.

A parthus óperzsa viselet iráni ága, mely a szkitha, hun-bolgár viseletben lelte folytatását és a magyar nemzetnek is osztályrészül jutott, az éghajlatot és foglalkozást tekintetbe véve nem nélkülözte a lábbelit. Meglehet, hogy éghajlatunk megengedi, hogy a nyári évszakban lábbeli nélkül járjon, kinek foglalkozása nem kívánja, de a késő őszi, téli zord idők erősebb meleg lábbelit kívánt. Ehez járult a foglalkozás minemősége. A szkitha hun-bolgár nép lovas népek, kiknek nem akadály a nehezebb lábbeli sem, sőt a kengyel használata egyenesen megköveteli, hogy olyan lábbelit használjanak, mely ne csak a lábfejet, hanem a lábszárat is védje a kengyelszíj horzsolás ellen. Ehhez járul, hogy a lovon ülők a hideget is fokozottabb mértékben érzik, mint a mozgó gyalogos.

Talp alá kötött ökörbőrtaplat, minő a római, görög lábbeli volt, lovas nép nem viselhetett, gyalogos népek viselete volt ez, kiknél a lábbelinek könnyűnek kellett lenni: ilyenek voltak a nyugati népek. Kétségtelen, hogy a magyar ősi viselet legfőbb eleme a népviseletben és különösen a hagyományokhoz leggörcsöbben ragaszkodó pásztoroknál maradt fenn. Feliratos emlékek, képek, szobrok, nyelvi adatok bizonyítják, hogy a honfoglalók kétféle lábbelit: rövid szárú *sarut* és hosszúszárú csizmát viseltek. Saru megvan ma is, csagatáj nyelven: *csarmu*, kirgiz *sarik*, baskirnál *csarik*.

Az ókorban a szkithák puhabőrből készült rövid szárú sarut viseltek, mikor még Nyugateurópában a bocskor, szandál járta. A térdig érő hosszú szárú csizma a hun korban tűnik fel, valószínű, hogy a kengyel általános használata hozta magával s ettől fogva állandó viselet marad a keleteurópai turánoknál, kik közül a bolgárokról csodálkozva jegyzik fel, hogy olyan emberek, akik csizmát viselnek.⁷⁷ A csizma, csidma, csimma (palóc), tyizma szó legrégibb emlékét a XVI. század elejéről ismerjük.⁷⁸

Feltűnő dolog, hogy a bolgárok voltak azok, kik a bőrkészítésben a parthusok hagyományait átvették és tovább fejlesztették. A bolgár bőr oroszul „*bagaria*” híres, keresett cikk volt és Konstantinos szerint a X. század közepén az Azóvi tenger mellett Khersonban gyártották. A magyarságnál is a bolgár elemek foglalkoztak írha készítéssel és a magyar vargáktól tanulták el németek és szlávok már igen korán a bőrkészítést.⁷⁹ Az avar, bolgár, magyar és kozár turáni népek a csizmaviselés szokását a bizanci és kaukázusi népek közt is elterjesztették. Bazilius császár a XI. sz. párisi psalterium miniatürjén gyöngyökkel díszített hosszú szárú piros csizmában van ábrázolva.⁸⁰

A magyar pásztor lábbeli viselete az időszakhoz és foglalkozásához alakul. A juhász, a kondás, a gulyás nyáron legtöbbit mezítláb jár, ezért lábujjai épek, jól kifejtettek. Leginkább gyalogjáró emberek, ezért könnyű lábbelit, bocskort kötnek lábukra.

A csikós állandóan csizmát visel, hiszen az ő lakása lovon van. Az ős hun szkitha saru, melyet őseink a különféle nyugati kultur elemek behatása mellett az Árpád Anjou-korban is viseltek, a szegény és pásztor népnél a szláv behatás következtében kiszorul és helyét a könnyebb és olcsóbb bocskor foglalja el. A bocskor szó Melich szerint⁸¹ ismeretlen eredetű, a tót nyelvbe Halász szerint a magyarból került. Miklosich⁸² a török *bačmag* az orosz basmag szóval hozza kapcsolatba anélkül, hogy ezekből a bocskor szó kimagyarázható lenne.⁸³ Tény az, hogy a magyar földön lakó szláv népek, kik a nép szegényeit alkották, általánosan használták e ruhaneműt, melyet szeretnék a görög-római talpbőr tovább fejlődésének tekinteni, ami annál is inkább nem lehetetlen, mert nyugativiselet volt és rómaiak sűrűn érintkeztek a germánokkal. Nálunk a keleti népekkel való állandó érintkezéssel lett általános divattá a meghódítottak bocskora. I. Géza a görög császár unokahugát nőül veszi. Sőt Manuel korában, midőn III. Béla a bizanci udvarban nőtt fel s királyi hercegek, sok nemes ember görög családokkal és megfordítva nősültek, a bocskorviselet a XII. századbéli magyarság viselete: az udvartól kezdve minden társadalmi osztályban általánossá lett. Míg nálunk futó divat, gyorsan letűnt, addig a Balkán-államokban fennmaradt és a XIV—XV. sz. bizanci képeken a szentek bocskorban vannak ábrázolva. A hortobágyi pásztor annyira átmeneti ruházatnak tekinti ma a bocskort, hogy rendszeren elhasznált bőrből, főleg ócska csizmaszárból hevenyészi.

A magyar pásztor embernek ősidők óta használt lábbelije a bocskor, melyet, mint legtöbb ruhadarabját, mind e mai napig maga készítette el. *Szegődségbe* volt az ellátáson kívül a bocskornak való marha bőr is. A csegei ökörcsordás 1752-ben pénz és természeti szolgálatain kívül még bocskornak való fél marhabőrt is kap minden két ökör után.⁸⁴ A tehéncsordás hasonlóképen kap, csak ha amely marhát Úrnaptól fogva őriz, félbért kap és kettőjüknek jár egy bocskornak való félbőr.⁸⁵ Hogy ez a szolgáltatás

mily terhes és sok esetben kellemetlen volt, semmisem bizonyítja jobban mint az, hogy a természetbeni szolgáltatások közül ez változott legelőbb pénzzé. Tiszacsegén már 1840-ben a községi csordásnak az összes természetbeni szolgáltatás meghagyása mellett két garas bocskortpénzt adnak minden számos jószág után,⁸⁶ míg a tavayl után csak egy garas jár.⁸⁷ Ugyanennyi a csikósnek minden darab ló után, míg az ökör után 4 krajcár.⁸⁸ A magyar juh és birka nyájából 10 darab után 1 garast fizettek, a nyájkonvásnak munkáját már jobban megbecsülték, mert minden darab után két garas bocskorpénzt vetettek.⁸⁹ Az ökör-csordás bocskorpénze 4 krajcár maradt, a csikósé 3 krajcár, a marha után azonban 6 krajcárra emelték s a borjú után felét tartozott fizetni.⁹⁰ 1848-tól a nagy jószág után rendszeren 6 váltókrajcár, fiáért felényi, 10 darab anyajuh után bocskorpénz 3 váltókrajcár, a magyar juh után csak két krajcár volt.⁹¹

A tiszántúli gazdasági élet és forgalom központján, Debreczenben is óriás volt a bocskorkereslet minden rendű lakosság részéről, különben nem határozott volna 1607-ben így a nemes tanács: „Az bocskor metélők állapota felől declaratum est per dominos senatores ac unanini votó: Hogy mivel az város népe az bocskor bőr nélkül nem lehet, annak okáért az bocskormetélőknek tehén, ökör, ló azféle bocskorhoz való bőrt tizenkét óráig hétköznapi az szíjgyártó és egyéb, ezen bőrből mívelő mestereknek ne legyen szabad megvenni, de tizenkét óra után s azután levő napokon mind mészárosoktól, hentesektől szabad legyen mindentől megvenni az bőrt, de úgy, hogy bocskornak felmetélje és ne adja el az városról se egészen, se pedig metélve ki ne legyen szabad vinni, ha kivinné, rajta találattik, elvétetik, kinek fele az bíróé, fele a városé legyen“.⁹²

Az úgynevezett bocskormetélők mellett a vargák is készítettek bocskort és folyton küzdöttek a bocskorosok és komplárok ellen. Midőn pedig a tiszteletes tanácsnál kiviszik, hogy a bocskorosok csak szabad vásárokon árulhassanak⁹³ és a bocskormetélő komplárokat a mészárosok-

tól bőr beszerzését eltiltatják,⁹⁴ az így maguknak privilegiált ipartermékkel mind Debreczen városát, mind a vidéket „gyártott bocskorral” bőségesen ellátták.⁹⁵

Ámde a vargák a város által nyújtott tömérdek kedvezményt nem becsülték meg, visszaéltek vele. 1671-ben már „sok vád lévén varga mester uraimék ellen, hogy nem jó bőrt készítenek. Azért a bocskor árulást ilyen kondícióval engedi meg a tiszt. tanács, hogy a bőrt ne szabadjon megfeszíteni, hanem mint azelőtt készítették, azután is úgy készítsék A limitationnak is meg kell lenni mind az szőrös bocskor, mind az gyártott bocskor részére. Komplarságra is egész káddal ne legyen szabad eladni az bőrt. Ha ki ez ellen vét, bőri elhordattassék, fele az Céhé s fele az Bíróé legyen”,⁹⁶ sőt midőn ez a figyelmeztetés mit sem használt, az erélyes tanács még ugyanez évben „az rendkívül bejött bőrfeszítést, kiszítést in perpetuum” (örökre) eltiltotta.⁹⁷

„Az limitatitot és imputatitot a Csizmadia céh mester és a varga céh mester az egyik vásárbíróval együtt minden 15 napban véghez vigyék” — határozza a városi tanács,⁹⁸ míg 1607-ben a bocskorbőrt egy öltözetet a javából 16 denár, az alábbvaló középszerből 12 denar, a rosszabbat 8 denárért adták,⁹⁹ addig 1671-ben az jól készült bocskor 24 pénzre, az szőrös bocskor 41 pénzre limitáltatott, természetesen az, ki alább való, alább adják”.¹⁰⁰ Ez az ár természetesen a bőr ára szerint hullámozott. 1692 március 26-án így határozza árát meg a tanács: „A mostani állapotokhoz a bőr drágaságához képest az legjobb első mecésű bocskornak párja 36 pénzre, az utánna való 30-ra, a legalább való 24 pénzre limitáltatott. Azután ismét az üdöhhöz képest alkalmaztassék az limitatio. Aki feljebb adni tapasztaltatik, nála talált bocskora elvétetik”.¹⁰¹

Bár a bocskorok ára a bizonytalan állapotok mellett ilyen magasra felment és bár a magistrátus a már megerősödött csizmadia céh ellenőrző intézkedése folytán a varga mestereket 1691-ben újból figyelmeztette, hogy jó anyagból készítsék a bocskorokat¹⁰² és gondoskodott arról,

hogy intézkedését ki ne játszásk, midőn a hármastagú bizottság 15 naponkénti limitált ; mégis az erejökben túlbizakodott vargák ez ellenőrzést úgy játszották ki, hogy a bőrt csak kimérték, nem szabták fel és így egy darabban a bőr javát-rosszát egy állapotba adták el. E sérelmeket orvosolandó, 1692-ben így határoz a tanács : „Comperialtatott, hogy az varga mesterek sok pár bocskorokat egy darabban metélvén, az jobb és vastagabb részével az alább való és vékonyabb részt is egy áron adták, melyet magok is eszekebbn vévén és vétkekné ismervén, nem approbálták ; hogy ez úton egy darabban sokat árullynak, nem engedtetik, hanem külön-külön metéljék, aki micsodás limitatio szerint árullyák“. ¹⁰³

A vargák végórja ütött. A XVII. század végén a sarut, a bocskort elhagyják, a pásztorok közé szorul és a hatalmas varga cég a városi tanács kegyelem kenyeren él, midőn a tanács, hogy az egész varga-cég el ne fogyjon, 1641 május 2-án hozott ama határozatát, hogy a csizmadiák magok mellett timárt tarthassanak, ¹⁰⁴ visszavonja, sőt eltiltja és elrendeli, hogy a csizmadiák a bőrt vargákkal készíttessék. ¹⁰⁵ De ugyanekkor a tanács a vargák bőr állományának körét is meghatározza : „Az minthogy eddig is tilalmas volt, úgy ezután is szorgalmatos tilalmazásban legyen a Varga mesterek között az öreg ökör és tehén bürderakánál egyebet, úgy mint ló, tinó, bornyú bürte egészen az ökör és az tehén bürnek mállyát bocskornak kimetelni és aszerint árulni. Valaki különben cselekedni comperialtatik, elvétetvén, fele a bírőé, fele a céhé legyen“. ¹⁰⁶

A folyton versengő, múlt nagyságán élődő varga cég és az előre törő csizmadia cég között 1708 december 15. akként tett a tanács igazságot, hogy megszabja mindegyik iparágak termékeit. ¹⁰⁷ Míg a vargák részére a régi szabású kelletlen saru, szekernye maradt, a csizmadiák az új, felkapott csizmát kapták. A bocskor elvesztette régi jelentőségét, harmadrendű idény-lábbelivé süllyedt, örökébe a *csizma* lépett.

Ma a bocskor a talpat, lábujjakat és a lábfejeleit borítja.

A bocskort nem csinálják, hanem *fűzik* a Hortobágyon. Nem kell ehhez semmi szerszám, csak egy kés. Legegyszerűbb módja az, hogy egy félcsizma szárát, mely rendesen négyszögalakú, leterít, ráteszi a lábát s lábujjainál és sarkánál késével egy húzást tesz: ez jelenti a hosszát, szélessége tetszés szerinti, ahogy a bőr adja. Orrait mélyen, sarkának csak a szegleteit lekerekíti, csak *szemmírtikre*. Orrát néha egy cserép fedő mentén kerekíti le. Azután több-kevesebb lyukat vág a bőrön körül, ebbe egy vékony szíjjat húz, e szíjj végét a sarkon, amennyire kívánja, összehúzza. Ezt *bocskorták*-nak nevezik. A lábfejen még egy darab bőrt, a *fejelő*-t vesznek keresztül, melyet az átlukasztott bocskor szélén a tákkal összefoglal. Nincs rajta egyetlen öltés sem, mégis megvédi a talpat a talaj feltörésétől. Midőn eleje sűrű ráncokban a lábujjakra borul, a lábujjakat megvédi a száradó fű torzsaitól. A szabadon hagyott sarkat semmi erőszak nem éri. Ez a primitív bocskor legkevesebb szakértelmet igényel, semmi eszköz úgyszólván nem kell hozzá, célja mégis elérve, az ember bátrabban halad a száraz tørsos, tövises tarlón, levágott mezőn. Külön bocskorszíjjak nem szükségesek, a láb fejét és szárát nem burkolja be kapcába, marad az szabadon és csupaszon.

Az említett kerek orrú bocskoron kívül van még a hegyesebb orrú bocskor, mely több hozzávalóval jár, jobban készül. Kiszabása az említett mód szerint történik, de a ták-ja csak az orrába fűződik s a láb ujjak tövéig tart, kezdetén is görcs, végén is görcs tartja a lyukakba. Oldala szabad lyuk nélküli hátulján *sarok szorító* van alkalmazva, kötés vagy varrás által a bocskor hátulja zárttá tételik. A *fejelő* két darab pár centiméter széles bőr, mely a lábfej közepén kis csattal van összecsatolva. Ezt is mezítlábra húzzák, nyári viselet. Azok a pásztorok, akik nem lovon járnak ugyan, de a nagy fűben sokat kellett szaladniok, vagy szilajabb apró jószággal, disznóval bántak, mezíten lábszárukat is védik a szálas fű (tippan, sás, káka), harmat ellen, nemcsak lábfejüket. A pásztor gatyája rövid, térdig ér, csizma nehéz és drága, kímélni kell. Ezért tehát

a bocskor fölé készítetlen juh-, bárány-, nyúl-, csikóbőrt vagy ócska csizmaszárat csavarnak, melyet a Hortobágyon átutazó *Gvadányi habda* néven említ :

„Egy jóforma legényt találtam egy tanyán,
Zsíros ingbe oldalt heverni a bundán :
Hátán volt juhbőrből fekete katzagán,
Egy pár kérges habdák a két lába szárán“.¹⁰⁸

Ezt tudva, igazat kell adni *Ammianus Marcellinus*-nak, midőn a hunokról azt írja, hogy szőrös lábszárukat kecskebőrből készült idomtalan csizmafélével borítják be.¹⁰⁹ Igaza van Marcus barátunk is, midőn azt írja, hogy midőn László király Krakót ostromolta, a magyarok a sáncokhoz *ocrea*-ban mentek. Ezt Boncz Ö. dr.¹¹⁰ csizmaszárnak teszi meg. Bár Boncz Ö. véleményéhez kíváló tudósunk Nagy G.¹¹¹ csatlakozik, részemről szeretném meghagyni *ocrea*-nak, vagyis habdáknak. Ez a bőrviselet, mely a lábikra alsó részétől a bokáig ér, megvan ma is az alpesi pásztoroknál, két öreg kondásnál a disznó földön még 1913 nyarán is láttam.

A *lábbűr* mai napság is a bocskor kiegészítő része. Juhbőrből készül, szőrivel befele fordítva, a bokától a lábikra közepéig ér fel és szíjjal oldalt összefűzhető, viszont négy szíjj segítségével a lábfejen levő bocskorral is összekötésbe hozható olyan formán, hogy két szíjj oldalt, egy a sarkon, egy a lábfejen fogja a bocskort a lábbűrhez.

A bocskor és *ocrea* vagy *lábszárbűr* mesterséges összefoglalásából látom kialakulni a *csizmát*. A hun-bolgár csizma is kétrészből állott, alja a saroknélküli felkunkorodott orrú papucs s ehhez illeszkedett a boka alatt a térdig érő szár, mely elül magasabb volt, mint hátul és körül volt szegve.

A csizma szó délnyugati török nyelvjárásokban van meg, innen a kurd nyelvben a *dzsezma* szó vörös szattyán bőrcipő. Ez a körülmény azt mutatja, mintha az oroszoknál az ozmanlikkal való érintkezés folytán terjedt el.

A tárgyalásunk keretében és vidékén csizma első

leírását a debreczeni csizmadia céh artikulusában 1604-ből találjuk. Ebből megtudjuk, hogy a *száras csizmát* kecskebőrből csinálták s a mesterremeknek legelső darabja egy száras csizma, mely egy varrással toldás nélkül, síma sarkú, egyenes sarkú legyen. A csizmához való bőr kikészítéséhez kevés volt a vargák tudománya, mert a tanács már 1607-ben tudós timár mesterek behozását rendeli és 1617-ben ugyanezt sürgetvén megtiltotta, hogy akár kész, akár készíttetlen bőroket kivigyenek. A XVIII. század elején átment a csizmahasználat a cselédemberek közé, a bocskor csak nyári, idény-öltözetnek maradt. Mint téli öltözet, az Alföldről a hegyvidékek közé szorult.

A lovas népek nélkülözhetetlen lábbelije a csizma. A hortobágyi pásztorok általában viselnek csizmát, de ezt inkább téli lábbelinek tartják. Rendesen tömpe orrú, lapos sarkú, nagy torkú és puha szárú lábbeli ez, csizma orr kissé felfelé áll, nem annyira a szabás, mint inkább a szokás, miatt t. i. csizmájukat egy-két *ötis*-sel hosszabbnak veszik, mint ami felpróbálás, vagy magukkal hozott nád vagy vessző-mérték után jó lenne.

A lábat úgy mérik meg, hogy ballábukkal a síma földre állnak, most egy késsel lábuk ujjánál és sarkánál egy vonalat húznak, egy nádat vagy vesszőt vesznek elő, e két vonal közé teszik, amivel hosszabb levágják és a *mírtiket* hozzák Debrecenbe a *csizmadia színbe*.

Nyáron vékony kapcát húznak bele, vagy mezítlábra húzzák fel, az oldalt a két toldáson a szárhoz varrt szíjhúzókkal segítségével, melyeket ha csizma a lábon van, takaros ember bedug, ha *levetette* a csizmát, húzójánál fogva összeköti és akasztja fel a szegre. A *kapca* természetesen korántsem vászonból, flanelből volt, mint ma, hanem még egy emberöltővel ezelőtt is zsákdarab, szűr pokróc, vagy más erős és vastag meleg takaró. Mindezeknek őse pedig a bőrkapca volt s a bocskorból maradt a csizmára örökül. A pusztai népek e célra a puha juh- és kecskebőrt használták. Kitérték egy cseppet és szőrével befelé a lábfejre,

lábszárra csavarták szíjjal, megkötözgették olyanformán, mint ma az oláhok a vásznat. Ez a bőr-kapca volt a nomád pásztorok legősibb lábbelijök s idővel a vargák változtattak primitív kidolgozási módján. Az alkalmoszerű primitív lábtakaró lassankint iparrá változott: „Senki az, aki az csizmadia céhben nincsen, csizmadia míveth az ne varrhasson, csak egy *kapchát* is ne merjen csinálni, ha rajta találtatván elvetetnék, fele a céhé, fele a főbíróé legyen“ — rendeli a csizmadia céh 6-ik artikulusa 1604-ben.¹¹²

Látjuk, hogy a vargákkal kapcsolatosan a csizmadiák is készítenek kapcákat, ami egyfelől a kapca nagy forgalmára, a csizma kevésbbé jóságára és keresettségére vall, hiszen még 1607-ben hozat a városi tanács a debreczeni csizmadiák számára tanult „tymár“ mestereket. Mert hogy a kapcacsinálás a vargák mestersége volt, eléggé mutatja az 1708-iki tanácsi végzés, mely midőn a saru és bocskor divatjának múlásával a csizma felkarolásának idején a becsületes varga mesterek megélhetéséről gondoskodik, elrendeli, hogy „sarkatlan, béleletlen, de nem cikkelyes török formán, *hanem régi varga módon egész talpu bőr kapcákat* magok által cserrel készített bőrből szabadossan csinálhatnak¹¹³ s a formául csinált kapcáknak egyik fele a csizmadia, másik fele a varga céh ládájában tartassék.¹¹⁴

Az itt említett kapca, mint a tanácsi végzésből látszik, ama török görbe orrú papuccsal egyezik meg, mely fölé a török még egy másik sarut húz. Akár húz kapcát a pásztor, akár mezítlábra húzza, *bokatekerőt* mindig használ. Nem egyéb ez, mint keskeny hosszú vászon darab, melyet bokáján teker körül, hogy a kerges csizma bokáját ki ne kezdje. Mert bár hájjal vagy szalonna felsővel újkorában kívül-belül, később csak kívül, minden héten legalább egyszer megkeni, de a folytonos *lucok* mégis megkérgesíti az anélkül is silányabb fajta bőrt. Télen egy jó *csóva szalmát* tesz bele a talpa alá, hogy a víz ne érje; zsák darabból, sőt régebben bőr darabból vastag kapcát húz bele, bár posztó nadrágot húz a régi bőr helyett,

mely a bokáját elfedi, a bokatekerőt mégis e fölött meghagyja. Az igazi pásztorvisolet a puhaszárú csizma, mert olcsóbb és kényelmesen hajlik bármely irányban, a juhász pedig legyűri, mikor fej.

A hortobágyi legelőkön a csikós, aki legtöbbet jár csizmában, csizmája orrára, legyen az vadonat új, egy darabka használt bőrt szegez, úgy, mint egy hegyes cipő *spicc*. Nem varrja a csizma fejére, hanem az orán körül a talp szélébe szegezi apró szeggel, hogy könnyen lefejthető legyen. Oka természetes. A mező rendkívül gyorsan kikezdi a bőrt folytonos súrlódás által, nem győznék a csizmát fejeltetni, mert az orra mindig *kikoszlana* és elrongyolódna. Ha pedig ez az orrbőr elkopik, kilyukad, lefejti, szegez rá újat s így a csizma, még a folytonos használat mellett is kibírja egész nyáron. A bőr anyaga: vagy ócska bőr (csizmaszár), vagy nyers, szárazon kitört marha-bőr. A csikósok példáját a többi pásztorok is követik. Vámbéry Ármin írja, hogy a törökök görbe orrú csizmájuk fölé még nagyobb felső papucsot húznak.¹¹⁵ Hasonlóképp cselekszik a turkesztáni, midőn az „*ösük*“ (csizma)-re „*kepis*“, a kazáni tatárok az „*isük*“ (csizma) fölé a „*keus*“-t (felső csizma), a baskirok az „*icsik*“ (vékony bőrcsizma) fölé az „*ösük*“-öt húzzák.¹¹⁶ Ezt az alsó- és felső csizma viselés szokását lehetne a mohamedanizmussal kapcsolatba hozni, azonban ennél sokkal inkább régiebbnek tehető, ha tekintetbe vesszük, hogy a Szasszanida-kori csésze hun királyának csizmáján is meglehet különböztetni a tulajdonképeni csizmát és alatta a papucs féle részt.¹¹⁷ A hunoknál megvolt ugyan a kétféle lábbeli: a cipőféle *čulgaŋ* és a csizma, de hogy ezt a csizmára húzták volna, nem bizonyítható. Bízvást hihetjük, az alsó- és felső csizma viselet, mint ma a cipő, vagy csizma és a sárcipő, régtől fogva megvolt a turáni népek közt, nem vallási indok, hanem a föld és az emberek életmódja hozta magával, s szabad legyen a hortobágyi pásztorok csizmája orrára szegezett kis bőrdarabot a szkitha viselet évezredek után megmaradt szerény emlékének tekintenem. Nem a hagyományhoz való erős ra-

gaszkodás, mint inkább a talaj és az életmód azonossága tartotta fenn. Minden csizmát *megvasalnak*, vagyis a sarkára egy pár jó erős *patkó*-t üt a lakatos. A nehéz csizma és a könnyű bocskor közt átmenetet csinál néhány juhász, midőn papucsot húz fel. A papucs nem egyéb, mint a lábfejet egészen beborító, talppal, sarokkal, ellátott hátra menedékesen elmaradó oldalú, hátul nyitott lábbeli. A papucs török eredetű szó. A csizmadia céh 1604. évi szabadalom levelében a mesterremek második darabját egy papucs képezi, melyet gyulai papucsnek neveznek, igen magas, több, mint egy tenyéryi magas sarkú. A török *pâpûdz*, perzsa *pâpûš* meg van az összes szláv nyelvekben. A cseh (papuč), a lengyel (papuĉ) és tót (papuĉa) nyelvekben magyar eredetű.

A juhász a papucsot rendesen maga csinálja, olyanformán, hogy a *csizmafű*-ről a csizma szárát, lába fejének megfelelően, oválisan levágja. Legkényelmesebb ruhadarabja, lábát csak beledugja s kilép belőle, ha nem használja. Talpának hátulsó része és sarka menés közben csattog az ember sarkához, miért *csattogó*-nak is hívják Debreczenben. A papucs nyári könnyű viselet és igen részleges, csak egy pár volt urasági juhásznál láttam.

A hortobágyi csikós csizmáján *sarkantyút* visel. Nagy Géza azért, mert a honfoglaláskori leletekben semmi nyomát nem találták, továbbá azért is, mivel a keleti lovas népeknél soha használatban nem volt, hanem az ostor, korbács, kancsuka helyettesítette — nem tartja ősi viseletnek.¹¹⁸ Mivel azonban nyugaton a La Tène kultúra területén gall, germán vidéken fordul elő legelőbb és a honfoglalás idejében is főleg germán vidékeken lehet találni: megállapítja, hogy őseinknél a honfoglalás után terjedt el és csakhamar oly nagy közkedveltségnek örvendett, hogy minden lovas hordta, holott a németeknél csak a lovagok hordhatták. Ez az oka, hogy a legtöbb sarkantyút hazánk területén találták.¹¹⁹ Ez az állítás a tárgyi bizonyítékok ily tekintetbe vétele mellett módosításra szorul és Salamon Ferenczel együtt kimondjuk,¹²⁰ hogy

sarkantyúnak bárminő alakban való használata a kengyel alkalmazásával egykorú. Maga Leó császár is ajánlja a görög seregben a sarkantyú „*pternistera*“ használatát.¹²¹ Nem tudom ugyanis elképzelni, hogy a hun, avar, magyar könnyű lovasság hogyan intéz gyors és ellenállás nélküli rohamot az ellenség ellen s gyors vágatás közben miként hajít kopját és intéz nyílzáport, ha egyik kezével a kantárt tartja, a másikkal pedig lovát korbácsolja a gyorsabb tevékenységre. A hortobágyi csikósbojtár sem a saját *hátas lova* nógatására hordja a karikást,¹²² hanem a ménes összetartására, hátasa ösztökélésére elég, ha hegyes tarájú sarkantyúja közé kapja és a kantárszárnak e célra hagyott végével megcsapkodja. Lehet, hogy talán nem a csizmán hordták nyugati módra, hanem a kengyelen alkalmazták valami kiugrást és ezzel ütügettek lábaik segélyével a ló *horpaszt*, mint ma keleten a török fajnál divat.

Minden jel arra mutat, hogy a sarkantyú ősi darab. A szó maga magyar, még pedig a „*serkent*“ igéből képzett serkentő. Alakjára nézve kétféle volt: *felütött*, vagy felkötös sarkantyú. A felütött sarkantyú régibb, a csizma kemény sarkába rövid szegekkel van erősítve, míg újabban a felkötös *sarkantyú* divatos a csikósoknál. Régebben a csikós felütött nagy tarájú sarkantyút viselt. Ezzel ösztökélte lovát a pusztán, ezzel virtuskodott, verte össze, ha mulatott:

„Ha én aztat séhaj *megpengelem*,
Sírat engem a kedvesem“.

Erről ismerte meg a legényt kedvese, de viszont árulója is lehetett szerelmeskedésüknek, mert így könyörög a lány:

„Este későn ne járj hozzám,
Mert nagy vigyázat van reám,
A sarkantyúd ne peregjen,
Ides anyám fel ne keljen“.

A hangos, nagy tarájú sarkantyú helyett újabban az egyszerűbb, zajtalan felkötös sarkantyút használja a

a csikós. Szerkezete általában olyan, mint a felvert sarkantyúé, de a két szárnyába szíjat húznak, mely a csizmasarok előtt a talpon keresztül menvén a lábfejen a csizmaszár előtt rendesen oldalosan megcsatolják. Azért dalolja a betyárfattyú is :

„Felkötöm a rézsarkantyúm taréját,
Bérugom a csendbiztos úr ajtóját.“

Hogy pedig középen ne csatolják meg, a szíj csattos szárát rövidebbre húzzák. E sarkantyú tehát nem a sarkon, hanem a csizma kérgén áll. Hogy le ne csússzon, arról ismét a derék csizmadia-mesterek gondoskodnak akkor, midőn a csizma kérgére hátul egy gömb trapéz alakú bőr kiugrást tesznek. Minden parasztcsizmán megvan ez a kiugró bőr darab, közönségesen sarkantyúnak nevezik ezt is, rendesen fekete, néha sárgaréz szegeket vernek bele. A csizma könnyebb *levetésére*, ez esetben a sarkantyú tartására szolgál.

A csikósnak tanyája lován volt. A ménest lóháton őrizte. Természetesen nem volt mindig a nyeregbe, hanem lovát lepányvázta s ha a ménes elindult, a ponyvát felhúzta, *felpattant* a lóra és visszaverte. Azt gondolnánk tehát, hogy a ló állandóan felnyergelve állott. Nem. Hiszen Petőfi is így énekli :

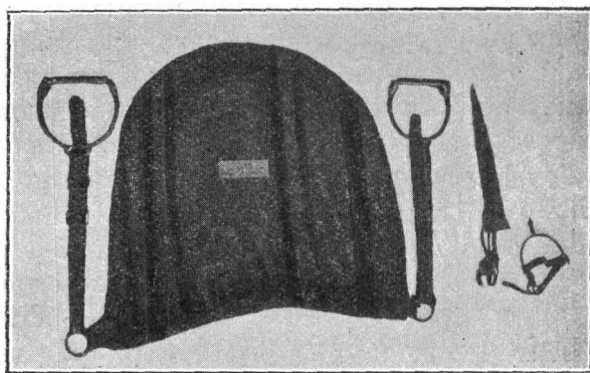
„Szőrén szoktam megülni lovamat,
Ha ide vagy oda útam akad ;
Nem szükséges a nyereg a hátán,
Csikós vagyok az alföldi rónán“.

Így is volt. A csikós egész a legújabb időkig szőrén ülte meg a lovát. Ha azonban hosszabb útra, lókeresni, nagy vásárra ment, felnyergelte lovát. A nyereg a lovasnépek találmánya és nélkülözhetetlen lószerszáma. Két főrészből bontható ú. m. a t. k. nyeregbe, mely a ló hátán van és a kengyelre, amely ehhez kötve és két oldalt kengyelszíjon lóg le. A kettő együtt nem okvetlen szükséges. Míg a ló kényelmesebb és biztosabb megülhetéséhez kengyel ok-

vetlenül szükséges, addig nyereg nélkülözhető. A nyeretget fejlődés tekintetében a kengyel megelőzte. A kengyelt igencsak az ókori görögök és rómaiak, de még az ó-világ híres lovas népei a szkithák, parthusok, a Trajanus korabeli jazigok sem ismerték, de midőn a hunok a Dunáig hatolnak, feltűnik a magyarországi leletekben, még pedig kivétel nélkül III—IV. sz. Kr. u. leletek társaságában.¹²³ Ha tehát Európában a turáni népek honosították meg, magyar nevét csakis a török nyelv kinccsel lehet megmagyarázni. Abban u. i. megvan a *kangaj*, vagy „*kengej*“, egy vas-, vagy fatalp, melynek segítségével a havon lehet járni,¹²⁴ talán korcsolya. Értelmét illetőleg azonban inkább megfelel a török „*üzengi*“, mongol „*döröge*“, madzsu „*tu-fon*“ szónak, amely felhágót, hágesót jelent. A magyar kengyel szó meg szintén *felhágó*-t jelent, a vogulus „*khan-kil*“ alakkal függ össze, ami azt jelenti, hogy nem a belső ázsiai turánoknál, hanem a középázsiai, keleteurópai szarmata parthus, részint irán, részint ugor, részint turk népességénél keletkezett. Innen érthető — Nagy G. szerint, — hogy a VIII—IX. századbéli germán kengyel a legrégibb kengyel típusokkal függ össze, azzal, amelyet a IV—V. sz.-ban a hun-szarmata népesség ismertetett meg velük.

Feltehető, hogy a hunok nagy többsége még nem használt vaskengyelt, hanem ama primitív kengyelt, melyet napjainkban is megoldja a *kocsis legény* a kengyel kérdését, ha a Hortobágyról lovat vezet haza, vagy marhát hajt ki. Ilyenkor rendesen egy kötőfikat csinál meg kengyelnek. A kötőfik már kész kengyel, a kötőfik szárán kun-kötéssel egy olyan hurkot csinál, amelybe a lába kényelmesen belefér, szűrét, vagy gubáját a ló hátára teríti, ezen keresztül löki ez átalakított kötőfikat s a gubaalját ráfordítja, ami által sem a ló hátát ki nem kezdi a *kírges* kötél, sem a lovas farát fel nem töri. E nyergen és kengyelen bízony szépen megtesz 20—30 klm. útát. Ugyanezt meg lehet csinálni bármely kötélből, sőt az erdei gyermekek komló, vagy más kúszó növényből is csinálnak kengyelt.

Felülésben nem lehet nagyon megterhelni, de nem is szükséges. Hiszen a ló serényibe ragadnak, bal első térdkalácsára lépnek és így ugranak rá; de ha felül, lába nem csüng, nem zsibbad el, hanem mintegy zsámolyon pihen. E primitív kengyelt lehetne talán a kengyel-visszafejlődésének tekinteni, melyet a szigorú szükség szül. Magyarázni lehet, de én, amennyire a pusztai népeket ismerem, bizvást hiszem, hogy a mai alkalmas kovács és cigány munkát pusztai népek anyagszükségletével párosult találékonysága hozta létre és évszázados primitív fejlődés előzte meg. A nagyszentmiklósi korsón nincs kengyel.

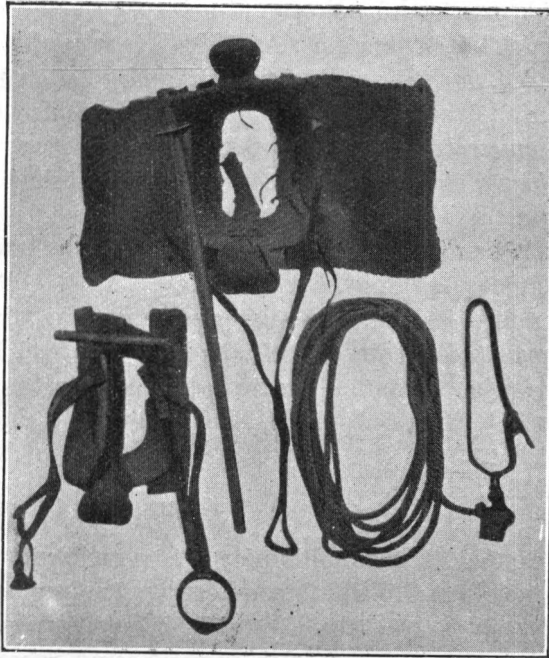
Prices, sarkantyú és csikós cövek.

A romlandó anyagból készült primitív szerszámnak nyomaveszett, csak a munkásabb vaskengyel maradt fenn korunkig a sírookban. Még a felíratos emlékeken is inkább urak és királyi szolgák munkásabb ruhadarabjait örökít meg az ura iránt hálás művész, mint a nagyobb számú, legszegényebb pásztorét. Művészeink ma is elhanyagolják az igazi népies darabot a díszesért. Valamint ma a szegénységgel párosult találékonyság nem hagyja cserben az ember alkotó képességét, így pár ezer évvel ezelőtt sem. Ezek voltak a mai *kengyelvas* ősei, csak anyaga alakult a természethez és a környezethez. Az első kengyel is szíj,

vagy kötél volt a fent leírt módon, később a szíjat, vagy kötelet egy-egy kimunkált, vagy ki nem munkált fadarab két végére kötötték. Ezt utánózták a későbbi kengyelvasak is, melyeknek idoma félkörív, alul széles talppal.¹⁵²

A kengyelhez tartozó nyeregnek az őse nem fa, hanem a fentnevezett bőrdarab, mely itt gúnya képében szerepel. Bőrt juh- vagy kecskebőrt használtak és a kengyel szíj jött alá, talán egy másikkal, vagy ugyanannak az egyik szélivel letakarták, hogy se a lovat, se a lovast fel ne törje. Ennek a primitív bőrnyeregnek évezredek óta emléke a csikós nyergen a *nyereg-bunda* fekete juh bőrből. Eme feltevésemet szabad legyen bizonyítanom a hortobágyi csikósoknál általánosan használt *priccsel*. Neve új és idegen, de formája ősi és jellemző. E lószerszám több mint egy kengyel, kevesebb mint a nyereg. Főalkotó része a két kengyel vas és kengyel szíj, amely utóbbi egy többszörösen összehajtott hátsó végén le gömbölyített négyszög alakú nagy öltésekkel összevarrott nemez. Anyaga rendesen szűr pokróc. Lekötője nincs, csak a lóra teszi. Ha fel akar ülni, ballábát a balkengyelbe teszi s mikor rátámaszkodik, a *priccs* jobb szárnyát a lóháton keresztül kezével erősen tartja s ha felül, többé nem csúszik ki s csak a tanulatlan fiú esik le a lóról a nyereggel együtt. E nyereg hátránya az, hogy a ló háta hamarabb feltörik, mint a nyereg alatt. Ellenben nagy előnye, hogy gyorsan kezelhető s a lovas nyereggel együtt esik le, ha viharos éjnek idején koromsötétben a ménes után vágatató háttal ló egy-egy lyukba vagy gödörbe megbotlik és elesik. A lovas lába nem akad a kengyelbe s nem esik rá a ló. A pusztai népek ősi nyergének kell ezt tartanunk, melyen ép oly biztosan ül a csikós, mint a nyeregben. A pusztai népek természetes esze ez ingó-bingó nyereg helyett, mely sebes vágatásnál ide-oda csúszik a ló hátán, csak hamar állandó fanyeregről gondoskodtak, melyet a ló hátára a szügyén keresztül lekötötték. Így jött létre a nyereg, mely Nagy Géza szerint körülbelül ezerévvvel megelőzte a honfoglalást. Mivel pedig neve meg van a szibíriai

nyelvrokonainknál is (osztyák „noger“, vogul „nair“, cseremiszi „enyer“) és a török-tatár népeknél is („ingir“, „jeher“ „ejer“), arra lehet következtetni, hogy a nyereg olyan időből származik, mikor a magyarok és a szibíriai ugorok még egymás szomszédságában éltek, de már a török keveredés erős. Míg azonban a nyereg megszűnik az ugoroknál, addig a magyarságnál több mint ezer évig

Nyerg keresztfával, formatringtonnal és bottal. Pányvaskötél és nyakszija pergővel-

tartott. A nyereg első használata a parthus korban történt, mert a domborművek emlékei szerint a szkithák és szármataik szőren ülték a lovat. Nehezen lehet kivenni, milyen volt a túráni (ősmagyar) nyereg, de a régi emlékekből annyi megállapítható, hogy nem az volt a rendeltetése, hogy a lovas kényelmesen neki támaszkodhassék a karos-szék alakú nyereg kápának, hanem hogy a ló fel ne törje.

A magyar fanyerget két ágú fűz és nyárfából készítették, főleg a tiszaparti községekben volt felkapott házi ipar. Nagy hírre vergődött a füredi nyereg. Két részből áll: két nyeregkápából és két fahátpárnából. Kifelé álló lehajló alacsony nyeregkápa és nagy négyszögű nyeregtakaró jellemezte a régi magyar nyerget, melynek régi alakját a középzásiai nyergek őrizték meg;¹²⁶ a török hódoltság idején hazánkban újra felkarolták, mert a középkoron át a szegény nép és pásztor lószerszámai közé menekült. Az 1791-iki tanúvallomás szerint a nyereg, *paraszt nyereg* első kápáján *keresztfa* van, mely veres somfából készült, csak parasztosan, minden cifraság nélkül, a *nyeregbőr* szürke juhbőr a farkánál meg volt hasadva, a *farmatringja* is paraszt vásári munka, csizmaszárral megbélelve, a *lekötő fehér*-, a *felrántója* pedig feketebőrből volt csinálva, kengyel vasa *gombos* volt, szoboszlói cigány csinálta, a kengyel szíjja fekete szíjból volt, kerek csattok voltak rajta, a nyereg-pokróc két darab s alatta apró tarkájú daróc volt.¹²⁷ A nyereg első kápáján a keresztfán a tarisznnya, szeredás, vagy kulacs állott.

„Azért a kulacsot kápáról levettem,
Ezen jó szakáccsal kiüresítettem“,

— mondja Gvadányi.

A kápa előtt a bal oldalpárna át van lyukasztva és ezen keresztül egy kis darab csipkézett szélű lyukás bőrben tartotta a csikós a kerekfejű botját, a betyár, a pandur a fokosát, hogy pedig e meglehetősen hosszú szerszám ne alkalmatlankodjon se embernek, se állatnak, végét a kengyelszíjba dugja és így ferdén fekszik ahelyett, hogy szabadon lógna.

Volt bizonyára *oldalbőrje*, amit a tanu elhallgat, ellenben hangsúlyozza, hogy a *lekötő fehér*-, a *felrántó* fekete bőrből volt.¹²⁸ A lekötő fehér azért, mert ehhez a bőrt a *szíjgyártó* maga törte, úgy hogy a szőrt előbb lepálasztotta róla, azután hengeren törte olyanformán, mint a korgizek hengerezik ma is a nemezt.¹²⁹ Ez a bőr

fehér színű, erős volt, de ha megázott, olyan lágy volt, mint a lágymosó, ha megszáradt, olyan kemény lett, mint a vas. Ezért mindig erősen kellett hájjal kenni. A *felrántója* vagy hevederje, kengyelszíja fekete, timárok által készített bőrből volt készítve. Kengyel egyenes alapon íves burához hasonló, néha gombos, anyaga vas, ritkán sárga réz. A kengyel szíj csattjai fél körök, legtöbbször réz-csattal. A *nyereg-bunda* juhbőr. Letakarja a nyeret, a lovas farát védi a farbőrtöréstől. Bizonyára e célból hagyja meg *Maurikios* is a harcosoknak, hogy a nyeregnek legyen nagy és bozontos takarója.¹³⁰

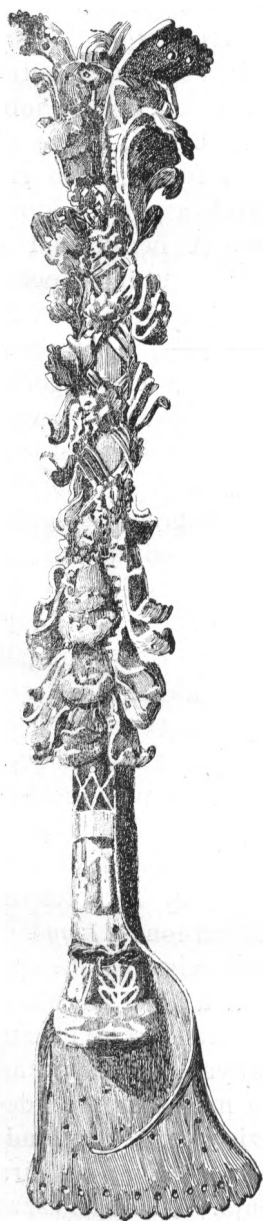
Régen „ódal bőr-“ként is szerepelt. Fekete bárány- vagy juhbőrt használnak e célra, noha szegényebb ember olyat használ, amilyen van és a fehér vagy szürke báránybőr is jó neki.¹³¹ Rendes járuléka volt a *farmatring* s a nyereg alatt a rendesen verestarka nyeregpokróc, ezenfelül még dupla ízzasztó.¹³² A nyeret a csikós csak hosszú útra használta. Ma, mióta a princeset használják, sokkal ritkábban veszik elő. A nyereg és felsorolt részei alkották a nyereg szerszámot, melyhez minden alkalommal hozzá szokták számítani a *csikós kantárt*, *fapecekket* és vas zabolával.¹³³ Így lesz teljes a *nyereg szerszám*.

A pásztor és földműves embereknél háromfajta kantár volt elterjedve, ú. m. *csikós kantár*, *szekeres kantár* és *szemzős kantár*.

A kantár az altáji lovas népek ősrégi lószerszáma. Neve török eredetű,¹³⁴ a csagatajban : *kantar*, kirgiz : *kangtar* jakut : *kantarga* s a török nyelvből átment a német és a szláv nyelvekbe (német *Kandare*, lengyel *kantar*, cseh-tót *kantár*). *Huszka* szerint már a honfoglaló magyaroknak nagyon is kellett ismerni, hiszen eredete az assyrokig nyomon követhető az emlékekben.¹³⁵ Sőt *Nagy G.* szerint a kantár szerkezetében a honfoglalás idejében már valamennyi ma használatban levő alkatrész megvolt. Ma a kantár két részből áll : a t. k. *kantár* és a *kantárszár*-ból,¹³⁶ amelynél fogva tartja a lovas a lovát. Fekete szíjból van. Kantárfej vagy *fék* körül a ló fején, homlokkötő, a homlokán, a

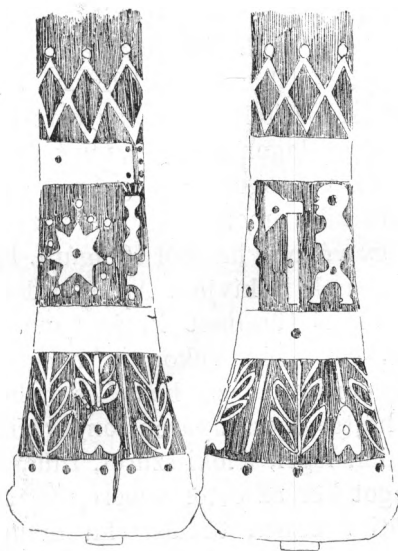
szeme alatt az orradzó, ezzel szemben az álla alatt az álladzó van. A kantárszár a lovasnak kezébe való. A szíj-kantárhoz alakra és rendeltetésre hasonló a *kender kötőfik*. Ennek hosszú szárát lehet mind kantár szárnak, mind zabolának használni. A *zabola*, úgy, mint a kengyel szó, a szarmata népség vogul, ugor elemeitől származott,¹³⁷ de semmi esetre sem a szlávoktól¹³⁸ kölcsönzött szó, mint Miklosich és szláv nyelvész kollegái hiszik.¹³⁹ Megvan ugyan a tótban (zubadló) és az oláhban (zubalu), de ez annál kevesebbet bizonyít, mert hiszen a turáni népek, a lovas népek, nem a szlávok. Itt is áll az, hogy bizony a szlávok, oláhok, a hun-bolgár népektől kölcsönözték, nem pedig fordítva. A zablának mai formája a kettős egy nagyobb és egy kisebb karikával ellátott csikózabla a honfoglaláskori leletekben fordult elő először. A zabla primitív formája nem is vasból lehetett, hiszen a szegény ember ma sem használ, ha nincs, vaszablát, honnan *kötőféke* szárát a ló száján, állán átveszi s a szár szabad végét a másik oldalon a fékhez köti és vígan lovagol, irányítja lovát. Bizonyára a fékhez kötött szíj vagy kender kötél előzhette meg a vaszabla használatát is, habár Maurikios, Leó és Konstantin görög taktikusok erős, vaszabolát ajánlanak a hadseregnek a IX. sz.-ban.¹⁴⁰

A hortobágyi pásztor, általában az alföldi magyar paraszt nem patkolja meg a lovát. Van olyan hámos ló nem egy Debreczenben, mely 25—30 évet megér anélkül, hogy patkolták volna. A talaj minősége hozza magával. Nincs szükség rá. A Hortobágyon a lágy pázsitos fű nem töri fel a talpát, követ írmagul sem lehet találni, igazán felesleges fényűzés lenne a lóra a patkó. Mindössze a hideg, a fagyos tél s az örvendetesen szaporodó köves utak sántítják meg a hámos lovat. Télen pedig a csikós otthon pihen, nem lovagol, álmodozik a jövő tavaszról. Nem csodálkozhatunk, ha a hasonló talajú vidéken lakó őseink: a hun-bolgár, szkitha elemek nem használták a patkót. Honfoglaláskori leletekben még nem találtak,¹⁴¹ a szó pedig arra mutat, mintha szláv lenne.¹⁴² Bizonyára

a görög hadseregnek is azért ajánlja Leó császár, hogy félhold alakú lapos vasat és szeget vigyen magával, hogy a füves, homokos agyagon nem szükséges a vasalás, de támadás alkalmával köves területre ronthatnak be, ahol bizony nagyon szükséges.¹⁴³ Leó leírása azt mutatja, hogy igenis a magyarok, törökök ismerték a patkót, de életmódjuk és az általuk járt talaj minősége nem tette szükségessé annak használatát.

A *karikás ostor* vagy *karikás* rövid nyelvű ostor, melyet főleg a csikós, általában több-kevesebb mértékben minden pásztor használt. Ősi szerzőszám, mely évezredek óta mai napig is él. Belső Ázsia pusztái és nomád népeinél korbács, kancsuka

Karikás nyelv felpillangózva és kirakva.

vagy hasonló ütő eszköz személyében. Nagy Szótár szerint¹⁴⁴ nyelénél karikán forog s nyakba vetve szokták hordani. Innen volna a neve is. A karikás a magyar pásztor fő és legdíszesebb szerszáma. Nyele 30—40 cm. hosszú, jobbra szilvafa, még pedig bódi vagy bercencei, maga az ostor 2—3 méter hosszú. Az ostornyél fű rendszeren réz vagy csont berakásokkal díszítve, melyek a pásztor kezében levő tárgyaknak miniatűr másai. A berakásnál a pásztor először az alakot vési ki késével, azután az egész alapot kivágja. Pipa rézből, kaucsuk körfésűből vagy fehér szaruból kivág egy megfelelő darabot, belemetszi, réz vagy szaru szeggel oda szegezi, miután elébb görbe árjával utat csinált a gyenge szegeknek, ezeket jól beveri a kése nyelével, megreszeli és kész a közeli falu tornya, a felkelő sugaras nap, a tele hold, és a holdujság, a magyar korona, kés, villa, három-négygémű kút, bogrács, szolgálfa, legkülönbözőbb színben. Az ostor *nyélfü* szíjját hasival át és átkötve pirosbőr pillangók díszítik, melyek szilvágó vas élétől csipkések, alul a nyélhez alakult, a nyél alatt szélesedő, középen végig hasított, kicsipkézett és lyukgalt *karszif* lóg, a karra húzzák fel, hogy a kezükből ki ne szaladjon a nyél. Végéhez ez erős *telek* van hajtva és kötve, melybe a hasonló félelipsisz alakú *ostorfű* kapaszkodik. Az *ostorfű* felső része az ostornyak, hasonló pillangókkal van gazdagon kikötve, mint az ostornyélfü s hol pedig a tarka pillangók gazdagsága megszűnik, az *ostorderik* következik, amely vagy fehérszíjből van négy ágra fonva, vagy vékony hasiból 10 ágúra. Ezt a finom fonást *kígyóhát* fonásnak is hívják. Az ostorderik fonás nagy ügyességet és óriási türelmet kíván, maga készíti a hasit, hasihasgatóval szép vékonyra hasgatja, a kötélverőtől tiszta kender kötélvázat hoz¹⁴⁵ és otthon a tanyán, a marha után a bojtár egész nyáron fonja. Mihelyt a marha megcsendesedik, legel, lelöki szűrét, ráül, előveszi ostorát, egy madzagot köt az ostor végére, ezt a jobb lábának nagyujjára köti s ennek támasztéka mellett fonja. A kendervázas ostor ruganyos, míg a váznélküli szíjostor hajlik és görbe.

Az ostorderék után jön a fehér szíjból hosszant össze-ötögetett *rugó*, ezután az egyes szíjból álló csapósíj, ezen a ló serénye vagy farkából font *csapó*. Még a nyéltelken is hord egy szíjat, ez a *csapó-tartó*, melyen az ügyes embernél mindig ott van egy-két csapó *forhantba*, hogy ha elmarad egy az ostor elől, tesz másikat az *ostor elibe*. A csikós karikása díszesebb, de rövidebb, mint a gulyásé. A csínal kevesebbet törődő juhászé, kondásé gyakran primitív nyelen ócska kötéldarabból van. A karikás-ostort nem a nyerges lova nógatására használja a pásztor, mint Közép-Ázsia kirgiz török-tatár népei, hanem a jószág terelésére, saját lovát sarkantyújával, a kantár szárával hajtja. A juhásznak nincs szüksége karikásra.

A pásztor embernek elválaszthatatlan útítarsa mégis nem az ostor, hanem a bot, amelyet magától soha sem hagy messze. Különböző alkalmakkor, foglalkozásához mérten különböző helyzetben visel. A bot szintén ősi szerszám, egy-ids az emberrel. Fegyverül szolgált neki úgy a múltban, mint a jelenben. Magyar nevét *Miklosich* homályos eredetűnek tartja, addig Vámbéry a legnagyobb határozottsággal a csagataj, but-ak = ág szóból származtatja.¹⁴⁶ A Hortobágyon a különböző fajtájú állatot őrző pásztor különböző fajú botot hord. A csikós, gulyás vastag, kerekfejű, a kondás vékonyabb, de bunkós és végén a derekától szelíden hajló görbebotot, a juhász kampót hord.

A csikós, gulyás, kondás botja árva *tögyfá*-ból készül, úgy, hogy a kivágott tölgyfát szalma-tűzön vagy a kemenében fűtik, vagyis melegítik, mikor átmelegedett, a héja leválik, szálkáját leszedik, megtakarítják és kész a bot; ha még szép piros színt is akarnak neki adni, ganéba, vagy hídlás alá teszik és itt *irelik*, mikor kellő piros lett, a vályúban vízben áztatják, hogy a szaga hadd menjen el. Ezt a pácolást szükségesnek tartják azért is, mert a fa jobban ellentáll a hasadásnak. A gulyásé a legvastagabb, legnagyobb bunkós és görcsös, a csikósé vékonyabb, a kondásé legvékonyabb s ő foglalkozásához képest meg is görbiti. Oka az, hogy a bottal hajtva üti a jószágot a pásztor,

a tehén, ökör oldalbordája csak kibírja a súlyos ütést, a ló már kevésbé, ezért itt mérsékelni kell; a disznó már nagyon kényes természetű és csintalan s minden oldalbordája betörhetne, ha a haragos kondás méltó haragjában úgy találná megütni a disznót, hogy a bot végével érne a horpaszát. A sok szerencsétlenség arra tanítá a kondást, hogy botját meggörbítse s úgy ki van zárva, hogy ügyes kézből végével találná a bot a jószágot. A juhász botja somfából van s végén kampó vagy *kompó* van rézből, vagy vashól. E görbe szerszám arra való, hogy e horg-

Gulyás-botjár.

alakú eszközzel a juhász azt a juhot fogja ki, amelyiket akarja. Nem kell más, mint a hátulsó lábába akasztja a kampót, ez a horgasinába, vagy a körmében megakad és a juh rögtön lefekszik. A kampó falusi kovács munka, jellegzetes kígyó, vagy tulipán alakja van. A botot a gulyás vagy a szűr alá fogja bal kezébe vagy hóna alá úgy, hogy a szűr középhasítékán kis része ki ér. Vagy derékon súlyban viszi, vagy vállához támasztva riasztgatja vele a jószágot. Különleges viseletet csak a csikós tüntet fel. Ő ugyanis ha nyerge van, a nyeregkapába viseli, ha

nincs nyerge, csak priccse, akkor a jobb szűr-rózsához, vagy bundaszíjhoz egy szíjat hurkol és ebbe dugja botját, átveti a balvállán úgy, hogy a bot feje az ő vállánál a karikában van, a végét a ló gerince tartja s a bot a hátán karabély módra fekszik, innen rántja elő, ha valamelyik lóra megharagszik. Ha leszáll a lóról, a bot nem marad többé a hátán, hanem a karikába húzva előre veszi és kezében a gúnya alatt közönségesen hordja. A pásztorok, legutoljára a kondások, régen hosszú nyelű baltával jártak.¹⁴⁷ A raga-

dozók ellen védekeztek vele, nyelét is a karikás nyeléhez hasonlóan rakták ki. E balta *Bredetzky* szerint hosszú nyélre erősített kicsiny szerszám, melyet védelemre és támadásra használtak és szükség esetén félelmetes fegyver ember és állat ellen.

A *pányva*, vagy inkább *pányvás-kötél* a hortobágyi csikósok nélkülözhetetlen felszerelése közé tartozik. A szilaj lovat, mely talán soha tető alá nem jutott, zabla nem volt szájában, fék a fejében, hogy kerítették volna kézre e hosszú erős kötél nélkül? Régebben pányvás-kötél alatt a mezőgazdasági lovak, tehenek kikötésére szolgáló ama kötelet értették, amellyel a legelésző állatot egy cövekhez kötötték s kényszerítették, hogy legelése közben tilosba ne menjen, vagy el ne *kóborogjék*. A háromtenyésztő népek ősi szerszáma ez, mely *Ammianus Marcellinus* szerint már a hunoknál meg volt, amelyet a szilaj nép ellensége nyakába kavarított¹⁴⁸ s tagjait összehurkolta vele. A pányvából Nagy G. nem épen helyesen, a karikás-ostort szeretné kimagyarázni.¹⁴⁹ A lovak kinyűgözésére szolgáló pányva már a XI. sz. okleveleinkben szerepel.¹⁵⁰ Későbbiekben s inkább a nyűggel kapcsolatban fordul elő. Csak ritkábban találjuk, mint kötőféket említeni.¹⁵¹ A pányva magyar szó,¹⁵² *Herman O.* szerint *arkány*-nak hívták régen.¹⁵³ A csikós a fent említett módok mindkét alakjában használja. Leggyakrabban mint hurkot alkalmazza szilaj lovak, tinók megfogására. Úgy, ahogy Arany János is látta:

„Majd tiszta fehér mént, kin nem vala szeplő,
Kantár soha sem tört, nem nyűgözte gyeplő.
Ilyen lovat ólból *pányván* kivezettek,
Onnan, hol az oltár szent állati ettek“.

(Buda halála.)

A mai pányva nem egyéb, mint 6—8 m. hosszú kender-kötél, mely egyik végével egy széles *nyakszík* karikájához van kunkötéssel kötve. A nyakszík arra való, hogy a kerges kötél ne törje a csikós-ló nyakát, ha a kötelet húzza maga után, vagy le van *cövekelve* legelni. Ha a csikós

lőháton, a kötél karikára szedve a ló nyakában van és díszíti a lovat, ha a ménes legel, a csikós-ló nappal szabadon, a ménes közt legel, húzza maga után a pányvás kötelet, a csikós pedig alszik a kalap alatt, kiterített szűrére hanyat heveredvén le. Hogy pedig a csikós szükség esetén hamar megtalálja a *hátas lovat*, a nyakszíjra egy kis *pityegőt* vagy *pergőt* köt s így mindig hallja, hogy a ménes közt hol jár a lova. A kóborló lovak úgy respektálják a pergőt, hogy eszeveszetteen térnek vissza méneshez, mihelyt messziről meghallják hangját s örülnek, ha az utánuk vágató csikós egy pár ostorcsapásától megmenekülhetnek.

Pányvavető csikós.

Sötét éjjel azonban nem tanácsos a háts-lovat szabadon elereszteni, mert a gyalogos embert könnyen otthagyja a ménes. Most jön a pányva másik szerepe. A kötelet leoldja, hosszan ereszti s a csizmaszárából kis *facöveket* vesz elő, ezt a bot bütyökjével leveri, ráköti a kötelet s mellé fekszik s így lova mellette marad, nem kóborol el a többivel. Hogyha pedig ébren akar aludni, nem cövekei le lovát, hanem a kötél végét rácsavarja a priccsre, vagy a keze szárára és ráfekszik, így szunnyad egy kicsit.

A pányvavetéshez nagy testi erő és ügyesség kell. Ha lovat fognak, rendszeren a kúthoz terelik a ménest, itt jobban megáll. A pányvát leveszik a lóról, hurkos végét jó hosszan a kútba eresztve megnedvesítik, hogy jobban csússzon a hurok, másik végét pedig balkarjára, kezefejére tekeri. A pásztor ingujjra vetkezik, hogy a karok szabadon mozogjanak. Most óvatosan a kiszemelt ló felé

közeledik és megriasztja, hogy a lovak a fejüket felkapják és hirtelen, messziről a nyakába veti, az megugrik, mire a hurok a nyakába szalad és lefojtja.

A legény támasznak veti a lábát és erősen tartja a kötelet s utánfogásokkal magához húzza a megijedt állatot, hol gazdája, vagy másik bojtár kötőfékkal készen várja s hirtelen a fejébe húzza. A jó anyakancák, vagy hámoslovak, melyek alig pár hónapja élvezik az édes szabadságot, könnyen engednek az erőszaknak, de a szilaj csikókat, melyek még kötőféket nem ismernek, ágaskodnak, rugnak, vágnak s ember legyen, aki megtartja. A pásztor ilyenkor is segít magán. Társát szólítja segítségül. Nem ragadnak ugyan a pányva végébe 3—4-en, mint jól sikerült fantasztikus levelező-lapokon látjuk,¹⁵⁴ nem is öleli át a segítőtárs lágyan a csikó nyakát, hogy édes szavakat sugdosson a fülébe, mint Jókai poetikus lelke elképzelte s pusztai regényében leírta.¹⁵⁵ Hanem, míg az egyik erősen tartja a csikót, a másik hozzászalad, lekapja vaskalapját, mely az ókori paizsok szerepét tölti be, *orrba vágja* a hetvenkedőt a kalappal, mire az amúgy is lefolytott jószág szédülten bukik el s az ügyesebb bojtár a farához szalad, farkát két hátulsó lába közt, a hasánál áthúzza, maga a gerincére térdel és két kezével erősen húzza a csikó farkát, mint mondani szokták *meghasfarkolja*. E rövid, de annál izgalmasabb helyzet közepette a másik csikós a kéznél levő kötőféket a csikó fejébe húzza s mire bódultságából magához tér, már féken van. Lóhátról a csikós sohasem fog pányvával lovat, hanem mindig valamihez (kúthoz, erdőhöz) szorítja a ménest és így fogja meg pányvával.

A pásztor apró-cseprő dolgait, melyet nem hord magával, *tömlőbe* tartotta, talán ezért nevezték a tömlőt, a Hegyalján, juhász tarisznájának.¹⁵⁶ Ősrégi szerszáma a pásztor népnek s nagyban használják ma is Belső-Ázsia nomád népei, a kirgizek.¹⁵⁷ Nem egyéb ez, mint bőrből készült zsák, vagy cső alakú edény, híg testek tartására, vagy hordására. A szó maga ősrégi,¹⁵⁸ a mongolban némi

hangáttétellel *tulum* s a mandsuban *tuluma*, bőrzsákot jelent. Vámbéry szerint¹⁵⁹ az ozmánliban „*tulum*“, csagatájban „*csömlek*“. A magyar tömlő ősi neve a török-tatár szóhoz hasonló „*tulbou*“ volt, amelyben nemcsak vizet és erjedt lótejet hordtak őseink, hanem szükség esetén gázlásra, úsztatásra is használták,¹⁶⁰ úgy, hogy az üres tömlőre ültek. A kara kirgizek „*csanacs*“, a kazak kirgizek „*türszuk*“ nevű bőrzsákba tartják a „*kimiszt*“, miután a kanca lótej, a piramis alakú ember magasságú, szintén bőrtömlőbe a „*szaba*“-ba, vagy „*szava*“-ba megerjedt.¹⁶¹ E bőredény, bár a századok múltán a kultura hatása alatt nevét és rendeltetését megváltoztatta ugyan, de régi, primitív voltában, mind e mai napig megmaradt a Hortobágyon. A csikós csikó-, a gulyás borjúbőrből készíti tömlőjét. Nem is nevezi már tömlőnek, hanem *csikónak*, *bornyúnak*. Fejletlen, elvetélt *hasi*-állat bőrét használja, úgy, hogy némelyiken még szőr sincs. Ezt *tömlőre nyúzza*, úgy, hogy nyakánál felmetszvé, visszafele húzza le róla a bőrt anélkül, hogy hasán felmetszené. Csak lábaszárait hasgatja ki, erre nincs szüksége, de meghagyja még a körmeit is, mert így *ikes*. Most a nyersbőrt *pévá*-val, vagy szalmaízzal, dudvával kitömi, a kunnyó oldalára kiakasztja száradni, mikor kiszáradt, kiüríti és kitéri. A kitért puhabőr négy lábára a térden görcsöt köt, hasonlóképp a farkára is.

A nyakát késével körül lyukgatja, ebbe *hasít*, vagy szíjjat húz, ezzel a szíjjal köti be s fedelül a fejbőre szolgál, melyet az orrlyuknál fogva kapcsol a nyakon körül vett szíjhoz. Saját megszokott kötéssel vagy lakattal zárja be az avatatlan kezek elől. Rendeltetését megváltoztatta ma már a tömlő, mert nem tejet, vizet tartanak benne, nem is kelnek át rajta a Tiszán, hanem régebben aprócseprőt: *beretvatokot*, tükröt, pénzt, varróeszközt stb., újabban *szűz dohán*-t tesznek el télére benne. Ez a tömlő ősi faja, mely lényegesen különbözik a tömlő azon fajtájától, melyben a juhászok enni valójukat hordják a számárháton. E tömlő juh-, és bány-, illetőleg birka-bőrből

készül. Először kitörlik a bőrt, azután kiszabják a tömlőt. Két tömlő szükséges a számár két oldalára. Ez két barna magyar bőrből, ezek a külső hátbőrök és két birka-bőrből, ezek a belső, a számár oldala felé fekvő bőrök, készül. E két fajta bőrt tarisznya alakúvá fonallal varrja a juhász s az első lábakat a hátulsóval összeköti s ennél fogva akasztja a csacsi-nyereg két szarvára. Balfelől a nagyobbikat akasztja. Ebbe jön a kenyér, jobb felől a kisebbiket, a *főzeliket*, vagy *ázalíkot* tartalmazza. Szája oldalt a számár első combja táján esik, melyre a felső bőr nyúlványa mint fedél szolgál.

A bő lobogós felső ruha összefoglalására már a legrégebb szkitha emlékeken találunk csattal, kapoccsal összefoglalható *övet*, mely az emberiség egész történetén végigvonul különböző alakban és rendeltetéssel. Egyszerű vagy diszes formában, az oláh tüszőtől az alföldi magyar pásztor keskeny derékszíjáig él ma is. Egykor kardszíjnak használhatták, tegeszt akasztottak rája. Ma a tűzszerszámok, a pásztor utenziliumai találnak rajta békés otthont. A gatyakorc, igaz, már rég feleslegessé tette, de a hagyomány fenntartotta, csak idők folytán a drágakő kiszolgált cipőriglire szállott alá s rendesen a nadrágból kihúzott nadrágszíjat csatolják derekukra. Néha egy-egy pirosbőrből zöld szíronnyal kötött masinatartó katonai tölténytáska módjára a köldökénél van, míg hátul a faránál a keszkenő, „dohánzacskó“ és a lefelé fordított pipa van húzva, mígnem e szíj igazi rendeltetési helyére : a nadrág korcába vonul télére vissza.

¹ Ratzel : A Föld és az ember. Budapest. 467. l.

² Dr. Boncz Ö. : Vázlatok a magyar viselet történetéből. Arch. Ért. VI

³ Czuczor—Fogarasi : Magyar Nyelv Nagy Szótára. II.

⁴ Szinnyi : Tájszótár. I.

⁵ Madarassy L. : Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságokon. Budapest. 1912. 9. l.

⁶ Fiók K. : Az árjak és ugorok érintkezéséről. 27. l. A. köt.

⁷ Herodotos. IV. 74.

- ⁸ Nagy G. : id. m. 7. l.
- ⁹ Boncz Ö. : id. m. 2. r. 45. l.
- ¹⁰ Nagy Géza : id. m. 109. l.
- ¹¹ Bredetzky S. : Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungarn 1802. Wien 1803.
- ¹² Nagy G. : id. m. 202. l.
- ¹³ Dr. Györffy I. tisztelt barátom szíves szóbeli közlése alapján.
- ¹⁴ Bredetzky S. : id. m. 113.
- ¹⁵ Nagy Géza — Nemes M. id. m. 25. l.
- ¹⁶ Nagy Géza — Nemes M. id. m. 25—26. ll.
- ¹⁷ Itinerarium Fratrum W. de Rubruquis. Magyarul Brozik K. : Középkori ázsiai utazók. Budapest. 1881. 26. l.
- ¹⁸ Boncz Ö. : id. m. Arch. Ért. VI. k.
- ¹⁹ Nagy G. : Nemes M. 26 l.
- ²⁰ Ibu Roszteh szerint. M. Akad. Értesítő. 1894. 226. Vámbéry: A magy. eredete. 129. l.
- ²¹ Gr. Kuun Géza Gurdézi szövege a magyarokról. M. Akad. Ért. 1894. 227. l.
- ¹² Anonymus. C. 17.
- ²³ Fessler : Geschichte der Ungarn.
- ²⁴ Herodotos. IV. 64.
- ²⁵ Herodotos. I. 202., 215.
- ²⁶ U. o. 203.
- ²⁷ Számos hidegebb égöv alatt lakó népről tudjuk, hogy bőrruhát viselt. Így a budinokról (Herodotos. I. 202., IV. 107.), a ligurokról (Diod Sicul. V. 2.), a germánokról (Tacitus : Germania. XVII.) stb.
- ²⁸ Kun kapitány rendelete 1760-ból. Közli : dr. Györffy I. : A kacagány. M. N. Múz. Néprajzi Ért. 1912. 3—4.
- ²⁹ Vámbéry Á. : A magyarok eredete. Budapest. 308. l.
- ³⁰ Gombocz Z. : a kacagány szót XVII. századbeli német jövevény szónak tartja (M. Nyelv. II. 361.), azonban a ruha primitívségét tekintve, alig fogadható el.
- ³¹ Szücs I. : Szabad kir. Debreczen város leírása. Debreczen. 1872. II. 632.
- ³² Konstantinos Porph. : De administrando Imperio. 37.
- ³³ Vámbéry Á. : id. m. 307., 666. ll.
- ³⁴ Nagy Géza : id. m.
- ³⁵ Miklosich F. : Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen Phil. hist. Classe. XV. k. Wien. 1867.
- ³⁶ Nyelvtud. Közlöny. VI. 301. l.
- ³⁷ Zichy Jenő id. utazása. 202. l.
- ³⁸ Huszka I. : id. m. 11. és 12. ll.

- ³⁹ Szendrei I. : A magyar viseletek történeti fejlődése. Budapest. 54. l.
- ⁴⁰ U. o. 130. és 171. ll.
- ⁴¹ Vámbéry Á. : A török faj. 507. l.
- ⁴² Vámbéry Á. : id. m. 601. l.
- ⁴³ Zichy Jenő kaukázusi útja. I. 38. l.
- ⁴⁴ Almásy G. : Vándor útam Ázsia szívében. Budapest. 78—79. ll.
- ⁴⁵ Huszka I. : id. m. 30. lapon 1—37. és 43—45. számú szűr-, suba-, ködmöndíszítések.
- ⁴⁶ *rendelésre.*
- ⁴⁷ Vámbéry Á. : A magy. eredete. 308. l.
- ⁴⁸ Közmondás : „Megszáradt, mint a torkon a ködmön“.
- ⁴⁹ l. magyar sóvágó a XVII. sz.-ból. Szendrei I. : id. m. 98. l. Részeg cigány a XVII. sz.-ból. U. o. 107. l.
- ⁵⁰ Szendrei : id. m. 136. l.
- ⁵¹ Nagy G. : id. m. 20. l.
- ⁵² Melich I. : Adatok a szlávság magyar elemeihez. Nyelvtud. Közl. XXV. k. 290. l.
- ⁵³ Bálint G. : Kazáni tatár szótár. Budapest. 1876. 160. l.
- ⁵⁴ M. Nyr. XI. k. 359. l.
- ⁵⁵ Nyelvtud. Közl. II. 472. l.
- ⁵⁶ Zichy J. id. útazása. I. 80. l.
- ⁵⁷ Vámbéry Á. : A török faj. 184., 375. ll.
- ⁵⁸ Almásy Gy. : id. m. 159. l.
- ⁵⁹ Nagy G. : id. m.
- ⁶⁰ Nagy G. : id. m. 202.
- ⁶¹ Vámbéry Á. : A magy. eredete. 307. l. — Vámbéry Á. : A magyarság keletkezése. 115., 161., 178. ll.
- ⁶² Halász I. : Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. M. Nyr. XVII. k. 444.
- ⁶³ Herodotos. VII. 64.
- ⁶⁴ Neumann K. : Die Hellenen im Skythenlande. Berlin. 1885. 148—157.
- ⁶⁵ Vámbéry Á. : A török faj. 556. l.
- ⁶⁶ M. Nyelvt. Közl. XXI. k. 125. l.
- ⁶⁷ Vámbéry Á. : A magy. kelet. 378. l.
- ⁶⁸ Ismeretlen nevű debreczeni gazda háztartását tartalmazó könyvecske a városi közlekvéltárban.
- ⁶⁹ U. o.
- ⁷⁰ U. o.
- ⁷¹ Nagy Géza említi, hogy a szolyvai honfoglaláskori leletnél a süvegmaradvány mellett ezüstlemezt is találtak, melyre hajszálak voltak tapadva. Nagy G. : id. m. 24. l.

⁷² Régen a híres verekedő legények — így beszélik a hajduszosboszlói öreg juhászok, — a kalapjuk alá fémkalapot csináltak, úgy, hogy az a felső kalaptól nem látszott. Azonnal verekedést kezdvén, kemény fejüket mintegy az ütésnek tartották. Püföghetett azon a bot, nem esett el az ilyen ember, ha csak véletlenül tarkón nem vágták az izmos *kompó*-val. A juhászok bogrács vagy vassfazék feneket használtak e célra.

⁷³ Nagy Géza : id. m.

⁷⁴ Magy. Nyr. XI. k.

⁷⁵ Nagy Géza : id. m.

⁷⁶ Vámbéry Á. : A magy. eredete.

⁷⁷ Nesztor, ford. Scherer. 99. l. írja, hogy 895-ben Vladimir a volgai bolgárok ellen indult, többet foglyul ejtett és ezekről Dobrina a következőket mondja Vladimirnek : „Láttam a foglyokat s úgy találtam, hogy mindnyájan csizmát viselnek“.

⁷⁸ Simonyi—Szarvas : Magy. Nyelvtörténeti Szótár. I. 442. — Br. Radvánszky B. : Magyar családi élet és háztartás. II. 8.

⁷⁹ Nagy G. : id. m. 37.

⁸⁰ Nemes M.—Nagy G. : id. m. 17. tábla, 3. kép.

⁸¹ Melich J. : id. m. Nyelvtud. Közl. 25 k. 292. l.

⁸² Miklosich : Ethimolog Wörterbuch.

⁸³ A M. Nyelv Szótára ellenkezőleg a pacsmağ szót származtatja belőle.

⁸⁴ Tiszacsege község jegyzőkönyve. 1752.

⁸⁵ U. o.

⁸⁶ Tiszacsege község jegyzőkönyve. 1840.

⁸⁷ U. o.

⁸⁸ U. o.

⁸⁹ U. o. 1840 ápr. 5-én.

⁹⁰ Tiszacsege község jegyzőkönyve. 1846.

⁹¹ Tiszacsegei városi jegyzőkönyvek. 1848., 1850., 1851., 1852. évi pásztorberek jegyzékei.

⁹² Debr. vár. jkv. 1607.

⁹³ Debreczen vár. jkv. 1666. évi.

⁹⁴ U. o. 1607.

⁹⁵ U. o. 1666.

⁹⁶ Debr. vár. jkv. 1671. 66—10.

⁹⁷ U. o. 1671.

⁹⁸ U. o.

⁹⁹ Debr. vár. jkv. 1607.

¹⁰⁰ U. o. 1671.

¹⁰¹ Debreczen városi jkv. 1692 március.

¹⁰² Debreczen városi jkv.

¹⁰³ Debr. vár. jk.

- ¹⁰⁴ Debreczen vár. jkv.
¹⁰⁵ Debr. vár. jkv. 1692.
¹⁰⁶ Debr. vár. jkv. 1692.
¹⁰⁷ U. o. 1708.
¹⁰⁸ Gvadányi : Egy falusi nótáriusnak budai utazása. Pozsony, Komárom. 1790. I. r. A nótárius a Hortobágyon.
¹⁰⁹ Amianus Marcell. XXXI. 2. 6. : „... hirsuta crura coriis munientes haedinis, eorumque calcei formulis nullis aptati uetant incedere gressibus liberis“.
¹¹⁰ Dr. Boncz Ö. : id. m. 2. r. 24. és 36. ll.
¹¹¹ Nagy Géza : id. m. 18. l.
¹¹² Debr. v. jkv. Debreczen városi közlevéltár.
¹¹³ A debreczeni csizmadia céh artikulusai. Debr. közlevéltár.
¹¹⁴ Debreczen v. jkv. U. o.
¹¹⁵ Vámbéry Á. : A magyarok keletk. 379. l. — A török faj. 635. l.
¹¹⁶ Vámbéry Á. : A török faj. 409., 507. és 602. ll. — Codex Cumanicus. 99., 252., 283. ll.
¹¹⁷ Nagy Géza : id. m. 37. l.
¹¹⁸ Nagy Géza : id. m. 43 l.
¹¹⁹ Nagy Géza : Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. Arch. Ért. XVI. 1896. 360. l.
¹²⁰ Salamon F. : A magy. hadtört. a vezérek korában. Budapest. 1877. 90. l.
¹²¹ Leo. VI. 4. l. 581.
¹²² V. ö. Arch. Ért. XVI. 359. l.
¹²³ Nagy G. : id. m. 10. Arch. Ért. 1891. évf. 120. l. ; 1893. évf. 109. l. ; 1896. évf. 363. l. — R. Zschille u. R. Forrer : Die Steigbügel in ihrer Formen- Entwicklung. Berlin. 1896.
¹²⁴ Vámbéry Á. : A magy. ered. 324., 613—614., 668. l. — A török faj. 59. l.
¹²⁵ Pósta B. : Sziráki ásatások. Arch. Közlöny. XIX. Külön lenyom. 1895. 18. l.
¹²⁶ Zichy Jenő kaukazusi és középázsiai útazásai. I. 316. CXIII. bocharai nyereg.
¹²⁷ Protoc. Approp. 1791. okt. 25. Debreczen városi közlevéltár.
¹²⁸ Prot. Approp. 1791., 1792., 1807., 1809. év. Debr. levéltár.
¹²⁹ Princz Gyula dr. : Második belsőázsiai útazásom népr. eredményei. M. N. M. Néprajzi Oszt. Értesítője. 1912.
¹³⁰ Salamon F. : id. m. 91. l.
¹³¹ Prot. Approp. 1791., 1792.
¹³² Prot. Approp. 1809.
¹³³ Prot. Approp. 1807., 1809., 1816.

- ¹³⁴ Vámbéry Á.: A magy. ered. 324. l.
¹³⁵ Huszka I.: id. m. 24. l.
¹³ Prot. Approp. 1807. vár. közlevéltár.
¹³⁷ Budenz: Magyar-ugor összehasonlító szótár. 530. l.
¹³⁸ Vámbéry: A magy. ered. 325. l.
¹³⁹ Miklosich: id. m. M. Ny. XI. 566. l.
¹⁴⁰ Salamon: id. m. 71. l.
¹⁴¹ Hampel J.: A honf. eml. 178. l.
¹⁴² M. Nyr. XI. 364. l. (patkó = a szláv podkova, tót potkov, potkova, bolgár podkovu, oláh podkoavu stb.)
¹⁴³ Vámbéry Á.: A magy. ered. 164. l.
¹⁴⁴ Czuczor—Fogarasi: A Magyar. Nyelv Szótára.
¹⁴⁵ Ezt nem maga fonja tehát, mint Turi Mészáros István hiszi. Magyar Nyelv. 1912.
¹⁴⁶ Miklosich Fr.: Die slavischen Elemente im Magy. Spr. Denkschrift der. K. Akad. Wiss. Phil. hist. Classe. 213., 174.
¹⁴⁷ Bredetzky S.: Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. II. Wien. 1803. 114. l.
¹⁴⁸ Ammianus Marcell. XXXI. 2., 9.
¹⁴⁹ Nagy Géza: id. m. 10. l.
¹⁵⁰ Magy. Oklevél szótár. 1552.: pro. nygh et panwa dati sunt estrang.
¹⁵¹ U. o. Kethewfek Pannyva Tanistra.
¹⁵² Melich: id. m. Nyelvtud. Közlöny. XXV. k. 300. l.
¹⁵³ Herman O.: id. m. 122.
¹⁵⁴ V. ö. Fr. Woenig: Eine Pusztenfahrt. Leipzig. 73. l.
¹⁵⁵ Jókai: Sárga rózsa. Budapest. 1893. Révai kiad. 121. l.
¹⁵⁶ Kassai J.: Szókönyv. V. 58. l. — Magy. Tájszótár. II. 785.
¹⁵⁷ Almásy: id. m. 182., 316. l.
¹⁵⁸ Czuczor—Fogarasi: Magyar Nyelv Szótára. VI. 413.
¹⁵⁹ Vámbéry Á.: A magy. eredete. 311. l.
¹⁶⁰ Anonymus Belae regis not. C. VII. „Et fluvium Etyl super *Tulbou* sedentes transnataverunt“.
¹⁶¹ Almásy: id. m. 316. l.

Túzoktollas kalap, beretvatartó, ívótülök, bugyeláris,

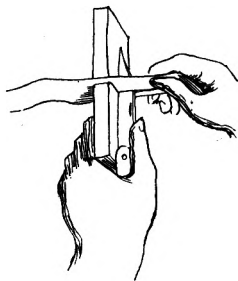
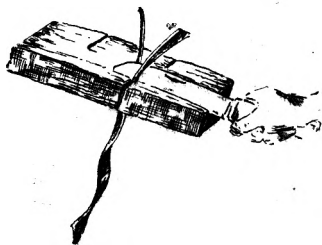
X

A hortobágyi pásztorkészségek.

A hasi. — Késhüvely. — Erszin, acél. — Dohánzacskó. — Pipa.
— Beretvatartó és tükör. — A dohán a pásztor főélvezeti cikke.
— Zenei készségek. —

A magyar pásztor igénye, vagyona, eszköze nagyon kevésből kiáll s igyekszik e szerény igénye követelményeit környezetéhez mértén minden idegen beavatkozás mellőzésével, önerejére támaszkodva kielégíteni. Magas intelligenciája, rátermett keze megfelel e célra, ideje és türelme szinte végtelen. Az igazi ősi magyar pásztoreletet a Nagy-Alföldön találjuk meg. Itt érintik a nép életét legkevésbé az idegen hatások, itt leggazdagabb a tárgyi néprajz is.

A folytonossági hiány pótlására, vagy az elszakadt részek összekapcsolására nem cérna, fonál szolgál a pásztornál, hanem a kikészítetlen, érdes, kemény, erős bőrszíj: a *hasi*. A hasi elvetélt nagy jószág bőréből vagy felnőtt ló hasából kimetszett bőrdarab, melyet irhájával befelé egy deszkadarabra kifeszítve sűrűen kiszegeznek

Hasihasgató.

Csipkéző.

Lyukasztó

Pillangó.

hogy csipkés ne maradjon a bőr, vagy kevésbé gondosan, náddal sűrűn kipecskelik s a napra teszik. Ha pár nap múlva a nap jól megsüti, kézzel *ledörgölik*, vagy késsel *leperetváltják* külsejéről a szőrt, a belsejéről a felesleges hús- vagy hártýarészeket s *hasihasgatóval* a kívánt szélességekre hasogatják. E saját gyártmányú, egyszerű kézi szerszám négyszögletes kis deszkából áll, melynek széle a szálára merőlegesen be van fűrészelve. Az előre behasított bőrdarabot az egyik kézzel a nyílásra merőlegesen a deszka szálába erősített éles késnek eresztik, úgy hogy a szélesebb része kifelé, a kívánt keskenyebb szalagja a kés éle mellett jobbról kihagyott keskeny nyílásban halad el, midőn az illető a szíjat másik kezével húzza. A *hasít* és a finomabb, kikészített, pirosra, zöldre festett szíronyt kötésre, varrásra, fonásra, díszítésre használják.

Díszítésre szolgál a pillangó is. Az ehhez szükséges puhább, festett, juhbőrt a szűcsök, vagy *bűrősbótok* szol-

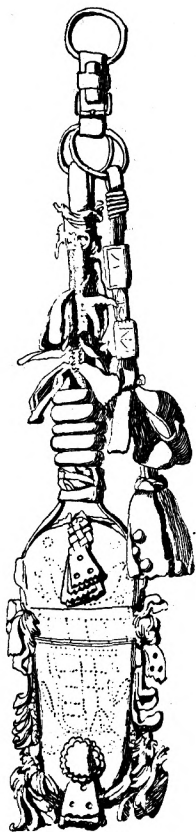
gáltatják. A pásztor egy-egy bőrt megvesz, késével és ollójával apró, egyenlő oldalú háromszögekre szabja, alapját csipkéző vasával kicifrázza, lyukasztójával a három

saroknak megfelelően egy-egy lyukat üt s az így elkészült pillangókat madzagra fűzi, apránként felhasználja ostor, *erszin*, hüvely, *masinatartó* és *bugyeláris* díszítésére.

A hüvely marha lábszárból vagy az „*ületi*”-ből készült vastag kemény bőrtok a kés számára. A frissen lenyúzott bőrdarabot szőrével befelé összegöngyöli a pásztor, aztán egy használatból kivont kapcába csavarva a meleg napra kiteszi, mikor a nap sugarainak hatása alatt 3—4 napra *megpállik*, a bot végével, vagy a kevésbbé finnyás ember késsel és szabad kézzel a szőrt eltávolítja s az így megtisztított készíttetlen bőrt a keményfából sajátkezűleg faragott kaptafára húzza. A kaptafa rendesen két részből áll, a fedél kiformalására a szélesebb, kisebb rész, a hüvely testének pedig a hosszabb, sugárabb része szolgál. Ez utóbbin a kupak határául egy karimát préselnek az alakításra alkalmas, nedves bőrön. A fára felhúzott nedves bőrt jól kihúzzák, aztán a fenekén és az egyik oldallapján hosszant hasival összefoglalják, itt-ott egy-egy pillangót is kötnek be a csinosság kedvéért. A hüvely végére alkalmazott pillangó-csoportot *rákláb*-nak nevezi a pásztor. A hüvely alsó és felső részén két egymással szemben fekvő keskeny oldalán egy hosszú szíjat fűznek, mely felül meghajtva jön befele és két vége két oldalán a hüvely végénél pillangós *hasi* gömbben végződik. E gömb tartja a hüvelyt minden varrás vagy további kötés nélkül a hosszú szíjon s hogy a hüvely nagyobb erőnek is ellentálljon, két egymás alatti lyuka közt szironnyal, hasival kötik, illetőleg fonják be, nem sajnálván tőle kettes-hármasával a csipkés vagy csipkétlen, síma, egyszerű pillangót sem.

A hüvely fedelét, a két, párhuzamosan haladó szíjat összefoglaló, ide-oda mozgó hasiból összerótt, kaláris alakú *boglár* szabályozza s a boglár járatán felül levő még jó hosszú szíjdarabot sem hagyja a paraszt művész-keze dísztelenül. Hasival bőven befonja, két oldalt sűrjen pillangót foglal bele és hogy még nagyobb legyen az ékessége, kisebb-nagyobb kerek vagy szegletes állat csontokkal boglározza fel. *Esett birka* vagy *bornyú lábszárnak* darabjai e

kaucsuk gyűrűszerű csontkarikák, mely mint velős konc a hatalmas *vasfazék* alján már átesett a tisztító tűzön s miután az emberi étvágy a húsrészeket eltávolította róla, embertől, kutyától megvetve hevert a gyér legelőn, míg nem a pásztor újra pártfogásába vette, elvitte a gulya

Keshüvely.

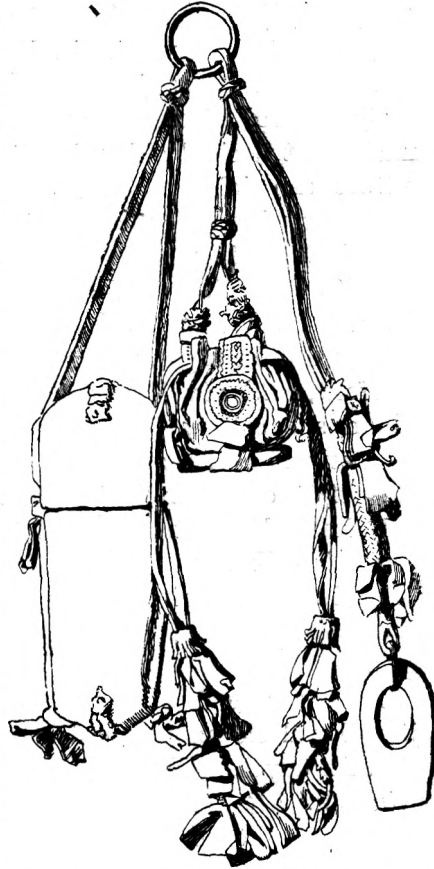
után, leült a szűre szélére és a szűr ujjból elővette a varrótáskát, egy kis reszelőt, egy karikát elreszelt a lábszárból, kítisztítja belül a csont rekeszekről, éleit legömbölyíti, éles késével keresztbe vagy sugarasan pár egyenes vonalat húz rája. Ráhúzza a hüvely pillangós szíjára egyiket a másik után, hiszen minél több van egymás felett, annál többre nézik a hüvelyt és gazdáját. Ha a hüvelyszíjon kerek csontok vannak, a *sallangjára* hasáb vagy *kalárizs* alakút tesz.

Ámde a hüvelynek pillangó nélkül maradt síma részét sem hagyhatja díszítetlen. Árjának hegye úgyis eltört egy *kérges csizma* szárbán vagy a kemény ajtófélfában, mikor legutóbb fonalat szurkolt. E tompa szerszámmal óvatosan szurkál a még félig száradt bőrbe, geometriai görbe vonalakat, virág vagy levél alakját mintázván élénk fantáziája. S ha a magyar korona helyszűke miatt teljes egészében nem is fér kedvelt tárgyára, egy részét még mindig kimintázza, ha nem többet, a paizsot, vagy legalább is a cserfa koszorút. Nem hiányzik a pillangó lyukasztójának ne-

hány köre sem, sőt a mester nevének kezdőbetűit is megtalálhatjuk szerényen elrejtve a kupak által befedett részen, míg a vele szemben levő lapon az évszámot is, melynek nyarán a Hortobágy-pusztá szabad ege alatt ügyes keze megalkotá.

Az így feldíszített és felboglározott erős hüvelybe jön aztán a nyúzáshoz szükséges kemény nyakú hatalmas behajtós kése. Meg is van e kés ára. 1758. kés hüvelyestől 40 pénz volt,¹ ma 5—6 korona. Régebben farába járó egyenes kétágú villával volt felszerelve, míg nem a modernebb, csinosabb páros vagy oldalvillás kés kiszorította a használatból a farvillás kést. A hüvelyszíj felső végén rézkarika büszkélkedik és égisze alatt a hüvelyen kívül az erszény, a pillangós sallang, sallangos acél helyezkednek el.

Az *erszín* (erszény) szintén pásztor munka és a pásztor mindennapi életének fontos kiegészítőrésze. Azonban nem minden pásztor mestere *babramunkának*. Anyaga juhbőr, mely készítenél is jóval puhább, mint a hüvely készítéséhez megkívánt kemény marha lábszár-bőr. A bőr puhasága megkívántatik azért, mert használat közben több irányú gyűrődésnek van kitéve. Készítése egyszerű. A szőrzettől meg-

Erszín, hüvely és csíholó acél.

tisztított kiszabott bőrdarabot gömbalakban összehajtják, száját átvágott lyukakon át két egyenlő hosszúra hajtott szíjjal összefűzik (bekorcolják) úgy, hogy a szíjjak behajtott végei egymással szemben, pillangós

gömbben végződnek, a nyitottak pedig az erszényt tartó szíj lábára vannak tekerítve. Ha a két szíjat ellenkező irányban húzzuk, az erszény szája redősen záródik. E húzó szíjak néha nagyon munkás szírony vagy hasi fonásban végződhetnek, melyeknek érdes, szakaszos testét bőven fedi a pillangó dísz. Ahol a húzó szíjjak az erszényből kijönnek, ahol tehát az erszény nem redődik össze, ott vannak a tartószíj lábai. Ha a húzó szíjjak vízszintes, úgy a tartó szíjjak függőleges irányban működnek. E szíjak lábai sincsenek az erszényhez varrva, hanem lyukakon át hasival ahhoz hozzá kötve. Ez az egyenlően hajlított szíj jobbra egyszerű, legfeljebb fent hasival összefont s néha szögletes csonttal is fel van boglározva. Ezek alatt a két párhuzamos szabad száron az erszény záródását elősegítő és feltartó kis, egyszerű bőr-boglár csúsztatható. Vas-, rézkarikán vagy nagy varga betűben hajlított dróton függ az erszény ; mellette a hasival vastagra font, pillangóval bőven kirakott sallang lóg egy vaskarikán s e sallang hosszúdadon hajlított vaskarikáján függ a csiholó acél. Az ügyesebb pásztor az erszény kettős tartó szíját csak áthajlítja s a felső karikán valamivel alább hasival átköti azért, hogy egyensúlyát veszítve ne *imbolyogjik* a karikán. A lehajló kettős szár végét hasival befonja, közbe-közbe pillangót köt és egy már jó eleve befoglalt vaskarikába hegyes vagy vágott végű acélt foglal.

Az erszényeknek számos, munkásabbnál-munkásabb fajtája kerül elő az egyszerű ember féltve őrzött ereklýei közül. Az ügyesebb pásztor már kerek feneket is készít az *erszín*-nek. Alját kereken ócska csizmaszárbőrhez foglalja. E kör közepén egy kerek, bádog lemezbe foglalt színes üveget tesz, sőt ezenkívül körben vagy szabályos csillagalakban parányi kékes vagy szürke gyöngyöket fűz egy vékony fonatra, kerületét pedig szíronnyal mintázza, némelyik ólomgombokat önt és ezeket rakja tükör helyére, másik épen kimustrált sárgaréz katonagombokkal rakja ki sürjén készségét. Hasonló díszítést alkalmaz az *erszín*

oldalán: is szimmetrálisan különféle színű üveglapokat válogatván össze dicséretreméltó ízléssel. Az így fel-diszített erszíneket tükörös erszínnek nevezik.

Az erszínbe rakta a pásztor tűzszerszámát, a kovát, melyet a Hortobágy folyó partján, a nagy halmok közepében talált, amellyel az ősemler rakott tüzet vagy indult vadászatra, vagy egy-egy elejtett *bikasó*-ból maga élezett ki magának kovát. A pásztor ugyan azzal tartja, hogy a szík termi s ezért *szikiková*-nak nevezi, a szíken keresi. Egy napra való *taplót*, mely hosszú tortura után jut az erszínbe, de kimunkálása jórészt már a háziasszony végezte el.

A *taplót* az oláhok hozták Debreczenbe, vásárcor a nagytemplomnál árulták. Legfinomabbnak a diófa-*taplót* tartották, általában azonban bükkfa-*taplót* használtak. A debreczeni kertekben levő tömördek diófán is termett *tapló*, de ez nem érett meg, így használhatatlan volt. A nyers *taplót* szőlővenyige hamujában rendesen egy hétig főzték, minél jobban kifőtt, annál jobban égett, sziporkázott, mert a venyige sok salétromot tartalmaz. Aztán kiszáritották, *mangurló*-val vagy sulyokkal jól összetörték, mikor elég puha volt, szakítottak belőle egy erszínre való. Nagyon jó *taplónak* találták a fehér ürmöt is.

Az *erszín* acél, hüvely egy rézkarikával összefoglalva alkotott egy egészet. A pásztor e rézkarikára segédszíjat köt s ezzel a készséget a szűrszíz (csatt) börrózsájának a szűrposztón átütött, foglalószíjához köti és úgy tartja a szűrűjban. Mint a nóta is mondja:

„Be van az én szűröm ujja kötve,
Barna kis lyán ne kaparássz benne:
Az egyikbe' acél, kova, *tapló*,
A másikba' százforintos bankó“.

A kocsis ember a gatyakorchoz, derékszíjhoz húzta; a háznál az ágyvégire akasztották az *erszín*t és az *acélt*.

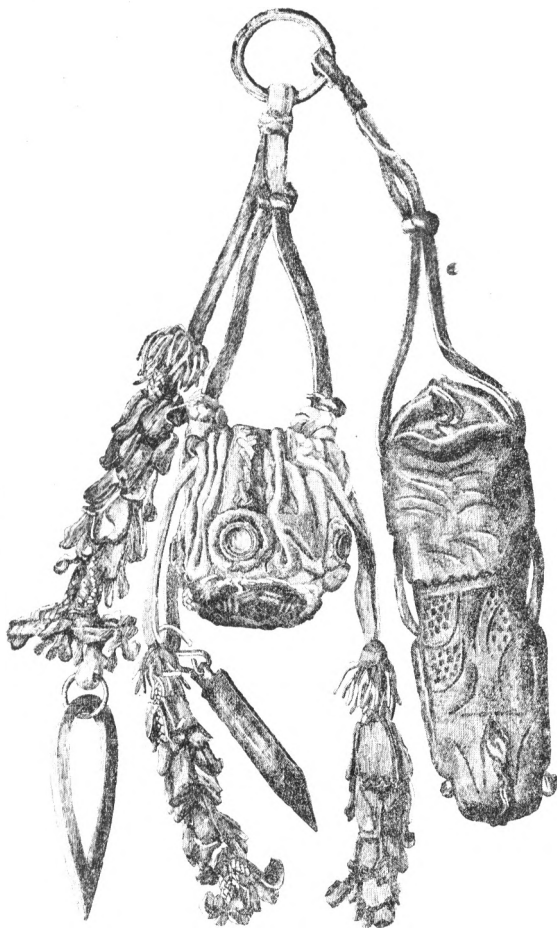
A szűrűjban tartja még egyszerűbb vagy rézkarimájú „egíszrezű“ debreczeni fehér (mész) vagy veres cserép-

pipáját. Míg a kényesebb „*tajtíkipipa*“ a, sipkával, *dohánzacskóval* és a szalmás-üveggel osztja meg a puha fészket a bunda-aljban.

A pásztorembernek mindennapi eszközei közé tartozik a tűzszerszámoknak mintegy kiegészítő részét alkotja a *dohánzacskó*, a *kostök*. Ez ősi tárgyat a pásztor rendszeren maga készíti. A levágott kos hasán a köldökig hosszú sallangot hasít ki s jó nagy *tányirját* hagyván, hozzá veszi a *mállas riszít* is. Az így kikerült bőrdarab zacskóját szalmával kitömi, a farkába lyukat szúrván, felakasztja a kutya orra elől az eresz alá. Itt megjárja a szél, kiszárad belőle a zsír, kisoványodik. Mikor jól kiszáradt, meszes vízbe vagy hamus lúgba áztatja mindaddig, míg a szőre le nem pállik. Ez megtörténvén, a szőrtől és belül a felesleges hús- vagy hártýarészekről megtisztítja s hideg vízzel jól kimossa a lúgtól. A pállasztás végett néha ganéba szokták temetni a bőrt. Az így megtisztított bőrt timsós vagy konyhasósvízben áztatja, vagy sűrű sóoldattal a belsejét jól bekeni s így *összegöngyölítve* tartja mindaddig, míg rugalmassága egészen el nem enyészik, amit úgy próbál ki, hogy valamelyik részét kihúzza és ez nyújtva marad, nem húzódik össze. Ezután vigyázva meg-szárítja s ha nagyon megszáradna, egy kis vízzel *megparáholja*, meghinti, mert a nagyon megszáradt bőr hamar kitörik. De nagyon bevizelni sem szabad, mert az a része, ahol sok víz érte, kerges lesz a száradás alkalmával, ezért legtöbbször nedves helyre dobja, hogy hadd *vonúljk* meg egy kissé. Az ilyenformán előkészített felszáraz bőrt kitöri. A fonákára fordítja és egy tompa élű, kitámasztott vasdarabon, legtöbbször lapos vason (ekevas) jobbra-balra húzgálja, míg meg nem puhul. Néha hosszadalmasan, két keze között töri az erős markú ember, mint mikor az asszony mos. Ha azt akarja, hogy fehérebb legyen, korpában töri. Majd az esetleges szakadásokat befoldja, a meghagyott sallangokat vékonyabbra hasogatja vagy végeit szélesebbre, háromszögekre vagy levélalakúakra hagyja, csipkézővel kiveri, *tányérját* is lyukasztóval tarkítja,

egy sallangra a drótos által sárga rézdrótból font pipaszurkálót hurkolja és kész a kostök, tehet bele dohán-t.

Pásztor készség : erszény, keshüvely, csiholó acél.

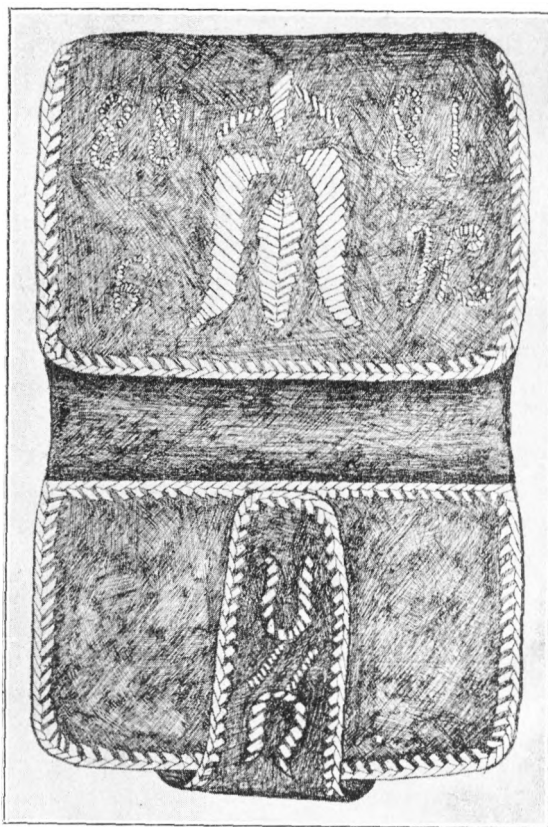
A kis birkabaránynak egész bőrét használják fel dohányzacskónak. Az egész kicsiny, gyakran elvetélt bárányt megnyúzzák, hasát felhasítva, bőrét kiterítik, most a közepébe ronggyal körütekert csutka véget, vagy fa-

darabot tesznek kellő magasságban, azon nyersen a bőrt összefogják, madzaggal körül csavarják, így hagyják megszáradni, úgy össze szárad, mintha összevarrták volna. A kötésen felül szabadon hagyott bőr a tányérját alkotja, a négy körmöslába, farka a sallangját. Rendesen nagy zacskók ezek, melyekbe állani teszik a dohányt. Faluhelyt macskabőrből is készítenek dohányzacskót. Különösen a *kártíkon* macskák jutnak e megtiszteltetésre. Tömlőre nyúzzák ezt is, két hátulsó lába és farka szolgáltatja a sallangot. Bőrét könnyebb kikészíteni, mert szőre hamarabb lejön. Az ügyes ember a frissen lenyúzott macskabőrt egy vékony kapcán felül a lábszárára csavarja, e fölé ismét egy vékony kapcát csavar s egy 24 óra alatt megpállik; szőrét letisztítja, az elején ejtett lyukat beköti s harmadnapon dohányt tesz bele. Hallottam, hogy a patkány- vagy pocbőrből is készítenek hasonló módon dohányzacskót. Újabban a pásztorféle ember is használ, bár szegyenkezve, olcsóbb marhahólyagból készült, vagy még inkább lealázó, *botos* (női harisnya) szárból készült *lábszár kostökököt*. A dohányzacskónak mindig kéznél kell lennie, ezért a *szürujiban*, *bundaajiban*, a *gatyakorchoz*, *derékszíjhoz* húzva, a nadrág ellenzőbe dugva, vagy a zsebben hordják.

Az újabb kor vívmányai a pásztort sem hagyhatják érintetlenül. Egyfelől a közlekedési eszközök szaporodása, másfelől a katonai szolgálat, vagy a törvénygyakorlat közelebb hozza a nagy városhoz a pusztá egyszerű fiát. Nem csíhol többé hosszadalmasan tüzet, hanem a fáradságos munka helyett *masínával* (gyufával) *gyút* rá vagy *rak tüzet*. A foszforos, kénes masínát a *bőr-*, újabban *vas masínatartóban* hordja magával. Emez gyári munka, az ősi alapon készített pásztor-munka. Anyagát marhabőr vagy ócska csizmaszárbőr szolgáltatja, alakjára és viselési módjára nagy hatással van a katonai tölténytáska. Jobbára félkör alakú, rendesen két darabból, hasival, szíronnyal összerótt eszköz ez, melynek foglalataiból körös-körül nem hiányoznak a díszes bőrpillangók sem. Hátsó lapja síma, elülső lapján különböző színű és alakú szíronydíszítés

szinte elmaradhatatlan. Závárul a *deríkreváló* hegyes rézgombja szolgál.

A pásztor apróságainak ismertetése hiányos lenne, ha megfeledeknénk a tükör, a beretvatartó ismertetéséről.

Bőrbugyeláris szíronnyal kikötve.

A magyar paraszt és a pásztor sokat ad magára. Téved *Bredetzky*, midőn a múlt század pásztoraikat zsíros gatyáiért piszkos, buta, nem is emberi lényeknek, hanem állatoknak itéli. A takaros ember tömlőjéből sohasem hiányzik a szappan, nem mosásra, hanem beretválkozáshoz, a beretva,

melynek csinosabbnál-csinosabb faragott, hosszú keskeny beretvatartót, vagy a szappan és a pamacsoló befogadására széles könyv. **Jobbára** az általa legjobban ismert **zsoltár** vagy biblia alakot készít és farag ki. A faragás különféle. Fő díszítési forma a magyar korona, vagy a cserépbe ültetett rozmaring. Néha egészen ötletszerű geometriai díszítés és az évszám alkotja a meglehetősen hiányos díszítést. Minthogy pedig a magyar pásztor bajuszára és hajára büszke, sokszor bizony az *erszín* mellett is ott lóg a hasi tükörtartóba a tükör, keményfába jól beágyazva. Tolózáros fedele alatt húzódik meg a tükör egyik szegleténél vésett mélyedésben a *bajuszsodró*, melyet a közeli patikából vesz vagy faggyúból maga is készít. Még csak bőr *bugyelárisát* kell megemlítenem, melyet a takaros ember szintén maga köt hasiból. Felső lapján és fedelén zöld szíronnyal rakja ki a magyar koronát, mellé egy pár stilizált tulipánt s hogy keskeny lekötő szíjja se maradjon parasztosan, oda is aplikál ügyesen egy görbe szárú tulipánt.

Ez apró eszközök közül is mennyi mindenféle eszköz kerül ki a pásztor kezei közül, melyet a hozzá legközelebb eső anyagból: állati bőr és csontból minden más segítség nélkül a maga hasznára és gyönyörűségére formált. Meglátszik rajtuk a virtus, a magyar pásztor egyszerűségében is nagyszerű esztétikai ízlése, sohasem pótolható magyaros művészete.

A pásztorok legfőbb élvezeti cikke a dohány. Szinte hihetetlen, hogy a pipálási szenvedély mily nagy mértékben kifejlődött minden társadalmi osztályban. A pásztor utenziliumai között ott találjuk a pipát, *hohánzacskó*-t, hiánynak érzi, ha véletlenül meg kell válni tőle. Egy pipa dohány a bizalmába lop a jó magyar dohányért, a legkétesebb kimenetelű vállalatot is megkockáztatja.

E boszorkányos füstölő anyag Amerikából származik, csak 1559 táján² talál magának új hazát az ó-világban, Hollandiában. 1620 körül már Németországban természetlik. Használata az egyházi és az állami leg súlyosabb ellen-

állást hívta ki maga ellen. Súlyos adóztatás és kemény büntetések által akarták terjedését meggátolni. VIII. Orbán és XII. Ince pápák egyházi átokkal sújtották a **dohánnyal** élőket és tubákölőket. Magyarországon testi büntetés érte a dohányzókat. Erdélybe már 1576-ban és 1683-ban országos törvények tiltják termesztését, bevitelét és élvezését. „Aki akár pipával, akár porul él vele, ha nemes ember 50, pap 12, paraszt 6 magyar forintot fizessen”.³ Az 1689. évi segesvári orsz. gyűl. elrendeli: „az, aki dohányt termeszt, a földet veszítse el, melyen termesztette, a dohányzó, vagy tubákölő főispán 200, regálista 50, nemes ember 30, egyházi ember 12, paraszt 6 forintot fizessen”. A nagydísznódi kovácscéh is 25 dénárral sújtja a dohányzókat; az 1697. orsz. gyűlés új büntetést szab a dohányzókra. Ezek még enyhe tilalmak is voltak a németországihoz képest, hol az orrát vágták le, sőt elevenen falazták be, aki dohánnyal élt. Debreczenben, az erkölcsök városában, hol száműzve volt minden élvezet, szintén szigorú intézkedést tettek a dohányzás, a dohány, a pipa, sőt részei ellen is. Valakit a hentesek közül dohányzáson kapnak, mesterségétől fosztja meg a tanács.⁴ 1697-ben pedig ezt rendeli a tanács: „A dohányárulás és szívás újabban interdicaltatik, valaki árulja 12 forinttal és a dohánynak megégettetésével, aki pedig szíjja, vagy ha csak pipa találtatik is nála, nyakvassal büntettetik”.⁵ Három évvel később nemesak „a dohánnak behozása, árulása, szívása”, hanem „a pipának, pipaszárnak, csutorának árulása is interdicaltatik”.⁶ Sőt *Koncz Ákos* szerint volt idő Debreczenben, mikor egy Kondorosi nevű szenátor, aki külső országokban járván, ott megszerette a pipázást, itthon majdnem hivatalát veszítette a dohányzás miatt. Úgy látszik, a magisztrátus azért is tiltotta oly szigorúan, mert a dohányszívók sokszor tüzet csináltak vigyázatlanságból. Így Nagy Márton is részeg fővel pipáját a töremorába dobta, mire ez tüzet fogott. Hamarosan sikerült ugyan eloltani a tüzet, mindazonáltal 24 korbácsot kapott és a pipázás neki örökre eltiltatott.⁷ Végre is a dohány diadal-

maskodott. A pápák visszavonták szigorú rendeleteiket, az államok a busás jövedelem fejében kiengesztelődtek. A XVIII. sz. elején már a debreczeni és vidéki cselédek és pásztorok béreiben is ott találjuk a dohány élvezet tetemes adóját. 1751-ben 3 pénzt, 1758-ban dohányra 14, 1759-ben már 16 pénzt kér a kocsis. Az 1790. évi összeírás szerint Debreczenben, az ország akkor legnépesebb városában, a sokfajta iparosok között a legtöbb pipacsinálót, csutorást számoltak össze.⁸ A dohányt a törökök honosították meg nálunk. A XVIII. sz. elején a török-görög örmény nemzetiségű török alattvalók óriási mennyiségű árúik között sok basa dohányt (Tabaca Turcica) és török pipát (pipae varü generis) hoznak be és egyik előkelő piacuk Debreczen is.⁹

A dohány meghonosodik a Hortobágy-pusztá határainban is és egyik fő beszerzési forrás mind e mai napig pásztorainknak. A pásztor nem lop. Hoznak neki úgy is egy pár levelet a Kócsi-pusztáról, Cserepesről. Levelenként szárogatja kunyhója mellett; ha megszárad, megvágja, borjúbőr tömlőjét tele teszi kockára vágott szűz dohányval, abból tesz apránként zacskójába, még a hivatalos közegeknek is juttat belőle. Valamint a pásztor dohányát a hortobágyi föld termette, pipájához is az a föld nyújt anyagot. A debreczeni pipások messze kijártak a Vajda-lapos szélére, az u. n. pipa-gödrökhöz. Innen hozták a jó sovány agyagot a cserép-pipának, mely agyagot kimunkálva, pipa-mintába vertek, öblös száját széles rézlemez borította, amiért *egész rezű pipa* volt a neve. Szárat maga sütött a pásztor bele. Ott volt az ohati erdő, benne a sok fekete gyűrű, fehér gyűrű, varjú tövis és más puhafa, melyeknek ágaiból pompás pipaszárakat sütött unalmában. Ha e pusztai erdőtől kifogyott, teleltetni úgyis minden bojtár a város melletti erdőkre megy, süt az egész télen egész kötegeket. A pipaszár két végén megfaragva, a szájban levő részén hosszabban és kereken, héja lehántva, közepén kissé homorított. A pásztor csutora nélkül használja. A fiatal bojtár még bojtot és 7 kalárizst fűz rá, az öregebbek

már azt sem. Újabban a külföldi fehér földből készítik az egész rezű pipát és a tetszetősebb dobi pipával cserélik fel. A nyalka legény meg tajték pipát, csutorát, meggyfa pipaszárat vesz a nagy vásáron. Berendezése azonban marad a régi, csak az öregek pirongatják a gyámoltalanabb legényeket: „Mit ír a meggyfa pipaszár, ha végig csorog rajt’ a nyál“.

Napjainkban, midőn az élet annyi kényelmet nyújt az embernek úgy, hogy az egyéni tevékenység legtöbbször tétlenségre van kárhóztatva, alig tudunk elképzelni olyan időket, mikor az ember még fáradságos, hosszú munkával tudott tüzet élesztetni az acél-kova-taplóval. Örök tűz égett a konyhákban, kemencékben, az ágy végén ott lógott az acél-kova-tapló, később a *kingyertya*. Ez ősi tűzszerszám a civilizáció elől a pusztákra menekült, hol a szabadon tanyázó régi szabású pásztor embernek még ma is elválaszthatatlan utenziliuma. A pásztor jobban szereti, mert a foszforos végű *masina* nehezen gyúl meg, szélben elalszik, de a „csiholás minden időben sikerül“. Az acélokat a falusi kovácsok, a cigányok, a szerszámaiban a legnagyobb aprólékossáig figyelmes pásztoremberek számtalan kívánságainak megfelelően sokféle alakban idomították, gyakran késre applikálták, vagy a zsebben hordták.

A magyar pásztor, bár szóval a társaságban, de nagyon kedveli a dalt és a zenét. Kedély állapotát nagyon felvidítja a borivás, amelyet Platon és Anacreon szerint szittya atyáinkfiától tanultunk és hoztunk magunkkal őshazánkból. Herodotos a mértéktelen borivást szittya szokásnak tartja. Már Plutarchos feljegyzí, hogy a szittya-faj, mikor iszik és a bortól felmelegsík, az íj húrját pengeti. A népek életének hajnala az ember gyermek korának kedves naivsága. Látjuk, hogy a gyermek szórt fog a szájába és húzza, úgy természetes ez, hiszen a paraszt-gyermek első hangszerei egy madzag, vagy szíj darab, melynek egyik végét valamely tárgyhoz erősíti, vagy fogai közé fogja és kifeszíti, a másik kezével pedig pengeti a lassan bűgó szíjat, fejlettebb korában már szíj, madzag,

cérna és drót kifeszítése által modulálja a hangokat esetleg egy deszkán.

Ez ősi húroshangszer ma a kirgizeknél a *kómiz*, vagy kóbiz, mely nagyon hasonlít a szártok *dumb*-ra, a hortobágyi pásztor *tambura* szerszámához.¹⁰ A *tambura* ép úgy, mint a kara-kirgiz kómiz, egy darab fából van finoman kivésve és egy rezonáló vékony deszkával van ellátva. Alakja hosszú négyszög, 6 drót húrja van. Egy lúdtollal pengetik, másikkal lenyomván a drótot, különböző helyen, a hangot modulálják; nagy alkalmatlan szerszám, leginkább a kunyhókban tartják. A magyar pásztor legkedvesebb hangszere a hegedű, melyet az arra rendeltetett főleg cigány muzsikások kezelnek, bár eredetije megvan a magyar gyermek játékaik közt, ott találjuk az altai vidéken a kara-kirgizek *kijak*-jában sodratlan lószőrből. Fő zeneszerszám a pásztornál a gyöngeszávú 7 lyukú furulya és az erős szávú *duda*, vagyis fuvola, kara-kirgiz „*csor*“. „Felteszem a tulipántos ládám, furulyámat, *dudámat*.“ A furulya ősi zeneszerszám fűzfagalyból, mely a szűrűjében kíséri a pásztort. Fehér vászon-zacskóban a porszem betódulástól óvja meg a dudát ugyanott.

¹ Egy ismeretlen gazda kiadási naplója a XVIII. század közepéről a Debreczen városi közlevéltárban.

² Dr. Takács S.: A dohány elterjedése és az első dohánymonopolium hazánkban. Magy. Gazd. Tört. Szemle. 1898. 59. l.

³ Hunfalvy J.: A Magy. birod. term. visz. III. 638. l.

⁴ Koncz Á.: Debreczen város régi büntetőjoga. Debr. 1913.

⁵ Városi jkv. 1797. febr.

⁶ U. o. 1700 május 16.

⁷ Koncz Á.: id. m. 91. l.

⁸ Schwartner: Statis. d. Königr. Ungarn. 1798.

⁹ Connotatio mercium, quibus mercatores Turcici mercari et inducere soleant ex rationibus Margitaensibus, Váradiensibus et Debrecenensibus eruta. 1722. jan. 12. Közli: dr. Takács S.: A török alattvalók kereskedése Magyarországon. M. Gazd. Tört. Szemle. 1904. évf. 236. l.

¹⁰ Almásy: id. m. 723. l.

XI.

Az állatgazdaság történeti áttekintése a Hortobágy pusztán.

A ló a magyar legkedvesebb állatja. — Lótenyésztés a Hortobágy pusztán. — A szarvasmarha- és juhtenyésztés is ősi foglalkozás a Hortobágyon. — A pásztorkodás szilaj és primitív.

Minden kétségen felül áll, hogy a ló az ember legrégibb házi állatainak egyike, ott találjuk csontjait az őseleletekben. A hun, az avar, a magyar, török, tatár népek lovasnépek voltak. Amit *Ammianus Marcellinus* 375-ben Kr. u. a hunokról ír, hogy az ekével nem tudnak bánni, egész életüket lóháton töltik.¹ — áll a magyarra is. Az általa emlegetett apró lompos, borzos szőrű csunya lovak a középszerű pusztaságokon ma is megvannak, sőt a sokféle keresztezés folytán a debreczeni földeken még találhatók s hallomásom szerint a múlt század fuvarosai a kevés igényű, rendkívül szívós, fáradhatatlan „macska” lovakkal csodákat műveltek. A magyar ló, a Hortobágyon *lú*, szó megvan mind az ugor (lu), mind a török (lau) nyelvben.² *Huxley* tanár kimutatta, hogy ez erős, csontos magyar ló,

meg az alföldi juhász kutya, az apró csontos, durva szőrű kirgiz lóval és juhász kutyával Déloroszországon keresztül egész a magyar Alföldig a legszorosabb rokonsági viszonyban van.³

A magyar nemzet mai hazájában sem hagyott fel a lótenyésztéssel. A nomád vándorlás csakhamar országos törvények erejénél fogva szűk határok közé szorult, de a ló szeretete nagy, s korántsem abban nyilvánul, hogy a magyar teherhúzásra nem használja, bár *Ortway Tivadar*⁴ és *Herman Ö.* adatokkal bőven bizonyítja, mégis én alföldi adataimra támaszkodva állíthatom, hogy pl. a debreczeni fuvaros-világ megvetette a cammogó ökröt, nem született annak terelgetéséhez, lovaival járta Pestet, Tokajt és Szigetet. Ló volt mindene a mai napig. Dédelgeti. Elébe fekszik a jászolba. Megismeri a ló is gazdáját, nyerít, ha kimegy, visszanyeríti, ha hosszabb időre távozott. Igaz, hogy a magyar ma is különbséget tesz hámos, hátas, heverő lovak közt.

A magyar lóháton végezte minden foglalkozását, nyeregben evett, ivott, kereskedett, tanácskozott, mint a mai turkomán, özbeg,⁵ ezen utazott,⁶ tornázott, vadászott,⁷ sőt hivatalos funkcióját is ezen végezte.⁸ Lóháton járt a pap messzi helyekre.⁹ Magával egy sirban temette el lovát a honfoglaló pogány vitéz, koporsója után lépdelt a keresztényen korban.¹⁰ A vitéztől a betyárig minden időben vakmerő vállalatát jórészt lovára bízta, hiszen ennek köszönheti hírét, becsületét.¹¹ Hogy mennyire össze volt nőve a magyar ember a lovával, igaza van *Ortway*-nak, hogy talán az amerikai prairiken kívül nincs a világon ország, melyben annyi ló lopás, lókötés lenne, mint épen hazánkban. A hozzánk közelfekvő váradi káptalan bíraskodása 1236-ig tele lólopással¹² s a debreczeni appropriatios jegyzőkönyvek 1792—1848-ig több, mint 8 vaskos kötetet tesznek, melyeknek túlnyomó nagyrésze lólopás, ezenkívül oklevél-táraink is televannak ilyen törvényes nyomozásokkal,¹³ képzeljük, mennyit nem jelentettek fel, mennyivel egyeztek ki. Így nőtt össze nemzetünk történetével a ló, mely-

lyel, mint legbecsesebb vagyonával áldoz a magyar pogány istenének,¹⁴ mint legértékesebb tárgyat dalaiban énekli meg. Sorsával összefonja, kedvesével állítja egy sorban énekeiben, lánynak nevezi, sőt feleségénél is több gondot fordít rá. Leó császár „nagyra becsült lovaik“-ról szól. Szokás jogon alapuló első törvényünk a jog- és öröklési rendszereinkben sajátos külön szervezethez jutott a lóvagyon.¹⁵

A magyar már őshazájában kiváló lótenyésztő volt. Hiszen egész hadserege lovasokból áll. *Ibn Roszteh* arabs író 20,000-re teszi a lovas vitézek számát s ha most egy-egy vitézre a szemtanú Bölcs Leo számítása szerint egy háta és két vezeték lovat számítunk, őseink lóállományát, mikor e hazába jöttek, 60,000-re kell becsülnünk. Ha az új hazában az új viszonyok és kultúra közepette talán felhagyott volna a magyar régi foglalkozásával, Lebediában tőlük elváló honfitársaik sok századon keresztül megőrizték az ősök foglalkozását. Richard szerzetes lóban és fegyverben bővelkedőnek találja a hátramaradtakat.¹⁶

Hazai lótenyésztésünkben jó példával a fejedelmek jártak elől, kik közül már Árpád „a hosszú útban megfáradt valamennyi lovát a Csepelszigetbe bévitetvén, ott, parancsolá legeltetni, lovászának mesteréül rendele egy Csepel nevezetű értelmes kun embert“.¹⁷ Bizonyára a többi főemberek is követték és a lótenyésztésre minden időben nagy gondot fordítottak, mert a lóajándék a legbecsesebb volt. *Priscos* rhetor írja, hogy Attila a nagy hun király, országos nagyjainak meghagyta, hogy II. Theodosius császár követének ajándékokkal kedveskedjenek és mindenik főember lovat küldött neki.¹⁸ Árpád a hagyomány szerint 12 fehér lovat küldött Zalán fejedelemnek ajándékkul. A kievi és susdali orosz vezérek ruthén szokás szerint ezer lovat nyereggel¹⁹ és fékkel ékesítve, Galicia vezér 10 paripát, 300 lovat hasonlóan felékesítve adnak a magyaroknak.²⁰ Ezeken kívül a magyar, mint ma ázsiai rokonai, a lónak húsát ette, tejét itta,²¹ már csak e gazdasági szempontból is nagy nemzeti lótenyésztésnek kellett lenni.²²

A honalapítás után is folytatta a magyar lótenyésztését, hiszen Alföldeinken ősi hazájukhoz hasonló legelőt találtak, hol Bölc Leó császár szerint lovaikat nyáron és télen folytonosan legeltetve tarthatták. Árpád fejedelem csepeli ménésén kívül István királyunk idejében a mai Csanádban Ajtony vezérnek „szilaj lovakban megszámlálhatatlan ménese vala azokon kívül, melyeket a lovászok ólakban tartanak és őriznek vala”.²³

Salamon király idejében alapított apátság alapítólevelében a király *ménéséről* van szó.²⁴ I. Géza királyunknak 1075-ben kiadott oklevele Csongrádi ménésről tesz említést.²⁵ A ló tized első királyaink alatt meg volt²⁶ s a későbbi királyok idejében is előfordult.²⁷ A ló nemcsak belföldön jelentékeny cikk, hanem külföldön is nagy, jelentékeny kereslet tárgya. 979-ben az orosz Szojatoszláv fejedelem Perejaslawez bolgár főváros jelentőségét abban látja, hogy a magyarok és csehek földjéről sok ezüst és ló kerül oda.²⁸

A lótenyésztő magyarokon kívül főleg a kunok válnak be, akik később, amidőn a magyarok az országos törvények értelmében letelepültek és földművelést űztek, újra felkarolták az ősi foglalkozást. Már Árpád számadó csikósa kun ember volt Anonymus szerint. Később 1239-ben *Kötöny* vezérlete alatt a tatárok elől 40,000 kun vitéz kér befogadást s ha az ármány és a kultur ellentét kivonulásra kényszeríté is őket, de a tatár invázió után 1244-ben még nagyobb számmal jönnek királyi hívészóra a szomszéd Bolgárországból. A derék IV. Béla király a Duna, Tisza, Maros, Temes és Körös elhagyott vidékét jelölte ki az új jövevényeknek. Lótenyésztésre Alföldünk mind mai napig legalkalmasabb kövér legelője s nem csodálkozhatunk azután, ha e kövér legelőn kedvező éghajli viszonyok közepette a jószág, különösen a lovak, özön ménese legelt, hogy az Amiens-i Péter vezetése alatt átvonuló első kereszttesek elcsodálkoztak a lovak nagy száma felett.²⁹ Oklevelek szólnak a régi ménesekről az árpádházi királyok királyi lovászainak az ország külön-

höző részein levő telepjeiről,³⁰ sőt az egyházi rend nagy lótenyésztéséről.³¹

Bár a tatárjárás idejében tömérdek ló került arablómon-golok kezébe, hiszen *Rogerius*³² mester szerint tömérdek jószágot hurcoltak ki az országból, de *Ortvay*val elismerjük,³³ hogy a fajnemesítés szempontjából nem volt káros a tatárjárás. A híres *tatárlovak* közül nagyon sok került a magyarok birtokába.³⁴ E lovakat pedig *Tamás* esperes erőseknek, éhséget és fáradságot bírónak ismeri, melyeket parasztmódra lovagolnak, sziklákon és köveken patkó nélkül úgy nyargalásznak, mintha vadkecskék volnának.³⁵ Rendkívül kevés igényűek, mert három nap egyfolytában fásasztva egy kis kóró takarmánnyal is beérik, akár csak *Prinz Gyula* kirgiz lovait³⁶ vagy a magyar puszták lovait látnánk az egykorú leírásban. Hogy e kiváló tatárlovakból tényleg maradt a magyar földön, okleveles bizonyítékunk is van.³⁷

Az Anjou királyaink idejében fellendült lovagkor nemcsak a lovak számainak gyarapítását tette szükségessé, hanem a lófajták nemesítésére is nagy súlyt fektetett. Valamint a XIV. században nagyon virágzott a lótenyésztés, úgy a XV. században az Árpádok korához képest megháromszorosodott.³⁸ Az ország gazdaságát Zsigmond király idejében az egykori adatok nem győzik dicsérni.³⁹ Az 1432-ben hazánkban átutazó francia *Bertrand de la Broquière* csodálkozva beszél a jószág és lóállomány nagy számáról, melyet Pest és Szeged közt látott. Megjegyzi, hogy e lovak jórészt Erdély hegyes vidékéről valók s maga is vásárolt Szegeden egy jó lovat.⁴⁰ Sajnos, hogy a Hortobágy vidékén a kunságon nem járt s a hiteles helyek is messze voltak, mert itt is hasonló mennyiségben és fajban gyönyörködhetett volna. Nem hiába maradt fenn a debreczeni vidéki paraszt emlékében az „erdélyi csikó” mint legjobb faj ló.

Hunyadi János és Mátyás király rendkívül fellendítették az ország lótenyésztését. Híres fekete seregének és ezek podgyászának szállítására *Csánki D.* szerint 1487-

ben 9000 társzekér vonult a királyi hadsereggel a Bécs-újhely melletti katonai szemlére s ezt nagy részt a városok és a konvenciók királyi szekeresek szolgáltatták.⁴¹

Az udvar fényének emelésére⁴² ló⁴³ és kocsiversenyek⁴⁴ tartására nevelték a lovakat országszerte.⁴⁵ A király és a magánosok méneseiben magyar erdélyi és székely lovak vegyesen tenyészttek s ez utóbbiak kiválóságát *Oláh Miklós* még az arabs (török) lovakénál is jobban magasztalja.⁴⁶ Meglepő, hogy ugyanekkor a papi birtokokon úgy menyenyiség, mint minőség tekintetében, jóval kisebb a lóállomány a többifajta jószággal szemben.⁴⁷

Mátyás halála után mind a politikában, mind a gazdasági élet terén hanyatlás állott be. A mohácsi vész után beállott török hódoltság idején valamennyi gazdasági ág közül az állattenyésztés szenvedett legkevesebbet s volt a legjobb állapotban. E zord időkben a marhatenyésztés mellett a lótenyésztés virágzott. Nemcsak a rablott lovakból volt nagy haszna a töröknek,⁴⁸ hanem a lóadót és lóvámot is nagy mértékben szedte.⁴⁹ A török főemberek szívesen elfogadták a jó magyar lovat ajándéknak⁵⁰ s cserébe egy pár kitűnő *török fajló került az országba*.⁵¹

A lóelhajtás török, magyar részről kölcsönösen napirinden vannak. Ezenkívül a végrendeleti leltárok udvartartási iratok egyező bizonyossága szerint a magyar fajlovak mellett török, spanyol, francia fajták⁵² is kezdenek meghonosodni. A külföldi lovak e beözönlése Venzel szerint magyar fajlovaink gyengülésére vezetett, mivel a keresztezés minden rendszer nélkül történt;⁵³ a ménések is megritkulnak a zavaros idők alatt, a parasztllovak annyira lenyűnek és elkorcsosodnak, hogy a régi nemes eredetüknek még a nyomát sem találjuk meg.⁵⁴ A lóállomány eme elsatnyulását megakadályozandók, a XVIII. sz. Mária Terézia királynő és II. József az országos lótenyésztet felkarolták. Mária Terézia 1777 augusztus 2-án és dec. 11-én a lótenyésztés javítását rendelte el az összes hatóságoknál. II. József a tett mezejére lépett és az 1783. és 85-ben a mezőhegyesi katonai ménés szervezése és fel-

szerelése által a hazai lótenyésztések maradandó és nagyszerű emelkedést adott.⁵⁵ E sikerült kezdeményezés a XIX. század nagy nemzetgazdája, elsősorban *Széchenyi István* gróf fejlesztette tovább s a mezőhegyesihez csatlakoztak a bábolnai, kishéri, fogarasi magyar királyi méneselek, melyek a lótenyésztés ügyét különféle fajok fejlesztésével mai napig is szolgálják.

A kishéri angol teli- és félvér, a bábolnai arab teli- és félvér, a mezőhegyesi és fogarasi lótenyésztési központok a hazai viszonyainknak leginkább megfelelő 10 külön tenyészfajra fekteti a fősúlyt. Kisebb központok vannak még Nagykőrösön, Sepsiszentgyörgyön, Varasdon, ezek után még az egyes tenyésztőknél.

A hortobágyi puszta mai területén eső községekben, melyeknek középontja Debreczen volt, olyan nagyarányú állattenyésztésről szó sem lehetett. A községek, így Debreczen állattenyésztése főként a belső legelőre szorult és ez maradt az egész török hódoltság idejében s főként a marha tenyésztésére szorítkozott, mivel *Szücs István* szerint pusztai Debreczen határának nem volt olyan nagy terjedelme, mint ma s a debreczeni polgárok a községek közt nem űzhették oly nagy mértékben az állattenyésztést, mint későbbben az elpusztult községek helyén.

Mindazonáltal telik a váradi pasának 1683-ban felszerszámozott háromlovas szép kocsi, mikor már előbb 1662-ben Piribasa 30 nagy lovas szekeret parancsol a váradi mecsetépítéséhez, másfelől 1663-ban 100 nagy lovas szekér fogatot adnak Kucsuk basának.⁵⁶

Ámde a második behódoltatás már elpusztítva találta mind ama falvakat, melyeknek határai idők során Debreczen területébe olvadtak. A Bécs ostromára induló Apafinak seregét 13 háromlovas szekérrel és 62 vonólovon Monostorpetrinél várta Debreczen, ráadásul Teleky Mihálynak egy hátszló heveder csatja ezüstdől, a fejrántó szíjja új karmazsin bőrből, is kijárt.⁵⁷

Ugyanekkor a felső Szabolcson keresztül vonuló tatár khán is nagyon kedvesen vette az ajándéku küldött fes-

tett új kocsit és felszerszámozott 3 jó lovat.⁵⁸ A rác böszörményi hajdúk nemcsak a nyájakat dézsmálják, hanem még a békés polgárok ekéjéből is kifogják a lovakat. Míg Karaffa 2-szeri executioja Pósalaky János és társai vallo-mása szerint 2 millió frt-ot vitt. Thököly kurucái is meg-dézmálták gyakorta a jószágállományt. A hosszú fuva-rozások alatt tömérdek sok jó ló elhullott. Az Érsekújvár élelmezésére küldött szekerek közül 15, a lovak közül pedig 40 került vissza, ezeket is Váczott oly nyomorban tar-tották, hogy éhes lovaik elé szíjat, kötelet vagdálnak s azt is megették.⁵⁹ Úgy hogy bár számadatokkal nem ren-delkezünk, de nagyszámú lovaiknak kellett lenni, hogy ezt a nagy sarcot elbirják. Míg a belső legelőkön is oly nagy volt a veszély, hogy a sok fosztogatásoknak és tolvajlások-nak megelőzésére és hogy a szántó-vető emberek a mezőre kimerjenek menni munkálkodni, 20 lovas németet hozat a tanács és 4 stációra osztja,⁶⁰ s a határidő letelte után még egy hétig kéri az őrző németeket.⁶¹ Majd a mezőkön kó-borló tolvajok kergetésére szekereken puskásokat és lova-sokat küld a tanács.⁶²

A külső legelők bizonytalanságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a debreczeni városi tanács 1697-ben elhatározta, hogy a lovakat is a Hortobágy mellé hajtassák ki és vigyázásukra melléjük puskások rendeltetnek.⁶³ Ez az elővigyázat nem volt hiába való, mert a menekülő katonák szeptember 12-én hírül hozták, hogy Karczag Új-szállását a tatár csordakihajtáskor megütötte, 650 embert és sok marhát hajtott el.⁶⁴

1698-ban már más irányban legelteti a város a lovait, kibérli számukra a konyári és a derecskei földet és elren-deli, hogy másnap becsületes emberek expediáltassanak puskásokkal és lovászokkal mellé vigyázásnak okáért a 4 szélénél.⁶⁵

Az egész évben szabadon tanyázó ménesek azonban a város elepi és kőszélszegi kaszálójában⁶⁶ sok kárt tettek, azért a tanácsi végzéssel a Kun Pál halmához veretnek⁶⁷ s midőn ez sem segít a bajon, a tanács a méneseket össze-

vereti és inti a pásztorokat, hogy káros helyen ne járassák.⁶⁸

E bizonytalan adatok a gazdák ménesei mellett a város magánménéséhez vezet, mely eleinte kevés számánál fogva a gazdák lovai között legelt. 1700-ban a tanács már ménes pásztor fogadását rendeli el és Ambrus Mihályt bizza meg kivitelével.⁶⁹

1727—1730-ban már a város lovaitól földbért fizetnek a ménes pásztoroknak, 1733-ban a város lovaira repartíciótartott kutbér is előfordul, mi Zoltai szerint csak akkor volt helyén, ha a város lovait is a közös-kútból itatták,⁷⁰ mígnem 1734-ben a város ménese számára kútat ásatnak.

A város első ménese a legkülönbözőbb rendű és rangú lovakból állott. Az 1736. évi kimutatás szerint volt benne:

	év elején	év végén
Öreg és negyedfű kanca	37	34
„ „ „ herélt	15	10
Harmadfű csődör és kancacsikó	7	6
Bélyogozott csikó	10	8
Öreg és ifjabb csődör	4	5
Bitang herélt és kanca ló	8	4
Kimustrált kocsibeli ló	1	—
Bélyogozatlan csikó	—	10
Összesen	82	77

Bár az 1736. évi urbarium azzal indokolja e ménes fenntartását, hogy az igavonó lovak onnan kerülnek ki.⁷¹ Ez a silány állomány nem felelt meg e célnak, hiszen ha a város kocsijába, szekérébe be akar fogatni, a hámoslovak jó részét pénzen kell megvenni a saját ménese mellett, melyből nem egyet becsáron alul is elád.⁷²

Ajándéklóvait, valamint 1742-ben az insurgensek felszerelésére szükségeseket kivétel nélkül pénzen vásárolták. Hogy mennyire gyenge állomány volt a város ménese, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1736—1751-ig a város kocsijába, szekérébe, serfőző malmába mindössze

18 lovat használt fel belőle és 132 lovat vett a helybeli és vidéki lókereskedőktől 5746 magyar forinton, átlag 43·5 magyar forintért darabját. Ménese mellett 35·18 forinton vásárolt 1747-ben 80-an lovat, melyet a királynőnek küldött a ma kegyelmessége meghálálása végett, hogy a várost a régi szokásban meghagyván, katonai bészállásolás tekintetében külön választotta Bihar vármegyéjétől.⁷³ A silány állomány hasonló elbánás a nyavalyák mindenféle fajtáit hozták a lovakra úgy, hogy Zoltai szerint 10—20%, olykor 30%-ot is elpusztították a ménesnek. 1736—1750-ben 190 drb ló esett el döggel a ménesből. Legrosszabbul járt az 1740. esztendőben, mikor 65 drb.-ból 24 és 1746. és 47. esztendőben, mikor 86, illetőleg 89-ből 20—20 ló hullott el. Hiába volt a kuruzsló kovácsok minden mesterkedése.

A beteg jószág bőrével fizetett.⁷⁴ Még azzal sem, ha tudjuk, hogy a lóbőr ára darabonként 50 dénártól 1 frt.-ig kelt. Végre a szepesi kamara ösztönzésére a ménes felosztását rendelte el a város, 1751 tavaszán egy-egy nyomorék ló kivételével el is adták a ménest.

A 49 ló és 9 csikó, 3 csikót számítván 1 pár lóban, 2 pár ráadással 30 magyar forintért, 60 dénáron párját, egy summában 810 magyar forintért.

Nagy legelői birtokában s folyton emelkedő lószükséglet mellett a város nem soká maradt ménes nélkül. Domokos Lajos főbíró 1774 május 9-én a senatus és comunitás gyűlésen egy 60 darabból álló ménes felállítását fogadtatta el, melybe jófajtájú kancákat vásároltak a pesti és a győri vásáron. 1778 pedig, miután a már meglevő két ménes pásztorhoz még egy harmadikat is fogadtak, a ménes kettéválasztását és 2 új mén beszerzését határozták el⁷⁵ s a ménesek felügyeletére ménesmestert tartottak.⁷⁶ 1828-ban spanyol fajú, 1885-ben Nonius vérrel frissítették fel e ménest s ma messze földön híres.

A hortobágyi jószággal bánó ember termetéről, bőréről, serényéről, járásáról,⁷⁷ szóréről, állásáról, bilyogjáról és szokásáról ismeri meg a lovat. A keze alatt járó ló közül

legtöbb a pej, „barnás pej“, fakós pej“, piros pej“,⁷⁸ „barna pej“, „pejderes“, „setét pej“, „pirosabb pej“, „babos pej“, „setét pöndörös szőrű pej“, „szennyes pej“, „setét mocskos pej“, „veres szőrű, egérszőrű pej“, „szíjhátú fakó pej“, vagyis „tapló szőrű“. A pej-lovak után legtöbb a „fakó“, „fehér fakó“, „nagy szíjhátú fakó“, „szattyán fakó“, „egérszőrű fakó“, „piszkos fakó“, „szelíd-világos fakó“, „medve fakós“, „fakó mogyorós szőrű“, „fakó szőrű, mocskos fakó szőrű“.⁷⁹ Fekete lovakat is nagy számmal tartanak, mely „tisztá fekete“ ló nálunk inkább „setét forma fekete“, setét-, vagy mocskos-szennyes szőrűre, vagy a szint jobban kifejező „égettszőrű fekete“, „vasszínű“, vagy egérszínű fekete színűvé változik. Az ősi fehér színű ló ritka, az is „szepe“,⁸⁰ vagy „fehér szepe“, helyette szürke, „seregi“, vagy „seregély szürke“, a sokszor dicsőített „ráró“, „vírcse szürke“, „almás szürke“, „hamuszín szürke“, „barnább szürke“, „világos szürke“, „héjja szőrű szürke“, „homáj fakószürke“, a „fehér szepe szürke“ szőrű lovakat találunk. A deres-ló is kedvelt lova a magyarnak, de nálunk már ez is „vasderes“, vagy „vaszínű veresderes“, „fekete deres“, „szőke deres“,⁸¹ szürke deres“, „vírcse deres“, „babos szőrű deres“, „jeles szőrű deres“, „ősz deres“ színűvé válik. A sárga ló is „szattyán sárgás“, „setét-világos sárga“, „szeg-sárga“, „setét mocskos szegsárga“, „homájós sárga“, „szőke sárga“ lesz a Hortobágy vidékén. A barna szőrű alig fordul elő, a magyar ember színérzéke szerint ez már inkább pej, vagy pedig gesztenye szőrű. Az egyes általa gyakran szemlélt színével veti össze a nem éppen gyakori színű jószágot, állatot, mikor a „daru szőrű“, „fecske szőrű“, vagy „fakós forma“, „medve szőrű“, „héjja szőrű“, „egér szőrű“, „feketés egérszőrű“, „egérszőrű mocskos“ lovakról beszél. A ló szőrének bizonytalan színét „szeplős kanca“, „őszös tarka“, „veresses tarka“, „kékes szőrű“, „kékes szürke“, „babos veresses“, „ritka tarkaságú“, „cifra csikó“, „piszkos szőrű“, „vadszőrű“, „babos veresses tarka“ elnevezésekkel határozza meg.⁸²

Színe után nemét és korát tekinti. Kanca, herélt, vagy csödör ló, vagy még csikó, szopós, avagy tavalyi csikó, harmadfű, vagy már tizenketted fű, 10 esztendő, vagy éppen „koros vin lú“-e a szóban forgó jószág.

Testének állása sem lényegtelen a ló felismerésénél: „szálás“, „öreg, nagy tetemű“ lovak mellett „középszer“, „sugartermetű“, „jó szál“, „zömök“, „tömött“, „gömbölyű termetű“, „sűrű“ lovak gyakoriak. Bizony némelyik „disztelen termetű“, „keskeny“, „kecske állású“, „madár húsú“, „csontos lapos oldalú“, „horpasz“, „kanfarú“, „vastag“, „kicsiny terepély“, „takaros termetű lovak“ már a múlt század elején voltak. „Felálló fejű“, „csillag néző“, „örmén“, poroszka járású“,⁸³ „sugar derekú“ csinos lovak mellett találhatók „hibás derekú“, „görbés sarlós hátú“, „rokkant szügyű“, „siger hasú“, „kicsiny üstökű“, „hosszú görbés, sulyok fejű“, „tört dúcos farú“, „éles hátú“, „szűk csontú“ lovakat is. Nem ritkák a sárga lámpás fejű“, „lámpás órú“, „kos-“, „szamár-“, „fecskes-“, „szárca-“, „piszra-“, „hóka-órú“; „verhenyes veres hasú“, „menyét-“, „fecske-“, „bibircsós hasú“; „hosszas fejirsíggel megjegyzett“, túrós hátgerincű“, „szijjhátú“, „tehén horpaszú“, „jegyes mejjú“, hegyes csípejű“, „fél csípejű“, „fiók csípejű“, „szakadt-“, „vágott-“, „tört farkú“, „feketés-“, „kender farkú“, „vastag-“, „horgos, inigérő farkú“, „kecske-“, „hójas“, „hámfa lábú“, „gacsos“, „csámpás lábú“, „balkörmű“, „kajács körmű“, némelyiknek két első körme, mint a szárnak kúposak, (1811.) másíknak „a horgas ina széjjel járó“, „jobb lába szár“, „három lábára“, vagy „keresztbe kesely“, négy lába vadsömörös „csörgő“, „kerek farú“, „boglya farú“, homlokán hosszú vagy „kis hód“ van, „óra végig hódas“, „csillagos homlokú“, „ősz homlokú“, üstőke alatt egy márjásnyi forma hód van, kesely, vagy szijj homlokú“, „csókás szemű“, „jobb szemére csókás“, „szemöldöke őszös“, „hegyes fülű“, „csákó fülű“, „csonka fülű“, „jobbra hajló serényű“, rövid üstökű.

A ló színe az illető egyéni érzékétől függ, azért ob-

jektív bizonyításnak nem vehető, hiszen maga a tulajdonos is gyakran nincs tisztában a lova színével. Annál döntőbb bizonyítékot képez a *bilyog* (bélyeg). A lovat rendszeren tavalyi korában bilyogozzák. Ma már alig van ló bilyog nélkül, tavasszal a kihajtás előtt nagyobb ünnepély számba ment a legrégibb időktől mind a mai napig. Rendszeren a minden helyzetben legjobban szembetűnő részére sütötték a bilyogot. Rendszeren a „*felülő*“ vagyis bal tomporára, oldalára, combjára, első lapockájára és nyakára. Bilyogozáskor nem kötözik meg a csikót, hanem *felülkezik* és ennélfogva szorosan a szekér löcsfűhöz kötik, midőn egy hosszú rúd, vagy vendégoldal segélyével két ember a csikót a szekér oldalhoz szorítja, a gazda hirtelen farához nyomja a kemencében szalma pernyénél megtüzesedett bilyogvasat. Minden gazdának van *bilyogvasa*, mely apáról fiúra száll, minthogy az elsőszülött fiú csaknem kivétel nélkül apja nevét viseli. A bilyogvas a kovácsok, vagy kovácsoló cigányok igazi mester alkotásainak tekinthető. Ezt megelőzően hosszú fejlődésen ment keresztül. Legrégibb emlékeink szerint csak egy jegy, egy húzás jelölte a tulajdonost, a későbbi korok ismeretlen bilyogja, melyet kezdetleges eszközökkel, ekevassal, ásóval egy őrizetlen pillanatban a ló testére nyomott az illető, persze a ló a tüzes vas érintésére hozzárugott s lett a bilyogból „keresztül rángatott ismeretlen bilyog“. Rendszeren nem egy, hanem, mint a debreczeni őrlős lova bal combját egy lapos vasnak az élével hátulról háromszor olyan formán sütötte meg, hogy abból aztán egy *daruláb* forma bélyeg lett.⁸⁴

Valóban a „három ágú sütés“⁸⁵ vagy „három ágú bilyog“ a legrégibb.⁸⁶ Noha előfordul a bal első lapockáján a „hosszú sütés“ és hátul az „inán két sütés is“, sőt néha a gömbölyeg sütés“, melynek okozója egy tüzes vasvilla vagy ásó köpű volt, melyet biztosság kedvéért egymásután többször a rugdosó ló farára nyomott s lett belőle 8 bilyog.⁸⁷ A *daruláb* forma bilyog a magyar ember szemében a természetes jegy $\wedge$. Használt pedig öreg *daruláb* bilyogot⁸⁸ s minden természeti jegyet⁸⁹ és ismeretlen

bélyeget e bélyegből igyekszik kimagyarázni.⁹⁰ A darulábön kívül még *szarkaláb* bilyogot is használnak ritkán, legtöbbet határozatlan geometriai alakokat, vagy épen + és X-t formálnak. A betűvel való bélyegzés nagyobb nehézséggel járt, mivel a lakosság túlnyomó nagy része még a múlt században sem tud írni, olvasni. Az eltűnt jószág kinyomozása még a hatóságoknak is nehézségeket okoz, amennyiben még a tulajdonos sem tudja megmondani, milyen betű volt vett lovára sütve,⁹¹ ha azonban elővezetnék, megismerné rajta. Haszna is volt, mert az ügyesebb pásztor a betű bilyogokról megtanulta a nyomtatott betűket olvasni. A betűs bilyogok lehetővé tették, hogy az egyes községek, városok, kerületek, sőt megyék is önálló bilyogot csinálhassanak és a lakosságot arra kötelezzék, hogy e bilyoggal éljen. Így Debreczen város korán használja a D. V. bilyogot, minek mintájára Czegléd-utca a város kovácsával a C. U. bélyeget süteti jószágára.⁹² A kisebb községek rendszeren megyéjük kezdő betűjét egy számmal törlik. Pl. $\frac{D}{13}$ Kisújszállás, $\frac{D}{14}$ Túrkevi község bilyoga, melyben a D a kun districtust jelentette.⁹³ Épígy Udvari $\frac{B}{33}$ a Bihar megye, Szovát $\frac{Z}{1}$ a Szabolcs vármegye bélyegét⁹⁴ süteti vagy külön a lova első lapockájára, ugyanakkor a hátulsó combjára a gazda nevének stilizált betűit vagy a község jelét, vagy pedig — már ez ritkaság — ez utóbbiak fölébe jön a vármegye jele.

Bizonyára nem lesz érdektelen e bilyogokat bemutatni, mely világosan előtárják, minő tág tere nyílt e jelek megalkotásánál az egyszerű mesterek képzeletének és alkotó ügyességének.

Ámde a bilyog nem biztosította gazdjára szemében eléggé a ló birtoklását. Hiszen ha ellopják, új bilyogot sütnek rá, vagy felismerhetetlenné teszik a régit, levágják vagy kitoldják a farkát, serényét, nem ítélik vissza többé igaz jószágát. Megjegyzi tehát a legkevésbé fájdalmas részén, a fülén. A „hasított“, „lyukas“, „csipkés fülű“ lovak nem ritkák, néha „*ájoson*“, majd „*fecske farkoson*“

vagy jobbmódú ember, 10 tinót, ha pedig közember, 5 tinót fizessen a nő szüleinek.⁹⁶ Aki szabad embert öl meg, 110 aranypénzt fizessen. Ezt azonban meg is vált-hatta, minden aranypénzt egy tinóval. Ha valaki a más házára ront s maga nincs ott, csak vitézeit küldi, 100 tinóért váltsa meg tettét, ha vitéz hatalmaskodik más vitézen, 10 tinót s ha közember nyomul ily szándékkal a hasonló rendű házára, 5 tinót fizessen.(33. c.)

Az esküszegő főember keze elvesztésével lakol, de mindenkor megválthatja ezt 50 tinóért, a közember 12 tinóért. (15. c.) A gyűjtogató köteles minden kárt meg-téríteni, ezenfelül 16 tinó a birsága, mely 40 solidust ér. (30. c.) A leányrabló köteles a leányt szüleinek vissza-adni, azonfelül 10 tinót fizet, ha közember vetemedik e téttre, 5 tinót. (25. cikk.)

Ha szolga lop, adja vissza, amit lopott és váltsa meg az orrát 5 tinón, ha nem tudná megváltani, le kell az orrát vágni. Ha csonkított orral újra lopna, füleit megvált-hatja 5 tinón.

Ha valaki a más rabszolgáját felszabadítja és az úr tudta nélkül a királyhoz vagy valami előkelő emberhez viszi, ha gazdag ember, 50 tinót fizet, melyből 40 a királyé, 10 a rabszolga uráé. Ha szegény ember, 12-öt, ebből tízet a királynak. (39. cikk.)

Ezek a törvények világosan mutatják, hogy a lakos-ság nagyon jelentékeny része pásztorkodással foglalkozott és ez életmódnak Alföldünkön és az ország keleti részében kellett csaknem kizárólagosan uralkodni.⁹⁷

A tatárok, a magyarok később ellátogató faj-rokonai is nagy csordákat hoztak magukkal. Rogerius mester szerint a Duna jegét is egy, a csapattal hozott gulyával próbálták ki 1241—42 telén. Ha a tatárjárás után nagyon felszaporodott falvak miatt az állattenyésztés kisebb keretek közé szorult is, de később az elpusztult falvak határain újra fellendíthették az élelmes szom-szédok. *Istvánffy* írja, hogy Oláh Miklós esztergomi érsek emlékezetül hagyta, miszerint a XVI. század közepén a

baromtenyésztés Debreczenben oly nagy mértékben divatozott, hogy Bíró Gáspár debreczeni polgárnak 10,000 szarvasmarhát számláló gulyája volt.⁹⁸

A török hódoltság még inkább kedvező volt a baromtenyésztés kifejlődésére. Egyfelől az Alföld községeinek elpusztulásával széles tér nyílt ezen foglalkozási ágnek, másfelől a török adóztatási rendszer minden adóalany között a gulyákat, méneseket, nyájakat sújtotta a legkevésbé.⁹⁹ Mindazonáltal megkívánta, hogy seregét a lakosok élelmezzék. Így Debreczen is 1683-ban 30 vágómarhával 2000 kenyérrel és 100 juhval adózik, engesztelő szép ajándékon felül a krimi tatár khánnak.¹⁰⁰ Ugyanez évben a Magyaróvárra élelmet szállító ökörszekereket a császáriak Győrnél elvették tőlük.¹⁰¹ 1684-ben az Érsekújvárba lisztet szállító szekerek marhái a hidegben fagytak meg.¹⁰²

A török mellett az erdélyi fejedelemség is kivette a maga részét Debreczen jószágállományából. 1665-ben Bánffy Zsigmond a Székelyhídi vár lerombolására Apafi fejedelem parancsára 500 szekeret kívánt 10—10 ökrével.¹⁰³

Észak felől ismét 1680 óta a kurucok dézsmálgatták Debreczen jószágállományát. 1681 augusztus 30-án a Nyír felől jövő kurucok a város alól ökröket, juhokat kapdosnak.¹⁰⁴ 1682 április 29-én Géczy István ugyanezt teszi. Izdenczi tokaji kapitány pedig a monostorföldről egész falka marhát hajt el 1683-ban.¹⁰⁵

Midőn pedig e zaklatások a magyar állam részéről is megindulnak, a debreczeniek a király előtt tesznek panaszt, miszerint a közelebbi négy vagy öt év alatt körülbelül hatezer darab marhájokat hajtották el erőszakosan a rabió természetű katonák.¹⁰⁶ 1667-ben Fodor János kállai főharmincados a mátai és zámi praediumról a debreczeni tőzséreknek számos ökrét elhajtotta, mert egyesek **hár** nélkül vitték jószágaikat szabolcsmegyei területre.¹⁰⁷

Legtöbbet raboltak mégis a labanc Rác-Böszörmény hajdúi és német muskétásai. A debreczeni legelőkről egész csordákat elhajtottak s csupán 1680-ban 15 ízben negy-

vennél több ökröt, három ízben négy utca csordáját, tehát ezernél több tehenet hajtottak el,¹⁰⁸ még tovább is garázdálkodnak, hogyha 1681-ben a kurucok török-ségéllyel be nem veszik és fel nem perzselik e veszedelmes labanc fészket.¹⁰⁹ 1682-ben a kállai labanckapitány vitézei két ízben 700-nál több marhát hajtottak el. Ép ily rémei voltak a debreczeni marha állománynak az ecsedi labancok is, kik 1683-ban 150 darab marhát hajtanak el, mely nagy váltságdíjért részben megkerült.¹¹⁰

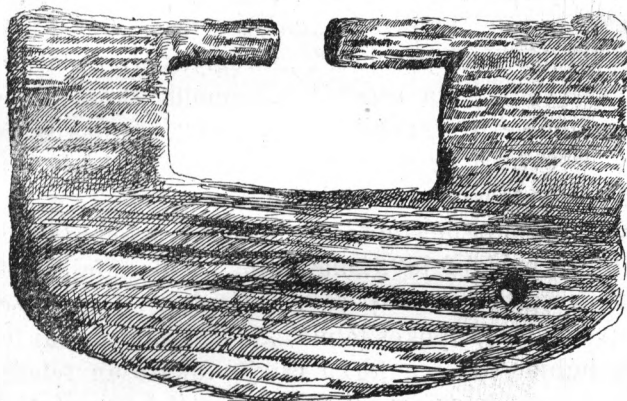
A debreczeniek szarvasmarhával főként Lengyel- és Morvaország felé nagy kereskedést űznek. Magának a városnak két gulyája, söre és vegyes van.¹¹¹ E gulyákat nem fajnemésítés, még tán szaporodás miatt sem tartják, hiszen szaporodása Zoltai számítása szerint alig 20% körül mozog, az előljáróság meglegedett azzal, hogy évente minél több számfeletti jószágot tartson.

A hortobágyi pásztor a szarvasmarhát alakjáról, szőréről, szarva állásáról, bilyogáról ismeri és nevezi meg. Ideje sem közömbös előtte. Vereshornyú az egészen kis-borjú, ezek a gulyán állandóan egy bokorban vannak, ezeket már nyár utóján elrugja az anyjuk, nem engedi magát szopni, ez a rugott borjú. Ha pedig még mindig rágná az anyját, a pásztor keményfa deszkából *lapickát* csinál, az orrába teszi, ellapickázza. Ez orrdísz nem eshetik ki orrából, legelni tud, de hátrálva, szopni azonban nem tud. Egy év után tavalyi borjúk, üsző, bika vagy tinó-borjúk lesznek. Ekkor megbilyogozzák, bizonyos ünnepélyes keretek közt őket, mely alkalommal 1744-ben február 14-én Herczeg János szenátor uram is 45 frt 53 krajcárt számított fel a városnak itcés borokért.¹¹² Azután harmad-, negyed- stb. fű lesz a jószág, mígnem az idők haladtával koros szóval határozzák meg idejét.

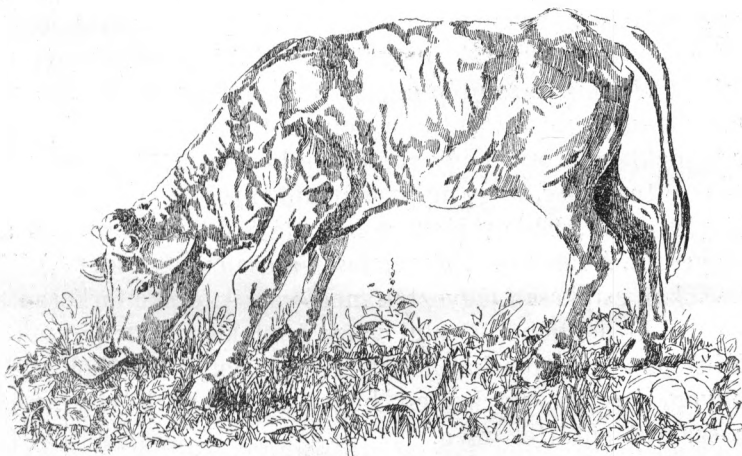
Alakjára nagy, kicsi, busa, zömök „kis sűrű üsző”,¹¹³ „széles allyas”, középszer allyas, magas termetű, alacsony, öreg, alacsony terepély, vastagocska, kurta ökör.

Szőröre nézve még változatosabb. Van „daru szőrű”,

„tapló szőrű“, „szőke“, „rőt szőrű“, „kékes daru szőrű“, szemök, melynek a szeme körül sötét szőr van, kék nyakú; füstös, pirókos vagyis rőtös kék, fakós pirók, homály fakó,

Lapicka.

Ellapickázott bornyu.

szennyes szőrű. Szarva állása valamennyi jegyénél fel-
tűnőbb, erre van a pásztornak legtöbb szava. „Bogár
szarvú“ (fekete), „fennálló sárgás szarvú“, „villás vagy
sugár szarvú“, „előre álló csákó“, „fennálló kajlás szarvú“,

„hajszosra villás“, „kéztülsőre kajla szarvú“, „elfordult fennálló szarvú“, „egyenes tömpe szarvú“, „fejér szarvú“, „csákóra indult szarvú“, „szarva hegyi kesely“, „kos-szarvú“, „perge hegyes szarvú“, „horgos szarvú“, „kukó szarvú“, „virág szarvú“, „gombos szarvú“, „küksi“, „kutyaölő (előre álló) szarvú“, „saroglyás szarvú“, tarkás, széles szarvú“, riska szarvú“, „fennálló Bojté szarvú“, „csonka, molyette szarvú“, „bal szarvú“, „kabak szarvú“, „tarka szarvú“, „szarva félig fekete, félig fehér“, más-képen „gyöngyösszarvú“, „sodró szarvú“.

Különösebb ismertető jelek is sokszor nyomra vezették a pásztort, „buckó fejű“, „oláh fejű“, „kulacs fejű“, „fiók-csipeje leesett“, „keselyórú“, „hátsó lábára kesely“, „csámpás ökör“, „pókos lábú“, „buckó vagy butuj fejű“, „farka búbjá “ és „a farka csikja takarosán felállott“.

De mindezen az egyéni és kétes értékű ismertető jele-ken kívül a törvény előtt a *bilyog* döntött. A szarvas-marhákat is épúgy bilyogozták, mint a lovat. Daruláb, szarkaláb, rakoncaforma bilyogot sütöttek rá. Egyidejűleg cifra jelekkel akarták megkülönböztetni a hasonlóktól, míg jó idő múlva szintén a betű bilyogokhoz folyamodtak. Rendesen a farára sütik a bilyogot, mint a lónak, de ugyanekkor az orrán egy vasrúddal keresztül $\equiv$ és hosszan rá is sütnek úgy, hogy egész mértani rajz lett $\overline{\Delta}$ a szegény jószág orrán. Ehhez járul a balpofáján a numerus és a jegyes fül. A füle hegyéből rendesen ájosan vettek ki. ($\wedge$),¹¹⁴ de sokan csipkésen jegyezték meg, vagy „fecske farkosan“ vettek ki a füléből,¹¹⁵ alul vagy felül kicsapták (csapott fülű) $\vee$. A vett marhát, amelyen már borjú korából volt bilyog, úgy jegyezték meg, hogy egy kisebb bilyogvassal a szarvát sütötték meg.

Ma a debreczeni gazdák marhaállományát 7 anya-, 2 tinó-, 3 szüz-, 1 bika-gulyában és egy ökör csordában őrzik.

A marha legeltetése valamennyi jószágcsoporthoz viszonyított körülményesebb. Napfeljöttkor indítanak szél alá, hogyha felmelegszik az idő, a légy feltámad, megfordítják a gulyát

széllel szembe. Így a szél kifújja az orrlyukából és a szeméből a legyet s nyugottabban legel, de kényes természetű, hamar megszalad, különösen ha egy kis bundaszőrt, bocskorbűr darabot, kalapzsirt égetnek el. Azonban, ha este beállították, megmarad reggelig, hacsak az idő fel nem veri. Ahol rétesebb, nádasabb hely volt s nem láthatták a megterült gulyát, látófákat állítottak le, ennek

FI H M I R W R 2 FF WS Δ O H 1
 B A X. MK A K ⊙ OD HF SZ IL S
 P H P W B F M B R B ~ TSJ
 EK D W K 2 S h # V 3n X T TS
 O P P. NB Z ⊙ F W P L TI X X
 B P MK K K A = S M ⊕ N V B
 A < U N A f 2 S S H A Z Z
 1000 R P KK Sz 51 + X K S A N LI I
 M A H A R J. RS Y TI V A θ 1000
 S G = III S X Q N R K X HAG
 K AE AE N UI NR X H V M T TS F

Marha-bilyogok.

tetejébe ment fel a gulyás és kalapjával figyelmeztette a gulyánál heverésző bojtárokat, ha két gulya össze akart csapni. Lőrinc-nap után már hosszabb lévén az éjszaka, jár-tatnak. A jobb állású és elkóborgó tehénre harangot tesznek, ettől kezdve éjjel 12 órakor elindítják a jószágot, a talyigás kunyhónál nádból, giz-gazból tüzet rak, s ennek fénye lesz az irány a 2 órára visszatérő gulyának. Ezek

emléke élt a költő lelkében is midőn Toldi előhangjában így ír :

„Mintha pásztortűz ég őszi éjszakákon,
Messziről lobogva tenger pusztaságon“.

Ma már a vízszabályozások következtében a nádasok kipusztultak és a pásztortüzek kialudnak.

A juhtenyésztés szintén ősi foglalkozása a hortobágyi pásztoroknak, habár számadatokkal nem tudjuk igazolni, hacsak be nem érjük amaz adatokkal, amely a török sar-

Gulya.

colásoknál, vagy a háborús idők pusztításánál szerepel. Aszerény igényű juh, ott, ahol a nagy jószág már nem lakhatik jól, jóízűen szedegeti a szíksóval átitatott talajból ritkásan növő apró szíki barkát. Annyit tudunk 1682-ben egy Rékás nevű debreczeni polgárnak másfélszáz fejős juhát prédálták fel a kurucok,¹¹⁶ 1663-ban a váradi pasának 300 juh élés adó járt. 1682-ben 3000 oka gyapjút küld az egi basának Debreczen városa, 1683-ban már a krimi tatár khánnak többféle élelmiszerrel együtt 100 juhot is ad. A debreczeni Szeles családnak 1675 körül másfélezer juha, saját ménese volt. Szeles Jánosnak 1675-ben bekövetkezett

halála után öccse István 500 darab juhot terelt el.¹¹⁶ A XVIII. sz. rendezett közigazgatása idején erősen megnövekedett a juhtenyésztők száma, mert az igénytelen állat húásával, bőrével, szőrével, tejével fizet a tenyésztőknek.

Az ősi magyar juhtenyésztésnek még egy kis emlékét őrzi a magyar racka juh (*Ovis strepsiceros hortobagyensis*), melyet a debreczeni hortobágyon riskásnak is neveznek; szerény, igénytelen állat, megfelel a hortobágyi állattenyésztés primitívségének. Egész éven át, télen-nyáron a szabadban telel, nyáron a pusztán, télen a Debreczen közelében fekvő erdőségekben dacol az időjárás mostohaságával. Az erdei szabadégalatti, de különösen az olcsó és szűkmarkú telettetése a gyapjút nagyon megrongálta és a magyar juhajtát az elvadulásra tette hajlandóvá. A XIX. század elején a birkát kezdik meghonosítani. Berzéki Mihály öreg kospásztör emlékezte szerint a jószágtartó gazdák annyira idegenkedtek az

Látófa.

új fajtól, hogy a legelő legsarkában, Angyalháza határán, a téglaháton jelöltek ki számukra helyet s manapság alig láthatni irmagul a Szálka halomnál a magyar juhászoknál magyar juhot. A birkatartással nagy gond szakadt a gazdára. Nagyon kényes természetű, ezért egész életén át nagy gondozásra van szüksége. E faj már akolban, hodályban telel. Kora tavasszal ott jár köztük a juhász lámpással, felügyel az ellésre. Amelyik anya^o megtagadja

bárányát, külön ketrecbe zárják, míg el nem fogadja. Régebben a bárány és anyajuh nyakába jeleket akasztottak, melyeket a juhász nyaranta faragott ki a keze ügyébe eső tárgyak mintájára fából és párosan egy kicsit, egy nagyobbat madzagra fűzte fel s így használta. A természet utáni faragásokat később számok váltották fel, melyeket párosan metszettek ki s a kisebbet a bárány, a nagyobbat az anya nyakába akasztottak. Ma már kész számokkal, festékekkel nyomják ugyanazt a számot a juh és bárány oldalára, a juhász jószágára pedig külön egy-egy karikát. Hathetes korában leválasztják a kicsi-

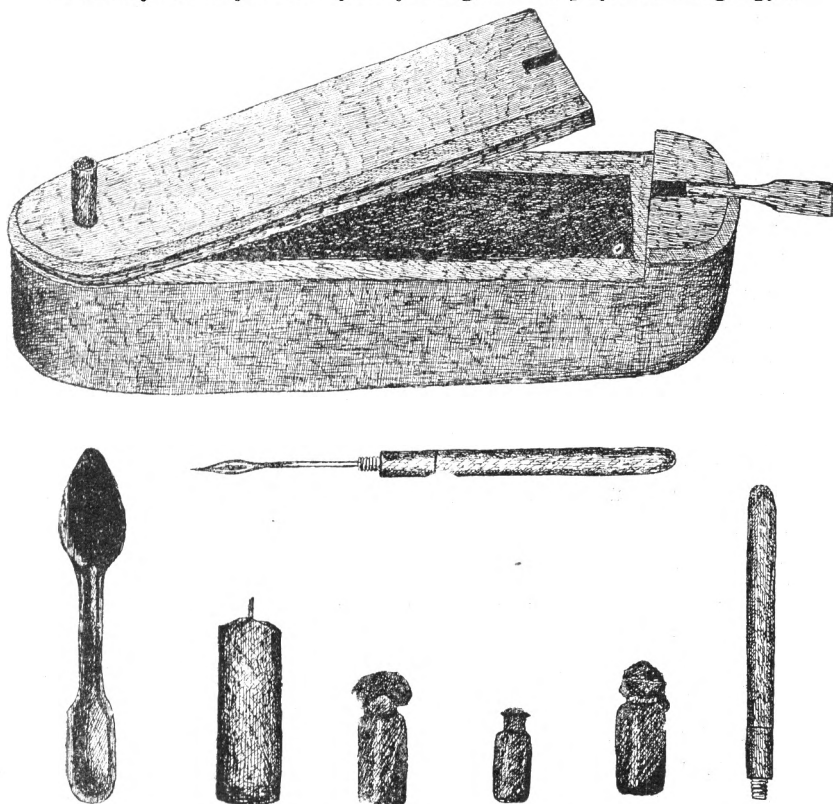

Juhnyáj.

nyeket és a bárányokat kihérélik. Ez a műtét nem épen a legizléseesebbek közé tartozik; a kos bárány zacskója végét a juhász levágja, tökét körmével kinyomja s mivel kicsinysége miatt körmeivel megfogni nem tudja, fogaival húzza ki. E műtét után meghúzza a farkát és elereszti. Ezt csak a birkás teszi, a magyar juhász nem disznózkodik vele. A kihérélt kosbárányból lesz az örű vagy ürű. Ugyanekkor a jerke bárányon is hajtanak végre egy műtétet. Hosszú farkát egy-egy maréknyira elvágják, hogy az ellésnél és a fejésnél akadály ne legyen. Leválasztás után az anyajuhokat megfürösztik és megnyírják. A gyapjúra nagyon vigyázni kell. Különösen hamar felfogja a birkát

a rüh, a magyar juhót nem bántja. A rüh terjedésének meggátolására a juhász higanyból, vékony és vastag terpenintből és faggyúból kevert zsíradékot készít és tehén-szarvából készült kupába egy keveset állandóan magánál hord, hogyha a juh szőrét valahol rágni kezdi, azonnal orvosolja a bajt. Az ilyen jószágot kampójával megfogja,

A hortobágyi juhász himlőoltó műszerei.

szőrét felborzolván kikeresi a megtámadott helyet a bőrön, körmével keresztet vág rajta és bekeni rühzsírral. A gondos és pontos juhásznak jószága tiszta. A kupa gyakran a különböző karcolatoktól rendkívül ékes, melyet maga a juhász csinál késével, alakul választván a közeli

templomot, bundás pásztort, a magyar címet, azonban a hármas halomból kiemelkedő kettős keresztet jó kálvinista lelke nem tudván elviselni elhagyja, s napot, holdat metsz, a korona dőlt keresztje helyett pedig hasonló meggyőződésből egyenesen álló sugárzó csillagot. Nem hiányzik a díszek közül a juhász neve és a kupa keletkezésének évszáma sem. Lelóg róla a nyővező pálcika, mely a juh sebes részeibe költözött pondrók kipiszkálására való.

Nagy baj a juhoknál, ha a bolondja előveszi. Az ilyen juhnak a homloka megpuhul, egy helyben forog. A juhász ezt is megoperálja. A szőrt letépvén e puha bőrről, késével felmetszi, a vért kékkővel elállítja, azután egy gombostűvel benyúl és kihúzza a hólyagot, bevarrja és hogy a légy ne lepje, egy kis kalapdarabot köt rá. Legtöbb operált megmarad. A himlőoltás szintén a pásztor munkája. 3—4 kis üvegcsébe himlőt vesz a himlős juhból s ezt egy e célra beszerzett vályus tű segítségével a juh farka tövébe oltogatja. Műszer-táskáját, a saját maga vájta *fakutulyát* állandóan magával hordja.

Az egy gazda juhát egy *falkának* nevezik, míg ha több gazdái van összeverve, nyáj a neve. A nyáját a számár vezeti, mely egyúttal a juhász eleségét és gúnyját is viszi. Ma már a vándor juhászok megszűntek, a számár helyett vezér-ürüket alkalmaznak. Szép alakú ürüket tanítanak be e célra; sörényesen megnyírják, harangot kötnek a nyakába. Amerre a nyáját akarják terelni, arra szakítják ki a vezér-ürüt s ezeket a nyáj követi. Ha „*szegin üdőt*” érez, ugrál, összeveti fejét, majd enyhelyre húzódik s még azt is megérzi, merről jön az idő. Ha forró nyáron a juhnyáj összerogyik, hamar ott hagyja a juhászt; ha *fiszkel*, akkor megállapodik. A birka behozatalával oláh szavakkal bővült a juhász mesterszavainak gyűjteménye. Ilyen a bacsó, dranka, csobán (ivóedény), azonban jövedelmezőbbé lett a juhtenyésztés és azóta erősen fel is lendült.

Szólhatunk még a sertésenyésztésről, mely jószágfaj legkevesebb ideig van a külső legelőn. április elsejétől takarásig, legkésőbb Lőrincig. A telkesebb paréjos legelő

az övé, de a nyár heve, a primitív földművelés, mely egész korunkig az aratáskor elhullott búzafejeket a disznónak, szegényeknek és az égi madaraknak szánta, mielőbb az emberi lakások közelébe kényszeríti e meglehetősen kényes állatfajtat. Kétféle nyájban jár, ú. m. a nyájban és a kan-nyájban. Valamikor ez is erős gazdasági keresetforrás volt, minden jó gazda tartott *egy ostorajja diszló-t*, újabban a sertésvész miatt nagyon pusztul. Színe vörös, szőke, fekete; neme: kan, koca, ártán; korát évekkal jelzik, a kant egy éves korában kiherélik, kanlott ártán a neve. Bélyege a hasított és lyukas fül. Pásztorát nyájkondásnak nevezik.

A sokféle természeti káros behatás mellett is a jószágtenyésztés a múltban jövedelmezőbb volt. Oka először az, hogy a jószágállomány volt a gazda legkönnyebben és legjobban értékesíthető árucikke, a földművelés másodrendű szerepet játszott. Így Debreczen az ország kereskedelmi útjának egyik fővonalán esvén, tömérdek fuvarosra volt szükség. A fuvaros ember több csapat lovat tartott s mikor Debreczenből Pestre indult, egyik csapat lovat a Hortobágyon kicserélte s mikor Pestről vissza fele jött, a mentében elcsapott lovakat fogta be a helyébe szintén a Hortobágyon. A marha-kivitel elsőrangú szerepet játszott az ország kiviteli kereskedelmében, mikor a gabona csak másodrangú volt. Másodszor: a legeltetés pedig nemcsak a mai, hanem az akkori viszonyokhoz képest is olcsóbb volt, nem került semmibe. A hortobágyi legeltetésért Debreczen város egész a XIX. sz. elejéig nem szedett legelő-adót. Viszont az állami- és hadi adók és subsidiumok repartíciójánál minden felnőtt jószág, járó- és gulyaménésbeli darabszám szerint adóztatás alapjául szolgált. Ezen kívül sok helyt volt „Isten földje“, melyhez senki jogot nem formált, melyet mindenki egyaránt használhattott legelőnek. A XIX. sz. első felében az állami adók, ármentesítési és kezelési költségek fedezésére legelő-adót róttak ki minden jószágra, 2 tavalyi, 5 juh, vagy sertés számítván egy számban. Így 1855-ben 21,000, 1865-ben

34,000, 1875-ben 48,000, 1900-ban 73,000 for, 1913-ban 247,000 korona terhelte a debreczeni Nagy-Hortobágyot.

A hortobágyi pásztorkodás még mindig nagyon primitív s egyáltalán nem felel meg a haladó kor igényeinek. A rosszul telettetett jószág künn a szabad ég alatt a pásztorra és az Isten gondviselő kezére van bízva. Míg a pásztor összetartja a jószágot, addig az elemek, a gonosz idő fékevesztetten tombol a szegény állatokon. A primitív enyhelyek nem nyújtanak elég védelmet, alomról szó sincs s bár a jószágot a tavaszi és őszi esőben a magasabb helyeken pihentetik, mégis összevágván maga alatt a nyers altalajt, sárban kell feküdni, ami ezer bajnak a forrása. Vegyük ehhez a gyakran beköszöntő szárazságot, amikor száraz takarmányozásról szó sincs, az ivóvíz csekély és rossz voltát, — elmondhatjuk, hogy e primitív gazdálkodást csak a magyar jószág faj bírhatja ki, hiába kísérleteznek idegen fajjal, e bánásmód mellett nem bír meghonosodni. Mégis a jószágállomány koronként tetemes, bár nem áll arányban a területtel. Így a debreczeni Nagy-Hortobágyon :

Év	Ménesebeli ló	Gulyabeli marha	Juh	Sertés
1756	1,302	8,477	10,469	1,063
1775	—	12,050	—	—
1789	374	6,417	7,960	5,153
1813	—	15,153	—	—
1839	1,512	11,348	—	—
1855	2,106	16,310	15,102	6,316
1865	összesen	17,095 ^{7/10}	számos	jószág
1870	3,114	13,516	30,536	16,366
1875	3,463	12,760	27,020	3,208
1880	3,321	14,490	27,971	9,610
1885	2,458	12,118	26,789	6,565
1890	4,020	14,509	23,200	4,026
1895	4,311	13,940	24,540	7,015
1900	4,270	12,871	23,507	3,160
1910	4,566	15,356	21,358	1,521
1912	4,290	12,135	19,840	596
1913	4,113	11,982	18,384	2,609

A debreczeni Nagy-Hortobágy-pusztai jászágállománya 1880-ban érte el a legmagasabb fokot, azóta a juhtenyésztés, a gyapjúárak hanyatlása, a sertésenyésztés a sertésvész miatt erősen megcsappant. A marhatenyésztés is a legelőbér emelése és a téli takarmány szűkössége miatt szintén hanyatlást mutat. A lótenyésztés, ha mennyiségben nem is, de minőségben határozottan emelkedőben van.

¹ Thierry Amadé : Attila történelme, I. 9. és II. 33. l.

² Vámbéry Á. : A magyarság keletkezése és gyarapodása. Budapest. 1895. 91. l.

³ Vámbéry : id. m. 380.

⁴ Ortvy T. : Állatgazdaság történelmi adalékok. M. Gazd. Tört. Szemle. 1904. 323. l.

⁵ Vámbéry : Középázsiai utazás. 142. l.

⁶ Kerékgyártó : Magyarország művelődéstörténete. 238. l.

⁷ Hazai Okmánytár. II. k. 1. l. — Bethlen Miklós grófnak a vadászaton Zrínyi Miklós paripát adott mindenkor alája. (Önéletrész. I. 327.) — Magy. Tud. Akad. oklevélmás. I. 255. l. — Ortvy : Vadászati kulturkép Pozsony megye hajdanából és jelenéből. 14. l.

⁸ Zichy : Okm. III. 17. l.

⁹ Zichy : Okm. III. 37. l.

¹⁰ Honfoglaláskori lovas-sírok bizonyíttják.

¹¹ Wenzel : Árp. Uj Okmtár. XI. 284. — Hazai Oklevéltár. 276. l.

¹² Ditz : A magyar mezőgazdaság. Budapest. 1874. 274. l.

¹³ Várad Regestrum. 14., 25., 28., 36., 84., 127., 168., 328., 355., 331. sz. — Hazai Okmánytár. I. 285. — Zichy Okm.-tár. I. 183., 286., IV. 48., 395., VIII. 11., 14. — Tört. Tár. 1900. III. f. 399., 405., 406., 408. l.

¹⁴ Anonymus. XVI. C. Theophylaktos Simocatta bizanci író 629. Kr. u. írja, hogy őseink lovakat, ökröket, juhokat áldoznak.

¹⁵ Werbőczy : Tripartitum. I. r. 101. c. 1—4. §. — Kunn Géza : Akad. Ért. 1893. 176. l.

¹⁶ De facto Ung. Magnae. Szabó : Magyarorsz. tört. forrásai. I. k. II. f. 95. l.

¹⁷ Anonymus id. m. XLII. C.

¹⁸ Szabó K. : Kisebb történelmi munkák. I. 55. l.

¹⁹ Anonymus id. m. XIV.

²⁰ Anonymus. XI. c.

²¹ Leo : Taktika. 52. §. — Szabó Károly : Magyarország tört. forrásai. Budapest. 1883. II. 95. l.

- ²² Wenzel : Magyarország mezőgazdasági története. 94. l.
- ²³ Szent-Gellért csanádi püspök élete. V. fej.
- ²⁴ Incipit ab *area equorum Regis* ad Nadestygny. Wenzel : Árpád-kori Uj Okmánytár. I. 24. l.
- ²⁵ Knauz : Mon. Eccl. Strig. I. 57.
- ²⁶ Fejér : Cod. Dipl. I. 305. — Katona : Hist. Crit. I. 247. — Pray Ann. Reg. Hung. I. 29. — Knauz : Mon. Eccl. Strig. I. 41.
- ²⁷ Fejér : Cod. Dipl. I. 393. III. Béla. Wenzel : Árpád-kori Uj Okmánytár. II. 255.
- ²⁸ Iz Cseh iz Ugor sirebroi komoni Poluo Szobranie roszkieh Getopizei Szt.-Pétervár. 1846. I. k. a laurentiji Évkönyvek 28. l. után közli Ortway.
- ²⁹ Albertus Aquensis : Gesta Dei per Francos. Hanau. 1611. II. k.
- ³⁰ Wenzel : Árpád-kori Uj Okmánytár. II. 2., II. 55. l.
- ³¹ Fejér : Cod. Dipl. I. 302., I. 393., II. 91., II. 105. — Theiner : Mon. Hist. I. 163. — Wenzel : Árpád-kori Uj Okmánytár. II. 85., II. 2—14.
- ³² Rogerius : Siralmas éneke. XXVI. fej., XXXVII. fej.
- ³³ Ortway T. : id. m. M. Gazd. Szemle. 1904. 330. l.
- ³⁴ Rogerius id. m. XXXV. fej.
- ³⁵ Tamás esperes : A tatárjárás története. XXXVIII. fej.
- ³⁶ Prinz Gy. : Utazásaim Belső-Ázsiában. Budapest. 1911.
- ³⁷ 1293 körül a bíró László nevű úrnak és Csud nevű jobbágyának négy ökröt és egy tatárlovat (unum equum tartarum) ítél vissza. Zichy : Okmányt. I. 28.
- ³⁸ Nyáry A. : Századok. 1870. IV. 661.
- ³⁹ Hazai Okmánytár. I. 294.
- ⁴⁰ Hatvani : Magy. tört. Okmánytár a brüsszeli orsz. levéltárból és a burgundi könyvtárból. Pest. 1859. IV. 310.
- ⁴¹ Századok. 1882. 663—667. II.
- ⁴² Mátyás menyegzőjén 18—20 hatos fogat vett részt. Mátyás-kori dipl. eml. IV. 155. l.
- ⁴³ Csánki Dezső : II. Mátyás udvara. Századok. 1883. XVII. 620—23.
- ⁴⁴ Eschenloer : II. 401.
- ⁴⁵ Bonfini. 584., 654. Csánki D. : id. m. Századok. 1883. XVII. 757.
- ⁴⁶ Oláh M. : Hungaria C. XVIII. p. 4. — Bél M. : Adparatus. 34. l.
- ⁴⁷ Az egri püspökség birtokán 2253 juh, 355 marha, 245 sertés, 405 baromfi, 65 ló van. (Nyári Al. : A modenai Hyppolit codexek. Századok. 1870. 361. l.)
- ⁴⁸ Magyarországi török kincstári defterek. I. 27.

- ⁴⁹ U. o. I. 101., 114., 117., 126.
- ⁵⁰ Szalay L. : Erdély és a porta adó. Adatok a magy. nemz. tört.-hez. 249—250. ll.
- ⁵¹ Szulejmán 1529 aug. 19-én Budán, Szapolyai J.-nak 4 kaptánt és 3 talpig aranyos szerszámu lovat adott. Thury József : Török történetírók. I. 332.
- ⁵² Hazai Okmánytár. III. 447—49. — Tört. tár. 1900. III. 454. l. 383—84.
- ⁵³ Wenzel : Magyarorsz. mezőgazd. tár. 387. l.
- ⁵⁴ Wenzel : id. m. 387.
- ⁵⁵ Láng Lajos : Magyarország gazdasági statisztikája. Budapest. 1887. 113. l.
- ⁵⁶ Zoltai L. : Debreczen a török uralom végén. Budapest. 1905.
- ⁵⁷ Zoltai L. : id. m. 48.
- ⁵⁸ Debreczeni Diarium. 1684. Közli Zoltai : id. m. 64. — Csűrös F. : Tört. tár. 1910.
- ⁵⁹ Zoltai : id. m. 17.
- ⁶⁰ Városi jkv. 1698 márc. 9.
- ⁶¹ Városi jkv. 1698 ápr. 1.
- ⁶² Városi jkv. 1698 aug. 3.
- ⁶³ Városi jkv. 1697 máj. 5.
- ⁶⁴ Városi jkv. 1697 szept. 12.
- ⁶⁵ Városi jkv. 1698 május.
- ⁶⁶ Kozma István cívis lova az elmúlt Szent-Mihály napja körül a vad ménesekből az elepi földről veszett el. Vár. jkv. 1709.
- ⁶⁷ Debreczen város jkv. 1708 szept. 16.
- ⁶⁸ Városi jkv. 1708 nov. 11.
- ⁶⁹ Debreczen vár. jkv. 1700 márc. 3.
- ⁷⁰ Zoltai : Debreczen város ménese és gulyája a XVIII. sz. első felében. M. Gazd. Tört. Szemle. 1905. 2. l.
- ⁷¹ Status proventuum et erogationum. Debr. vár. közlevéltár.
- ⁷² Zoltai : id. m. 3.
- ⁷³ Zoltai : id. m. 3.
- ⁷⁴ 1736. Bereczky Mihálynak beteg lovak orvoslásául 1 fr. 36 drt. 1737. Varga Jankó két fekélyes lovat orvosolt. 68 dnr. — A német kovácsnak, ki a város lovain eret vágott, 1 frt 8 dn.r 1738. 1747. 2 rh. frt.
- ⁷⁵ Zoltai L. : id. m. 5.
- ⁷⁶ Protoc. politico — oeconomicum. 1776—1782.
- ⁷⁷ Prot. app. 1795. 769., 1798—1800.
- ⁷⁸ 1281. évi oklevél : equus rubri coloris. Knauz : M. Sion. III. 461.
- ⁷⁹ Valószínű ezt nevezi egy 1270. okl. Unum equum *Zurdyn* (zord színű) coloris. Hazai Okmt. 60. l.

⁸⁰ Debr. vár. jkv. 1699.

⁸¹ Debr. vár. jkv. 1700.

⁸² Ez elnevezések jórészt Debreczen sz. kir. város jegyzőkönyveiből és az ügynevezett Protocollum Appropriatinumból vannak összeírva, kisebb részét hallomásból szedtem össze.

⁸³ *Tevejárásunak* is nevezik, mert se nem lépést megy, se nem kocog; a debreczeni előfogatoknál nagyon dicsért nyerges, mert míg ez csendesesen megy, a többi trappolhat előtte.

⁸⁴ Protocoll. Appropriat. 1810. Debr. vár. közlevéltár.

⁸⁵ Debreczen vár. jkv. 1706.

⁸⁶ Városi jkv. 1707.

⁸⁷ Prot. Appr. 1810.

⁸⁸ Prot. Approp. 1791.

⁸⁹ 1809. mind a két fülén daruláb forma természeti jegy látszik. Prot. Approp. 1795.

⁹⁰ Mikor elveszett, valami rácz bélyeg, daruláb forma volt rajta. Prot. Approp. 1792 ápr. 22.

⁹¹ 1808. Bélyeg is van rajta, de betűt nem ismervén, nem tudom milyen.

⁹² 1892. Ráalkalmaztatván Cegléd-utca bélyegvása, azzal tökéletesen megegyezőnek találtatott. Prot. Approp.

⁹³ Prot. Appr. 1836.

⁹⁴ Prot. Approp. 1838.

⁹⁵ Prot. Approp. 1791., 1817., 1810.

⁹⁶ Sancti Stephani Regis Decretorum lib. II. C. 14.

⁹⁷ Szilágyi S.: A magyar nemzet története. I. 273.

⁹⁸ Szűcs I.: id. m. I. 107.

⁹⁹ Salamon F.: Magyarország a török hódítás korában.

¹⁰⁰ A debreczeni diarium alapján közli Zoltai: Debreczen a török uralom végén. Bpest. 1904. 15. l.

¹⁰¹ U. o. 17. l.

¹⁰² U. o. 19. l.

¹⁰³ Városi jkv. 1665.

¹⁰⁴ 1681. évi Diarium. Tört. Tár. 1912. évf.

¹⁰⁵ 1863. évi Diarium. U. o.

¹⁰⁶ Zoltai: id. m. 69. l.

¹⁰⁷ U. o.

¹⁰⁸ 1680. évi Diarium. Zoltai: id. m. 69. l.

¹⁰⁹ Zoltai: id. m. 71. l.

¹¹⁰ Zoltai L.: Debreczen város ménese és gulyája a XVIII. sz. első felében. M. Gazd. tört. Szemle. 1905. 6. l.

¹¹¹ Debreczeni Diarium. 1681. Közli Zoltai: id. m.

¹¹² Debr. városi levéltár.

¹¹³ Az itt következő elnevezéseket és ismert szavakat részben a Protocoll. Appropriationumból, részben hallomás után gyűjtöttem.

¹¹⁴ Prot. Appr. 1796 júl. 3-án.

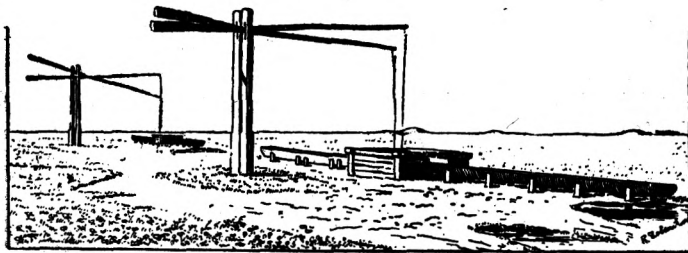
¹¹⁵ Prot. Appr. 1796 júl. 3.

¹¹⁶ 1682. évi Diárium, a debreczeni városi levéltárban.

¹¹⁷ Zoltai L.: Debreczeni juhos gazdák 225 évvel ezelőtt. Debreczeni Friss Ujság. 1901. 91. sz.

Hüvely kaptafa.

XII.

A hortobágyi pásztor.

Sokan azt szeretik hinni, hogy a hortobágyi pásztorok debreczeni születésűek, éppen azért beszélnek hortobágyi nyelvjárásról, melyet a debreczeni nyelvjárással szeretnének összeköttetésbe hozni. Tévedés, ha tudjuk, hogy a Hortobágy-puszta területe nem Debreczen határára szorítkozik, másfelől a pásztorok majdnem kizárólag falusi származásúak, alig akad köztük egy-két debreczeni születésű. Érdekes, hogy Tiszapolgár, Tiszacsege, Egyek, Nagyiván, Tiszaigar, Nádudvar nemcsak saját községük legelőit látják el pásztossal, hanem ezek szolgáltatják a legtöbb pásztort a debreczeni határra is. Ámde mihelyt valamilyes vagyonhoz jutnak, bekerülnek Debreczenbe, hol a városi élet átalakító hatása alatt az igazi pásztor élet romlatlan mezét levetvén a földművelőhöz hasonulnak át. Ehez járul, hogy szép termetű gyermekeik nem Debreczenben, hanem Budapesten és Bécsben szolgálnak mint katonák s visszatérve az egyszerű, igénytelen, de megelégedett életbe sohasem tudnak beleszokni. Próbálgatják ugyan atyáik foglalkozását s ha felbomlott lelki egyensúlyuk a paraszti munkában sem lel megelégedést, az elégedetlen proletariátust szaporítják a városokban.

Jellemére, tetteire nézve a pásztor egyenes, őszinte. Lelke élető eleme a szabadság, nem tűri a parancsolgatást épűgy, mint az alattomos hazugságot. Vendégszerető, józan, a mások vagyonát tiszteli, megveti a *kinálló betyárt*, kivált, ha rendjéből került ki. Bátor, vakmerő, szinte játszik a halállal anélkül, hogy embertársa életét kívánná. Soha

Hortobágyi csikós.

nagyobb biztonságban nincsen a kutató, mint a pusztai népek közt. Kényes becsülete, magatartása büszke, de föltétlen engedelmességet kíván és ad a tapasztalt öregeknek.

A pásztor mandátuma csak egy nyárra szól, kihajtástól szorulásig tart. Mint gazdasági cselédet, minden év karácsony hetében fogadják a következő nyárra. A számadó fogadása ünnepélyes formák között történt. Debreczen-

ben a közös pásztort, milyenek az ökör csordás, tinógulyás, szűzgulyás, bikagulyás, az öt cifra-csikós, a hét felügyelő gazda, a gazdasági tanácsnok és városgazda a városgazdai hivatalnál fogadják; a gazdasági pásztort, milyenek a hét anyagulyás és a renyhe ménespásztor, a felügyelő gazda házában összehívott 15—20 gazda. Szoboszlón a pásztor főz és bort isznak, mely alkalommal az új cseléd minden gazdával koccint. Fizetése a múltban jórészt természetben járt. Csege községe 1752-ben a helység gulyása konvencióját a következőkben állapította meg: „Minden

Ménés.

marhátul 14 pénz. Két marhátul egy kenyér, mellé ázalik, vagy ázalik helyett egy poltra. Amely marhát pedig Úrnapig őriz, akár fejős tehén legyen, akár eladó, minden marhától félbért kap, ha úrnapja után 2—3 hétig ottmarad, egész bérrel, ha ősszel hajtatnék a gulyára, nem kap semmit.¹

A tehén-csordásnak hat tehéntől 1 véka élet, fele búza, fele rozs, minden darab marhától 1—1 garas. Étele sorra két marhára egy nap étele, mellé félkenyér, ezenfelül kettőjüknek bocskornak való fél marhabőr.²

A csikósnek egy lótól 12 pénz, két lótól egy rendszerint való kenyér. A bocskorpénz 12 pénzben imputáltatik. Hogyha pedig a csikós búzát kíván, négy lótól egy véka búzát, fele őszi, fele tavaszi búza.³

A debreczeni csikós fizetése egy számos-ló után 1731-ben 34, a gulyásé pedig 14 dénár, ezenfelül conventió.⁴

A konventió tette a pásztor fizetését. Akinek már húsz darab jószágánál több volt, kikiszíti két hétre. Mindenik gulyásnak pár darab jószága, melyekért legelőbért nem fizetett és telelni jobbmódú gazdához szakítgatta. A csikós-nak hátaslovat a gazdaság vett, a gazdák felváltva tartották és abrakolták. Ebből korunkig csak annyi maradt, hogy a csikós mai napig bejár a tanyákba abrakért, de a saját, nem a gazdaság lova számára.

Ma ló után 3·20 kor. és szarvasmarha után 2 kor. a pásztor bér. Ezért tartozik híven szolgálni és a kárért felelni. Ezt ő bojtáraival végzi. Minden 300 marha után egy gulyás és minden 200 ló után egy csikósbojtárt fogad.

A számadást ma notes-könyvben, egy emberöltővel előbb rovásboton végezte. Nem egyéb ez, mintegy deszkadarab, mely egy szíjdarabon állandóan a gulyás szűrűjében volt. Erre véste rá az évszámot és az átvett jószág számát római számmal. Hátlapra pedig a dögöt. Szoruláskor a jószággal, vagy bőrével, a kondás pedig a disznó fülével számolt.

A falkás juhnál már másként ment; átvételnél a juhász deszkára véste késével az átvett juhok számát, most a deszkadarabot szálméntén hosszában ketté hasította, egyik darabot magánál tartotta, a másik a gazdánál maradt, ha dög volt, a dögbőrt és a rovásdarabot vitte a gazdához, összepásztották a két fadarabot, egyezni kellett, most a rovásfa hátlapjára vésték a dögöt, ezt nevezték *dögrovás*-nak. Néha az átalvevő oldalon az átvett mennyiség után egy karikát vésték és ezután rótták fel a dögöt.

A pásztorok rendjében a legnagyobb rend és fegyelem uralkodik. Az egyén nyílt őszintesége becsületén semmi mocskot nem tűr. Cselédlétére „megszógal” jól, de nem tűri,

hogy neki mindenki parancsolgasson, ez jellemzi a pásztort. A nagy természet-nyújtotta fegyelem, mely az öregek megbecsülését oltotta a fiakban „bátyám“, „bátyámuram“, „János bátyám“, „ükeme“, viszont a fiatalabbaknak keresztnévén becéző nevei a bizalmasságnak bizonyos melegségét árulja el. A számadó maga is egyformának érzi magát cselédjeivel. „Hat bojtárnak vagyok fejedelme, így csúfolnak : gazduram ü kelme“ — danolja a számadó.

Rendszeretét, a tisztaságát evőeszközei, a ruházata, kunyhója azonnal elárulja, művészi hajlamait egy-egy ostornyelbe, zsíros kupába, lágysó-tartó szaruba önti.

Juhászok a Hortobágyon.

Bredetzky, ki a magyar, különösen a sümegi pásztorokról nagyon lekicsinylőleg ír, személyes tapasztalatai után állítja, hogy a pásztoroknak az Istenről, a hitről semmi, vagy nagyon hamis fogalmaik vannak.⁵ Ez azonban nagyon felületes ítéletnek minősíthető, ha tudjuk, hogy a pásztor, a földműves teljesen a természet hatása alatt áll, a vallásos fogalmak nélkül nem tud meglegni. Alig hiszem, hogy van még valahol hely, hol úgy tudnának káromkodni és mégis olyan vallásosak lennének az emberek, mint a Hortobágy-pusztán. E nép azt tartja,

hogy az imádság nem oda megy, ahova a káromkodás. Nem a vallásos érzelem külső megnyilvánulását kell tekintenünk, nem lesnünk, hogy hányszor végez szertartásos imádkozást, mert azt ugyan sohasem teszi, hanem ama belső meggyőződést és hitet, mely Isten kezét láttatja mindég körülte a természet bős elemének tombolásában éppúgy, mint a gyenge fűszálon. Saját egyéni értékének feláldozása nélkül, lelke mélyén áldoz bármely percben Istenének. Egy-egy „Istenem! Istenem!“, vagy „elvész minden, ha a jó Isten meg nem tartja, vagy a jó Isten rendeléséből történt“, mind olyan nemes lelki meggyőződés, mely többet ér minden szertartásos, tartalom nélküli imádkozás egész özönénél.

A szórakozásról sem feledkeznek meg. A hortobágyi pásztor szeret mulatni. Legmulatósabb a csikós, legizgágább is. Ha a csikós mulatni kezd, a juhász húzódik onnan. Legnagyobb vírtus az, hogy a legények a botot az ajtóba keresztbe teszik és aztán kivernek mindenkit az ivóból, amikor a menekülés a keresztbe tett botok miatt nehéz.

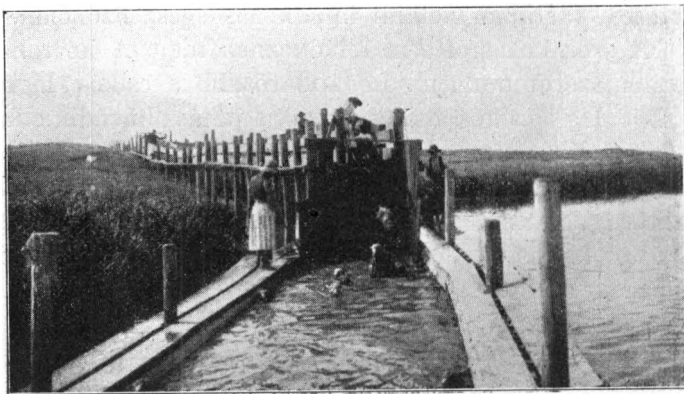
Verekedős a juhász, a kondás, a legjámborabb visekedésű a gulyás. A máskor hallgatag ájkak felnyílnak a csárdában egy pár üveg bor mellett.

„Imitt-amott az alföldi csárdába’,
Bort iszik a szegín legín búvába’;
Kit búvába’, bánatába’ megiszik,
Az adja meg, aki reggelig alszik“.

Dallamuk édes, mélabús, egyhangú, amilyeneket ősapáik hagytak rájuk örökölni. Benne a szerelem, a jószág és a foglalkozás, egy-egy ügyes bravur dicsőítése jut kifejezésre. Némelyiknek komoly tónusa balladai gyors szárnyalású, másik egy alakuló félben lévő románc derült hangulatával hat reánk. Igazán ideje volna már, ha gramofonnal rendszeres felvételeket tennénk a pusztákon, vagy az útszéli csárdákban. A dalhoz táncolni is szokott. Tánca egyszerű, de méltóságos, olykor botját forgatja s kurjant egyet-kettőt.

Legjellegzetesebb a *kondástánc*, melyet kis baltával szoktak járni, olyanfromán, hogy lábemelítés közben térde alatt váltakozva átdobja a fejszét és a levegőbe megkapja. A fejszével való bánást Bredetzky is megcsudálta, midőn 20—30 lépésről a fára erősített célt ritkán hibázta el. Ez ügyességet annak tulajdonítja, hogy míg a nyáj legelt, azalatt a pásztor folyvást gyakorolja.⁶

A kondástánc másik változatának az a mód tekintendő, mely szerint a kondás leteszi felfordított kalapját a földre, botját kezébe veszi, tánc-léptekben körüljárja, közben a botot forgatja s a nézők igyekeznek elkapni

Juhusztatás.

tőle a kalapot, amit ő sűrű és ügyes csapásokkal akadályoz meg.

A csintalanabb fiatalok ostorcsapót futnak. Nem áll egyébből, mint a karikás nyelét az egyik, a csapót a másik megfogja, e távolságban maradvá egymásután szaladnak és akinél az ostor nyele van, folyton üti a másikat, ha eléri, ha nem, akkor ez veszi át az ostort és ismétlődik az előbbi futás. Ideje volna már alkalmas műszerrel, kinematograffal, e jeleneteket felvenni. A szerencsejátéknak semmi neme nem divatozik köztük, ami keleti fajrokonainkról el nem mondható.

A családi élet a pásztornál tiszta, egyszerű és bizalmas. Nejét feleségének tekinti, kivel nagy egyetértésben él. A bojtárok nehezen nőülnek, hiszen nincs meg az anyagi alap a házassághoz. A számadó azonban mindég nős. Az asszony, a család nem lakik a pusztán, hanem benne a faluban, vagy ritkán a városban, hol a feleség eleséggel látja el a pásztort. Rendszeren nagyszámú gyermekeik nagyban segítségükre vannak a jószág őrzésben, éppen ezért a pásztor örül is kivált a sok fiú gyerekeknek. „Három fiút kírtem a jó Istentől“ — szokta mondani —: „egy magammal igyik, kettő a kocsmá ajtóba állják, akkor nem filek senki ember fijátul sem“. „A lányra nem vót számítás, az az anyjájé.“

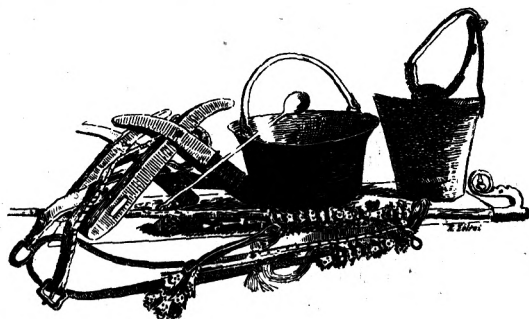
Sajátságos, hogy míg az ázsiai nomád népeknél a nő nagyon alárendelt szerepet visz, a gyermekre a családfőnek semmi gondja, addig a hortobágyi pásztor egyenrangúnak tekinti feleségét magával, megosztja vele bűját, örömét. A nők megbecsülése a magyarnál ősi szokás. Ázsiai rokonnainknál talán az izlam vallás bontotta meg e kedves egyensúlyt.

¹ Csege község régi jkv. — ² U. o. — ³ U. o.

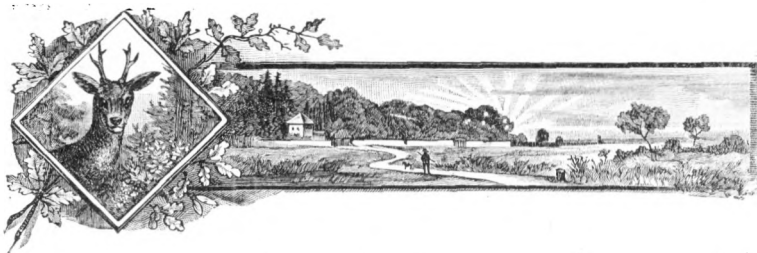
⁴ Zoltai Lajos : Debreczen város gulyája és ménese. M. gazd. tört. p. 1905. 8. l.

⁵ Bredetzky : Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. 1802. 115. l.

⁶ Bredetzky : id. m. 115.

Csacsi nyereg, vasfazik, kanál, harang, karikás kampó,

XIII.

A Hortobágy puszta jövője.

A szíkes talaj mezőgazdaságilag nagyon alkalmatlan, de javítható. — A talaj vizsgálatának meg kell előzni a talajjavítást, ennek ismét a hasznosítást. — A mai hasznosítási műveletek csak kísérletek, mert az elszíkesedés e telepeken is tovább tart. — A kísérletek között ezidőszert az öntözés vált be legjobban. — Kísérleti telep a Hortobágy pusztán, a Csunya földön. — Halofita növények meghonosítása. — A haltenyesztés, mint talajjavítás módja. — A talajjavítási kísérletekkel a kihasználás is erős reformokraszorul. — Helyes megoldás mezőgazdasági falvak létesítésétől várható.

Mint fentebb részletesen kimutattuk, a Hortobágy-pusztá talaja elszíkesedett lösz talaj. A szíkesedés általános és folytonosan tart a mai napig. A szíkes területek nagyságát pontosan nem mondhatjuk meg, mert mint láttuk, sok helyen nagyon rejtett alakulatban van meg, más helyt időnként el is tűnik. Tény az, hogy a felszíni depressziók, a nagyobb kiterjedésű posványok, laposok mentén az elszíkesedési folyamat sokkal erősebb, mint a hátakon és a vízlecsapolások a szíksó keletkezését és megmaradását nagyon elősegítik. A szíkes talaj mezőgazdasági tekintetben fizikailag és kémiaiilag a legrosszabb talajnem. Jellemzőes sajátsága az, hogy nedves időkben sótartalmánál fogva pépszerűvé és annyira lúgossá válik, hogy szét eszi a növény héját, behatol belsejébe, hol méregként hat,

száraz időben pedig kicserepesedik, kőkemény lesz s annyira összeszorítja a növényt és szárát, hogy nem képes felvenni táplálékát.

Gyárfás azt tapasztalta, hogyha a szódából kevés van a talajban, annak fizikai tulajdonságait nem nagyon befolyásolja, szántóföldekül használható s nagy előnye az, hogy kitűnő minőségű acélos búza terem rajta. A szíkesebb talajok már szántóföldeknek nem alkalmasak, de természetes kaszálóknak felhasználhatók s kitűnő szénát teremnek. Az olyan területek azonban, ahol a szíksó kivirágzik, még befásításra sem alkalmasak, csak tavasszal vagy nyári és őszi esőzések alkalmával zöldülnek ki, itt azalatt kitűnő, de rövid ideig tartó legelőt talál a jószág.¹ Tudvalevő, hogy a talaj hozama a talajban levő sók mennyiségére, azok eloszlására vezethető vissza, ez és a klíma erősen befolyásolja a növényzet tenyészetvi viszonyait, ez teszi lehetővé vagy lehetetlenné a talaj megművelését s annak gazdasági kihasználását. A talajsók mennyiségének, azok körforgásának és elosztásának ismerete nélkül a talaj mechanikai viszonyai nem változtathatók meg.² E munkálatok hosszú elméleti megfigyelést kívánnak, amiről a lázasan dolgozó, a gyakorlati élettől teljesen távoleső férfiak hallani sem akarnak.³ Sőt midőn a józan középúton haladó mérsékelt mezőgazdák az előre látható csődnek felülni nem akarnak, idegen tőke bevonásával sem átalának kalandos vállalatuknak többséget szerezni,⁴ hogy azt is, amit a nagy külföldi import meghagyott számunkra, kishitűen, könnyen feladjuk csak azért, hogy megszabaduljunk egy darab földtől, melyet magunkénak mondhatunk.

A Hortobágy-pusztá talajának kihasználását szükségképpen a talaj javítása fogja megelőzni. Tömérdék fizikai-, földrajzi, kémiai vizsgálat, mennyi műszaki ismeret igényel tetik ahhoz, hogy a mai égető szükségén minél előbb csak részben is segíthessünk. E tekintetben legtöbb kérdés természetesen az Alföldkutató Bizottság munkálataitól vár megoldást.⁵

Annyi bizonyos, hogy a legérezhetőbb csapást a Tisza és mellékvizeinek egyoldalú szabályozása mért a Hortobágy pusztára. A vízszabályozók törekvése egészen a legújabb időkig a folyók árjának gyors levezetésére irányultak, miáltal megakadályozták az iszapban gazdag víznek az Alföldekre jutását, minek folytán a kisóványodás nem késett éreztetni hatását. E fonák eljárás valódi okát nem nehéz kitalálni. Gyakran a késő tavaszi vagy nyári áradás az aratás percében semmisíti meg a termést. A kár világos, könnyű számítani, de másfelől mérlegbe nem vetik a sötét bizonytalan jövőt.⁶ A Tiszaszabályozás is *Muraközy K.* számításai szerint kb. 17,000 klg. szilárd anyagtól fosztja meg kat. holdankint a Hortobágy pusztát, mely a talajba szívódik, korhatag része oxidálódik, humusz keletkezik amia növény itápanyagban bővelkedő fekete földben, amely a Hortobágy-pusztát⁷ környező vidéken sok van, de bizonyos, hogy ezelőtt még több volt. Méltán mondhatja *Kvassay J.*, hogy a víz nem mindig és nem föltétlenül káros elem, melytől mindenáron szabadulni kell, sőt haszna sokszor megbecsülhetetlen, még akkor is, ha kisebb-nagyobb káros hatásokkal jár karöltve.⁸

A Tisza kiöntései a szabályozás előtt nemcsak kezdetleges földművelésre, de még az állattenyésztésre is káros hatással voltak. 1846-ban az áradás miatt legelőhiányról panaszkodik a pásztor. Ilyenkor egy kis partosabb helyre szorult mindenfajta jószág,⁹ a gyorsan beálló élelemhiány éhenhalással fenyegette, mígnem pár hét múlva a lehúzó víz nyomában felbukkant fű, sás és káka friss táplálékot nyújtott a jószágnak. Ha a júniusi zöld áradást rekkenő hőség követte, a feneketlen laposokban összefutott bő víz a jószágnak halált hozó italul szolgált.

Így 1839-ben ragályos betegségek, járványok tizedelték a gulyákat.¹⁰ Az állategészségügyi szabályok hiányossága és kezdetleges volta nagyban elősegítette a járványok terjedését. 1852-ben lépfene és pacalvész miatt két gulyában 200 drb. marha hullott el s egy gulyában a beteg marhák száma 800-nál több volt.¹¹ A veszedelem

csak akkor csökkent, ha az árvíz után a gyakori esőzések lemosták a legelőre hozott iszapot és nyálkát, ami ritkán történt meg. Mivel a legsúlyosabb megpróbáltatást a Tisza szabályozása különösen Tiszadob és Tiszapolgár közt óriási költséggel megvont gát tette, a pusztákon, ennél fogva a javítási kísérlet is innen indulhat ki. Már Paleocapa-nak a Tisza szabályozásánál az volt a terve, hogy míg egyfelől a káros vizeket levezeti és egy zárt mederben lefolyni kényszeríti, addig másfelől a vízben szegényebb vidékek felé zsilipeket nyit, árkokat húz, hogy így általános csatornázással ott, ahol kell és amikor kell, víz alá meríthesse a vidéket.¹² Sajnos, ő csak a munkálat egyik felét végezte el, a másikat boldogabb időkre hagyta s a későbbi vízlecsapoló társulatok egészen elfeledték, csak újabban a torontálmegyei vízszabályozások igyekeznek a lecsapolást öntözéssel egybekötni.

A sovány, szíkes pusztai területeket gipszezés, digózás, alagcsővezés, öntözés és halofita növények termelése által kísérelték javítani, közvetett javítási módnak a rizstermelést és halastavak létesítését is programmba vették.¹³ A gipszezés a talajban levő szódát neutralis glaubersóvá változtatta át, a humuszt pedig a szóda oldatától lecsapván, a növények számára őrzi meg. A gipszezés oly csekély eredménnyel jár, hogy gazdasági szempontból megvalósítása nem előnyös.

A digózást inkább kiscgazdák alkalmazzák. Cserháti szerint abból áll, hogy a szíkfoltokon az altalajból kiásott agyagos márgát vagy homokot vékonyan elterítik, a felszínen lévő vizet levezetik. Ez az eljárás természetesen kicsinyben vihető keresztül, nagyobb területeken még a költségek nem tekintése esetén is kevés haszonnal jár.

A szíkes területeknek alagcsővezéssel való javítása, mint az 1870 körüli a hajdúszoboszlói kísérletek bizonyítják, nem vált be.

Az összes kísérletek közül legjobban bevált az öntözés a szíkes területek javítására. Az öntözés csatornázás útján eszközölhető, mely megöntözi a talajt a felszínen, vagy

ha ez nem lehetséges, a felszín alatt. A csatorna egyfelől a vízhiányt van hivatva pótolni, másfelől a feles vizet vezeti le. A csatornázás a vizet állandó mozgásba hozza, az állott víz helyére frisset visz. A szíksó oldatban gazdagabb vízhez közömbössókban dúsabb víz jut s így felhígítva vitetik tovább s a talaj megszíkésedését nagyban meggátolja. Csatornázás esetén annak is könnyen elejét lehet venni, hogy nedvesebb évszakban a talajvíz azonnal a felszínre kerüljön és ott tócsákat, mocsarakat alkosszon. A csatornákban levő víz lesz az a bázis, amelyhez a föld árja igazodik. A mélyebben fekvő vízfelszín le fogja vonni a meglevő tócsák vizét, viszont súlyánál fogva magasabban felszökteti a vizet a talaj hajszálcsöveiben, minek folytán a talaj túlságos kiszáradását megakadályozza és azáltal, hogy a talaj mélyén oldott állapotban levő tápsókból sokat magával hoz, mezőgazdasági tekintetben is nagyjelentőségűvé válik.

Csatornázás esetén mind a nedvesebb talaj, mind a csatorna vizének párolgása, mind dúsabb párája nedvesebbé teszi a levegőt, miáltal a pusztaszeleket enyhíti, gyakoribb harmatot és sűrűbb esőt eredményez.

Az öntözési eljárás csak kezdetleges kísérlet első segély marad, mert míg egyik helyen általa javítjuk a talajt, addig másik helyen elszíkesíthetjük azt. A szíkes területek öntözési kísérlete idáig nagyon szép eredményt mutatott Békéscsaba községi legelőjén, hol *Gyárfás J.* beszámolója szerint a befektetés átlag 10—12%-ot hozott.¹⁴

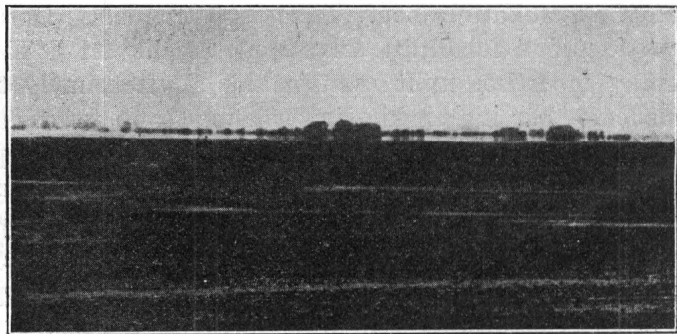
A szíkes pusztaság hasznosítható, de csak agrochemiai vizsgálat után állapítható meg a hasznosítás keresztül-vitele.

A Hortobágy-pusztaszele öntözésének tervezete a Tiszaszabályozással egyidejű. Az eszmét hatalmasan előmozdították az 1863. évi aszály borzalmai és az 1879., 1880. és 1888. évi árvizek kártékonyságai. Tervezetek részint társulatok, részint magánosok részéről nem hiányoztak. Érdemleges munkálatokat végeztek a Hortobágy öntözés-tervén, az Alsószabolcsi tiszai ármentesítő társulat mér-

nőkei *Benedek Pál*¹⁵ és *Váradi Géza*, csak az volt a kár, hogy e tervezetek kivitelre nem teláltak, a kevésbbé szakértők tervezete pedig szűkkörűknél fogva, amennyiben csak Debreczen város területére szorítkozott és anyagi erejére támaszkodott, eleve elejtetett.

A hatalmas tervezetekből végre is 3000 hold kísérleti telep öntözése kivitelre talált. Mi ez azonban a végtelen pusztán? Csudálatos, hogy míg a műszaki férfiak munkálatai egytől-egyig megegyeztek abban, hogy a csatornahálózatnak észak-dél irányúnak kell lenni, addig a kísérleti telepnek kiszemelt Csunyahely a politikai határok szemelőtt tartása miatt kelet-nyugat irányban van a Tiszával összeköttetésben. Tiszacsegtől, délre Dorogmával szemben felállított szivattyúk emelik fel a Tisza alacsony medréből nyílt csatornába a vizet, melyet a közbeeső, bár kisebb kiterjedésű, magasabb terain-hullámokban mélyen bevágott árkokon lehet a kísérleti telepre vezetni. A kísérleti telepről a szíksóval szaturált víz a Hortobágy folyón az Árkuson, Kadarcsón és Kösényen keresztül folya le. Azonban e két folyócska ma saját vizét sem képes levezetni, annyira beiszaposodott, begyepesedett óriási medre. Erősen tatarozásra, több helyt átvágásra szorul mindenik meder, ami a költségeket emelné. Ehhez járul, hogy a Hortobágy alsó folyását a karczag-nagykunsági vízesapoló társulat csatornázza s törvényük van arra nézve, hogy a belvizeket mesterséges úton mások határára vezetni senkinek sem szabad, tehát a felső-Hortobágy vidékének sem az alsó Hortobágy vidékiek területére. Ennélfogva az Alsó-Hortobágyvidékiek csatornaszelvénye annyira meg bővítendő volna, amennyivel a csatornázás által nagyobb tömeget nyert; felső bel vizek nagyobb medret kívánnak. A kunvidéket csatornázó társaság pedig nem tartozván a felülről mesterségesen levezetett vizeknek sem csatornát építtetni, sem pedig a nagyobb tömegű vizet csatornájába befogadni, sem végül a Kunlaposra bocsátani, úgy ha a felső vidék elhatározná, hogy csatornát épít, kétszeres, sőt háromszoros költséggel

lenne kénytelen az alsó vidék csatornáját kiszélesíteni azért, mert a csatorna kiszélesítése nemcsak a meder szélesítéséből áll, hanem ezenfelül a vezértöltések odább helyezéséből is. Látható tehát, hogy egy ilyen óriási anyagi és szellemi erőt igénylő mű létesítéséhez egy város anyagi ereje elenyészően csekély. Az ilyen nagy nemzeti mű létesítésének a magyar állam égisze alatt kell történnie. Társulásra kell felhívni a környező érdekelt községeket, a már meglevő vízcsapoló társulatokat s ha ezek tudják, hogy az állam támogatása mellett, képzett állami szakértők vezetése alatt hajtják e munkát végre, nemcsak területi

Délibáb.

átengedésbe mennek bele, hanem saját jól felfogott érdekében tetemes anyagi áldozatoktól sem riadnak vissza.

Voltak, kik a csatornahálózat költséges és hosszadalmas munkája helyett idegen példák után *ártézi kútak*-kal akarták öntözni a pusztát. Azonban már az első kútak arról győzték meg tervezőjüket, hogy bármily bővizű kút is a nagyobb területek öntözésére nem alkalmas.

Mint minden pusztai területnek, úgy a Hortobágy-pusztának javítására is az általános csatornázás, a nagyobb tenyészet meghonosítása és a nagyobb mérvű befásítás ajánlható. Az erdő befolyását a talajviszonyokra és klímára *Supán*¹⁶ szerint *Voeikov* és követői valószínűleg túlbecsülik, hatása nyilván csak mint szélfogó becsülhető

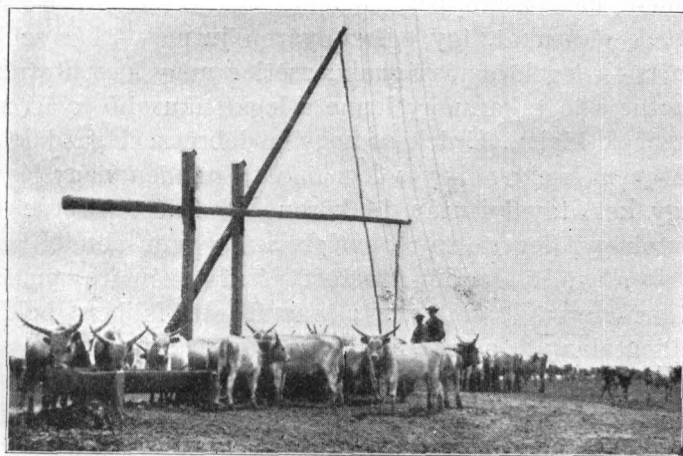

fel.¹⁷ Sokkal nagyobb jelentőségű a dúsabb növénytakaró meghonosítása. A vizek szabályozása nagy átalakítást idézett elő a puszta növény takarójában. Sok ősi fajta növény kipusztult, a növényzet meggyengült. A szíkes legelő növényzete pedig jó minőségű, a gyom nem tud rajta úgy elhatalmasodni, mint bármely más legelő talajon. Nagy hátránya azonban, hogy valamennyi legelő területek közül a szíkes terület terem a legkevesebbet. Kielégítő legelőt csak tavasszal és ősszel ad, ha elegendő csapadék van, nyáron csaknem teljesen kiszűk, a jószág csak tengődik rajta. A Hortobágy puszta silány növénytakarója önkénytelenül azt a kérdést veti fel, hogy vajjon nem lehetne-e dúsabb növényzetet meghonosítani? Sokan sőt szerető növények termelését, esetleg idegen fajok meghonosítását ajánlják. A kutatások azt bizonyítják, hogy a szíkes talaj kedvezőtlen hatásaival előreláthatólag a halofita növények fognak legsikeresebben megküzdeni. E sótszerető növények közül elsősorban azoknak kell elsőseget adni, amelyekről feltehető, hogy az állattenyésztés szempontjából hasznosak. Alkalmas növényzet megválogatásánál elsősorban hazai éghajlatunkhoz szokott szíki növényeket kell figyelembe venni. Ilyen módon talán egyes, ma haszontalan növény a kultúra folytán annyira megjavul, hogy egyike lesz a leghasznosabb gazdasági növényünknek. *Bernátsky J.*¹⁸ és *Moesz G.*¹⁹ nagy számmal tudnak ajánlani ilyeneket. Ámde Moesz azt ajánlja, hogy a hazai halofita növényekkel kapcsolatosan és azzal parallel idegen földi halofita növényekkel is rendszeren kísérletezzünk. Ajánlatára *Cserháti S.* meg is próbálkozott egy ausztráliai *Atriplex semmibaccata* R. Br. növényvel, minthogy kísérlete nem vált be, kísérletét abbahagyta, pedig tömérdek anyag, tér, újabb módszer állott rendelkezésére.²⁰ E módszerrel csak legelőink növényvilágát szaporítanánk, természetes úton, minden zökkenés nélkül a régi fajok megkímélése mellett gyérsorait sűrítanánk, ami mezőgazdaságunk történetében a haladás új korszakát jelentené. Első föltétel természetesen az öntözés.

Vannak, akik a Hortobágy-pusztta szíkes területeinek megjavítására a *haltenyésztést*, mint a szíkes területek kipróbált módszerét kívánják alkalmazni.²¹ A szíkes talaj tápanyagban nem szegény, csak gazdasági művelésre fizikai sajátságai miatt nem alkalmas. A hal természetes táplálékát a vízben élő alsóbbrendű állati és növényi szerves anyagok alkotják. A tó vize kilúgozván a tápanyagot, a talajból a hal könnyen felhasználhatja. A csatornázás feladata ennél is első sorban vár megoldásra. Csakhogy a halászat sokkal kevesebb igényű, mint az öntözés. Az öntözés rövid időhöz kötött, a halastó év elején, midőn legnagyobbak az áradások s a belvizek legbővebben gyűlnek össze, könnyen megtölthető s ha egyszer megtelt, az esetleges szivárgás és párolgás könnyen pótolható. Bár a trágyázás szükséges a halastavak hozamának növelésére, de e téren is igénytelenebb. *Répássy* szerint a legelőállatok, vízi-madarak trágyája, a környező területeket leöblítő zápor, mind olyan termékenyítő anyagot juttatnak a tóba, amely a mezőgazdaság számára egyébként elveszett. Legnagyobb hasznát pedig *Gyárfás* abban látja, hogy az állandóan vízzel borított szík évek sorain át bámulatosan megjavul és alkalmassá válik bármilyen mezőgazdasági művelésre.²² Ez előnyökből lehet megmagyarázni, hogy halgazdaságok ott, hol az előfeltételek megvannak, Alföldünk szíkes talaján már tért hódítottak. A Hortobágy-pusztán és a debreczeni határban fekvő Csúnya-földet jelölték ki halgazdaságnak, serényen folynak a munkálatok, hogy a Tiszával összekapcsolják. Nem titkolhatjuk el aggályainkat a halgazdaság jövője felől, ha tudjuk, hogy e szíksós depresszióban manapság még béka sem él meg, annál kevésbbé a hal. Nem alkalmasabb lenne-e a Hortobágy-folyó széles medrét felhasználni e célra, hol évszázadok óta mai napig halászatnak.

végül meg kell említenünk, hogy a hortobágyi rizstermelők kísérlete lenne legkevésbbé hasznos. Ha nem fogadjuk is el a *Supan*²³ régi megfigyeléseken alapuló

20° C. évi átlagos hőmérsékletét, melyhez a rizstermelés lehetőségét köti, hiszen a Bácskában, Bácskeresztúr és Torzsa községek rizstelepein a Ferencz József-csatorna bal oldalán már az 1880-as években létesített a kincstár kísérleti állomást, melyet ma 400 kat. holdra terjesztettek bérlői, melyhez 1892-ben még 270 hold, 1896-ban 160 kat. hold terület járult. Termelésre legjobban a Carolin Melon faj vált be, melyet forgókban termeszteneek. Rizs után kender, gabonát, takarmányt és kereskedelmi növényt termelnek. A Hortobágy-pusztán, tekintve a talaj erősen

Gulya a kutnál.

szikes voltát, az éghajlat szélsőségeit, a legkisebb sikerrel biztat e kísérlet.

E kísérletek közepette nemcsak a talajjavítást kell új, modern alapokra helyezniünk, hanem vele egyidejűleg a kihasználását is ez elvek szerint kell végrehajtanunk. Távolról sem mondhatjuk, hogy a Hortobágy-pusztán nincs legelő, de láttuk, hogy ez rövid időszakhoz és a csapadék bizonytalan mennyiségéhez van kötve. — A legeltetés ősi módra történik. A jószág a mi éghajlatunkhoz képest korán megy ki a legelőre. A nedves,

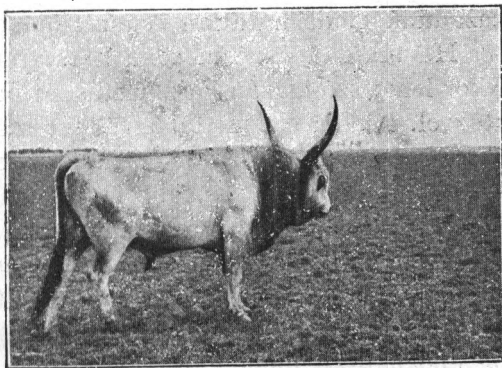
szíkes, hideg talajban későn ébred a növény. A lágý al-
talajt márc. közepén a birka, április elején a ló, disznó,
április közepén a marha járja, letaposván a gyöngé füvet
a lágý altalajba úgy, hogy ezáltal jóval több kárt tesz,
mintha május elején engednék ki a száraz takarmány-
ban szűkölködő gazdák.

A legeltetésben sincs semmi takarékoság, semmi előre-
látás. Az a pár száz darab jószág már az első nap épúgy
bejárja az egész járást, mint később a legelő fogytán ezer
darabból álló éhségtől és a legyektol hajtott gulya. Kezdet-
től fogva letapossa a gyenge füvet nap-nap után. Nem jobb
lenne-e, ha a pásztorok elébe állanának, részletekben legel-
tetnék járásukat, így egész nyáron jutna — bár szűkö-
sen is — legelő a jószágnak; esetleg még kaszáltatni is
lehetne s jó takarmány lenne a legkritikusabb nyári szá-
razságok idején. Érdekes, hogy a debreczeni gazdák ma
már nem is olyan kevés legelőadót, minden nagy jószág
vagy két tavalyi után 14 korona 60 fillért fizetnek a
hortobágyi legeltetésért, mégis senki sem gondol arra,
hogy a külső legelőn tartott jószág számára tartalék
takarmányt kaszáltasson; kaszál ott feliben boldog-
boldogtalan, de a fele mindig a városé s így ez sohasem
szorul meg takarmány dolgában. Debreczen város már
a legrégibb időben kaszáltatott jószágá számára a Hor-
tobágyon. Avas-boglyák és kazlaknak se szeri, se száma
nem volt. Így 1748-ban a Fekete-réten, Kösélyszegeben 6
boglya, melyek közül a legnagyobb 5 öl széles és 47 öl
hosszú volt.²⁴ A Hortobágy-nál, a Malomház- nál, Ohaton
szintén számos.²⁵ Vajjon nem tudnák-e ezt megtenni
legeltető gazdáink ma, mikor a drága kézimunkát elő-
nyösen helyettesíti a gazdasági gépüzem?

Kaszáztatás által a legelő szelidülne és a jószág meg-
menekülne olykor-olykor az éhen vesztéstől. Bezzeg az
élelmes nádudvari, iványi, egyeki lakosok nem késleked-
nek kiaknázni az előnyös helyzetet s a debreczeni gazdák
rovására kaszált szénát jó pénzért értékesítik a debreczeni
piacon. A debreczeni ksigazda azonban nem látja jószágá

szenvédését. Neki messze van a külső legelő, fatalista kényelmét nem zavartatja meg, hogy nyaranta egyszer is megnézzé jószágát. A külső eseményeket csak az olykor előkerülő gulyás jaj-kiáltása, vagy elhullott jószágá ki-száritott bőre hozza tudomására, melyet Isten akaratán megnyugvó lelke néma megadással vesz tudomásul. Tanulhatnának a kisújszállási gazdáktól, kik a szomszédos Kecs-kés-pusztára 24 órai vasutat nem sajnálnak feláldozni csak azért, hogy minél gyakrabban megnézhessék jószá-gukat és a bajon közvetlen szemlélet útján segítsenek.

Növeli a bajt, hogy éppen a leg-nagyobb száraz-ságok idején nincs a jószág-nak elegendő ivóvize. — A tócsáknak nyár közepén már úgys poshadt vize kiapad és a ma is kevés szá-mú gémeskút annál kevésbbé elégséges a víz-

Tenyészbika a Hortobágyon.

szolgáltatás céljaira, mivel a kisebb mélységűek a közeli tócsával kiapadnak. A jószág mellett nyaranta tartott kevés számú bojtár még a legjobb akarat mellett sem képes a szomjazó baromnak elég vizet húzni. Mennyivel gazda-ságosabb lenne, ma már a XX. században, a gépek századá-ban, a fúrott kútak mellé egy kis olajmotort beállítani, mint a bácskai sváb gazdák teszik, mellyel a talyigás, vagy tanyásfiú is könnyen bánna. Ez által a mélyebb kútból minőségileg jobb, hasonlíthatatlanul nagyobb és állandóbb mennyiségű friss vizet nyernének. Hadd legyen már az „öztövér kútágas“ a költőké, hiszen a vele megénekelt sas már rég elköltözött egy más, jobb hazába.

Tekintsük végül azt, hogy a jószág sohasem kap aljat, kinn a szabadban, nedves hideg földön veri a havaseső ősszel és kora tavasszal, fiai gyakran százával hullnak el. A primitív gazdálkodás még sem nyújt számukra enyhelyet, A bánásmódot csak a pusztai magyar faj állat bírja ki, értékesebb fajtát meghonosítani nem lehet.

Minden jel arra mutat, hogy a szíkes legelőket jó szántóföldekké átalakítani rövid idő alatt nagyon nehéz. De a legelőkből idők folytán bőven termő, jó minőségű kaszálók lesznek, sőt hasonló sors vár a már eddig feltört fehér szíkes talajokra is.²⁶ Ez az átalakulás, e területek javítása századunk elodázhatatlan tennivalója.

Ha majdan és nem soká a talajjavítás megtörtént, akkor lehet szó igazán hasznosítási és parcellázási munkálatokról. Akkor osszuk fel területét szántóföldekre, legelőkre, kaszálókra, akkor dolgoznak haszonnal a halastavak is. Még ez állapotban is több legelő marad a szíkes pusztákon, mint a rohanó képzelet gondolja.

A további nagy lépés a szíkes területek trágyázási lehetőségétől fog függeni, amelyet a kalium só²⁷ megtalálása hegyvidékeken, vagy még inkább talán az Alföldön fog epochalisan megoldani. Azonban itt sem lehet megállni. A debreczeni, vidéki szétszórt tanyarendszer nem a haladás mesgyéjén áll, a debreczeni gazdálkodás nem a jövő ideálja. A várostól 20—30, sőt 40 klm. távolra, elszakítva a családtól gazdálkodni még térti vasútjeggyel sem lehet. A terhes városi élet heverés párnája a debreczeni gazdának s mivel e kényelmes eszközt legszívesebben használja, elszegényesedése nem maradhat el. Avagy nem ezt bizonyítja-e a környék falvai lakosságának beözönlése a debreczeni szántóföldekre, hol a régi debreczeni civis gazda indolenciája meghátrálni kényszerült a vidéki parasztság vasszorgalma előtt.

A felsorolt régi falvak helyét új községekkel kell betelepíteni s ez csakis az állam áldozatkészségével volna kivihető, mert hathatós anyagi támasz és nagy kedvezmények nélkül eleve megölnénk az új telepes falvak élet-

képességét és jövőjét. E falvak mezőgazdasági falvak lesznek, melyekbe a környező falvak munkabíró szegény és a városok, így Debreczen is, mezőgazdaságot űző lakosaikból szolgáltatják az új telepeseket. Nagy népmozgalom lesz ez, új honfoglalás a régi romokon.

Az eszme nem új, mert a kincstár már 1811-ben gondolt a debreczeni határban fekvő Ohat betelepítésére. Debreczen erélyesen ellenezte és József nádor pártfogásával meg is hiúsította a tervet, most, idők múltával maga Debreczen támogatja a Hortobágy-pusztá benépesítését, midőn parcellázó törekvéseivel új kulturát akar behozni. Terve azonban még nem időszerű és nem a jövő ideálja.

A múltban Debreczen szívta fel a török és tatár hadak által feldúlt szomszédos falvak menekülő lakosságának nagyrészét. A jövőben Debreczenre vár az a hazafias feladat, hogy lakossága nem városi, ősfoglalkozást űző elemeivel új életre hívja az egykor virágzó falvakat.

¹ Gyárfás J. : A békéscsabai szíkes rét öntözése. Kísérletügyi közlemények. V. k.

² Dr. Kovács J. : A Hortobágy hasznosításának alapfeltételei. Budapest. 1912.

³ Balkányi Béla : A Hortobágy hasznosítása. Huszadik század. 1911. 134. l.

⁴ Jung Ungarn. 1911. évf 9. f. 1059. l.

⁵ Dr. Ecsedi I. : A M. Földrajzi Társaság Alföld-kutató bizottságának munkálatai. Debreczeni Képes Kalendárium. 1913. 136. l.

⁶ Casparin : Cours d' Agriculture. 1869. I. 216.

⁷ Muraközy K. : A talajról. Term.-tud. Közlöny. Potf. 617. l.

⁸ Kvassay I. : A Tiszavölgy szabályozásáról. Budapesti Szemle. 54. k. 61. l.

⁹ Költői rajzát adja Kuthy L. : Hazai rejtelmek. I. K.

¹⁰ Szűcs I. : id. m. III. k.

¹¹ Zoltai L. : A Hortobágyról. „Szabadság“. 1902.

¹² Paleocapa P. : Véleményezés a Tiszavölgy szabályozásáról. Ford. : Sasku—Pest.

¹³ Milgard E. : Szíkes talajok öntözése és alagsóvezése. Ford. : Treitz P. Budapest. 1894.

¹⁴ Gyárfás I. : A békéscsabai öntözött réten elért eredmények. „Kísérletügyi közlemények“. 1903., 1904., 1905. k.

¹⁵ Benedek P. tervezete a belvizek levezetéséről. Debreczen.

1880. — Benedek P. : Műszaki leírás a Tisza-balparti belvíz-szabályozásról és a szikes legelők elárasztásáról a tiszadobi határtól Szoboszló, Angyalházáig. 1883. (Kézirat az Alsó-szabolcsi Tiszai Ármentesítő-Társulatnál.)

¹⁶ Supán : id. m. I. 231. l.

¹⁷ Schubert : der Einfluss der Wälder auf das Klima. 1900. J. Schuber: Wald und Niederschlag in Schlesien: Ebers Walde. 1904.

¹⁸ Bernátsky J. : A magyar Alföld sziklakó növényzetéről. Ann. Un. Nat. Hung. III. k. 1905.

¹⁹ Term. Tud. Közl. 1909. 495. l.

²⁰ Term. Tud. Közl. 1909. 811. l.

²¹ Répásy M. : Az Alföld szikesei és a halászat. Term. Tud. Közl. 1910. 138—140. ll.

²² Gyárfás J. : Hazai öntözött és legelőkön nyert újabb tapasztalatok. 11. l. Orsz. m. kir. növényterm. kísérleti állomás kiad. 4. f.

²³ Supán : id. m. II. 759.

²⁴ 5 juh vagy 5 sertés, két szamármegegy nagyjósággal számban.

²⁵ Városi levéltár. 1748. számadáskönyv.

²⁶ Thaisz Lajos : Hazánk rétjei és legelői. Term. Tud. Közl. 1910. 7. f. 318—320. ll.

²⁷ Mauritz : A kalium-sókról. Term. Tud. Közl. Pótf. 2—3. 126., 129. ll. — Rapaics R. : A kalium-sók higroszkóposágának jelentősége a trágyázásban. Term. tud. Közl. 1911. 4. f.

Ivótűlök

Név- és tárgymutató.

	Oldal		Oldal
A pásztor bére 273. —		Csúves	169
Fogadás 272 — jelleme	271	Daruláb bilyog	249
Airán	145	Derzsiegyháza	90
Akol	129	Derékszj	213
Akol karám.	109	Dobogó	118
Ájos jegy	256	Dörgölődő	128
Álladzó	183	Dohánzacskó	230
Árkus	65	Dranka	116
Árkustelek.	90	Elep	92
Ártézi kút 55, 56 57, 58		Enyhely	104
Árvagané.	127, 128, 146	Erszín	225
Árvahús.	164	Esztevéta	165
Bacsó	114	Falka	262
Balmaz	92	Farmatring	204
Balta	211	Fejír ruha	156
Baromtenyésztés	251	Felkötözött bunda	170
Bágy 2, 62, 85		Felrántó	204
Bárányherélés	260	Fiók	117
Bekecs	176	Főző karám	114
Bilyog	249, 260	Fok	62
Birkapaprikás	142	Fröstök	139
Bocskor	187	Gatya	157
Bodajcs	90	Gipsz, gipszezés	28, 281
Bot.	209	Guba	171
Bőrfestés	164, 165	Gulyásos hús	142
Bőrlajbi	168	Gúnya	155
Bunda ¹	169	Gyöngyöshurka	143
Bugyeláris	232	Haltenyésztés	286
Cséc.	90	Hasi	221
Csizma	187, 191	Hasura	115
Csobán	149	Hátibűr	116
Corholó	164	Hegyesetetejű	
Cövek.	212	kunnyó	119, 120, 121

	Oldal		Oldal
Hímesfalu	93	Mejjbűr	167
Hodály	109	Morotvák	66
Hollós	93	Nadrág	178
Hort	85	Nádkés	142
Hortobágyfalu	84	Nomád juhász	105
Hortobágy név	214	Nyakszíz	211
Hortobágyi keserű kút	28	Nyereg	203, 204
Húsétel	140	Nyeregbunda	202
Hússzikkasztás	143	Óhat	85—86
Hüvely	223	Ótó	145
Ing	156	Ördögárok	74
Ivótűrök	148	Őrlőkö	72, 135
Jártatás	257	Őrhalom	45
Juh bolondja	262	Öv	213
Juh oltása	261	Paperi	67, 87
Kadarc	60, 62, 68	Papegyháza	89
Kalap	181	Patkó	206, 207
Kampó	210	Pányvás kötél	211
Kántár	205	Pece	60
Karám	108, 111, 113	Pergő, pityegő	212
Karikásostor	207	Pirítós	142
Kakó	164	Porosháti halmos temető	74—82
Kés	149	Prics	202
Kengyel	78	Prod, Provod, Prodegháza	85
Kocogán	166	Rajthúzli	180
Ködmön	176	Rákláb	223
Kondástánc	276	Rühelés	261
Kopáló	128, 145	Sapka, Sipka	184
Korpád	91	Salétrom permeték	35
Kostök	282	Sarkantyú	198
Kosár, kosárkaram	107	Sárkuntyó	126
Kova	227	Savanyú lé	139
Lábbűr	193	Silegháza	85
Lapicka	254	Solu	85
Látófa	257	Sótartó	150
Lebbencs	139	Silesd	91
Lekötő	204	Süldő	91
Ló, színe, állása	237, 247, 248	Szandalék	85
Lősz	11	Szarkaláb bilyog	250
Lőszbaba	17	Szarvállás	255
Macska lovak	237	Szállás	130
Máta	89	Szárnyék	129
Magyar juh	259	Szemők	255
Metángáz	58		

	Oldal		Oldal
Sziget	92	Tölgyfagatya	160
Szíkfok	60	Tömlő	214
Szíkporong	32	Vasaló	122, 141, 146
Szíkpadka	32	Vasborsó	20
Sziléziták	36	Veresnád	24, 61
Szilvágó	178	Vóc	178
Szűr	172	Vörösrefestett koponya . .	72
Talyiga, talyigás . .	118, 119	Zabola	206
Tapló	227	Zámi apátság	86—88
Tatárlovak	241	Zomajon	90
Tisztáskása	140 —	Zsendice, zsemlice . .	116, 145
Tinó	251	Zsugorított csontváz . .	72

A detailed historical map of Debrecen and its surrounding regions. The map shows the Tisza river flowing through the area, with various settlements and landmarks labeled. Key locations include Debrecen, Máta, Ohat, Zám, and the surrounding puszta (open land) areas. The map is oriented with North at the top. The Tisza river is shown flowing from the top left towards the bottom right. The city of Debrecen is located in the center-right of the map. The surrounding regions are labeled as 'Tisza-föld', 'Máta', 'Ohat', 'Zám', and 'Nagy-Bocskai puszta'. The map also shows the 'Füzes-ábrányi' and 'Füzes-ábrányi' rivers. The map is a black and white line drawing with various labels in Hungarian and Latin.

Mátát és a balmazi pusztákat örök jogon kapta a város. (Hunyadi János 1452. évi, Báthori Zsigmond 1583. évi okl.)

Ohat és Zám földesuraik kihalása után a kincstárra szálltak. A kincstártól 1808-ig zálogba, 1854-ig bérbe bírta, 1854. ápr. 29-én örökáron vette meg Debreczen városa.

The map shows the Debrecen region with the Tisza river flowing through it. Key locations include Debrecen, Tiszaújváros, and various smaller settlements. The map is oriented with North at the top. A legend at the bottom right provides symbols for: Debrecen város határa (Debrecen city boundary), Szekérut (Szeker road), Debrecen - Füzesabonyi körút (Debrecen - Füzesabonyi road), Vasút (Railway), Víznyóshely, tó, fenék, rét (Fishing spot, lake, dry lake bed, meadow), Erdő (Forest), Tanyák, kunyhók (Villages, huts), and Kutak (Wells). A scale bar at the bottom indicates distances in kilometers.

JELEK MAGYARÁZATA:

- — — — — Debrecen város határa.
- — — — — Szekérut.
- — — — — Debrecen - Füzesabonyi körút.
- — — — — Vasút.
- Víznyóshely, tó, fenék, rét.
- Erdő.
- Tanyák, kunyhók.
- Kutak.

Kilometer.

Debrecen város határa.
Szekerút.
Debrecen - füzesabonyi körút.
Vasút.
Víznyóshely, tó, fenék, rét.
Érdő
Tanyák, kunyhók.
Kutak.

